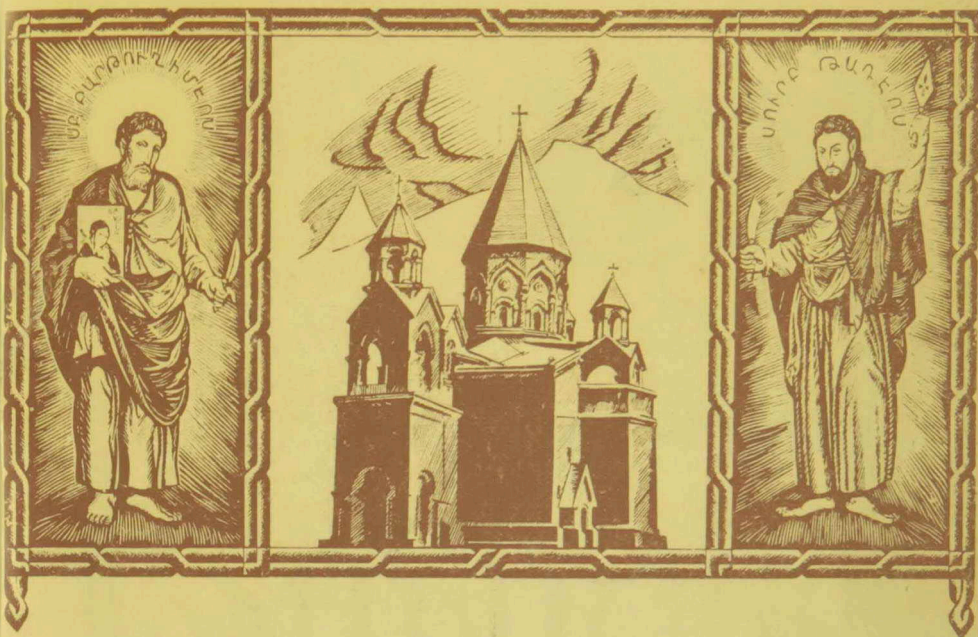
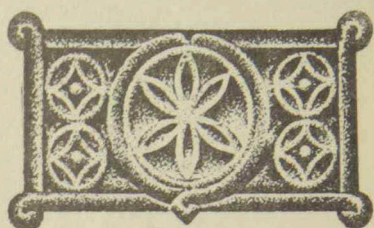




ԶՄԻԱԾԻՆ

1993

ԱԲԳ



Ծ

ՏԱՐԻ



ԷԶՄԻԱԾԻՆ



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱՌԹՈՌՈՅ
Ա. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յունուսոյ - Էփեսոսոյ - Վոսթր

1993



ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱՋԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԱՋՆԱԳՈՅՆ ԵԱԹՈՂԻԿՈՒԹ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

18208-144

71-95

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԵԶՐԱՅԻՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա.-Ի
Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՔԱՐՈԶԸ ԽՕՍՈՒԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ
ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
(6 Յունուար 1993-ին)

Սիրեցեալ ժողովուրդ մեր,

Աստուածային անիմանալի տնօրինութեամբ, 1992 տարին հասաւ իր աւարտին: Բացուեց առաւօտը Նոր Տարւոյն, աւետումովը Փրկչին մեր Յիսուսի Քրիստոսի Ծննդեան:

«Խորհուրդ մեծ և սքանչելի», որ կրկնում է ահա երկու հազար տարիներ շարունակ, ամէն Նոր Տարի մեզ բոլորիս բերելով պատգամը, որ ման մենք՝ ապրող մահկանացուներս, կոչուած ենք վերանորոգուելու ժամանակի հոլովոյթով, պաշտաւկերպուելու փրկչագործ Աւետարանի լոյսով, մեր կեանքի նոր ճանապարհի վրայ, մեր ձեռաց բարի ու արդար իրագործումներով:

Յիսուսի ծնունդը իրողութիւն է և հրաշք: Հրաշքը այն է, ինչ սպասում էին երկնքից՝ արդարութեան և ազատութեան ծարաւի խոնարհ ամբոխները մարդկանց, երկու հազար և աւելի տարիներ շարունակ:

Յիշենք մարգարեական խօսքերը Մարիամ Աստուածածնի, ուղղեալ Եղիսաբէթին, ի մասին իր որդւոյն Յիսուսին, որ պէտք է ծնուէր՝ «Արար զօրութիւն բազկաւ իրով, ցրուեաց զամբարտաւան մտօք սրտից իրեանց, քակեաց զհօգօս յաթոռոց և բարձրացոյց զխոնարհս. զքաղցեալս լցոյց բարութեամբ և զմեծամեծս արձակեաց ունայն»: (Դուկ. Ա. 51—53):

Սոյն մարգարեութիւնը մնացել է մշտապէս այժմեական, բայց մանաւանդ մեր օրերին, երբ աշխարհը համայն, քրիստոնէայ Արևմուտքը չափապէս, տագնապած է որոնումներով ու վերիվայրումներով, թէ իր հոգևոր և թէ իր ընկերային բարոյական կեանքում: Կան կանխագուշակող հոռետես քրիստոնէայ մտածողներ, որոնք ազդարարում են նոյնիսկ մարտմուտը Արևմուտքի: Մտածողներ որոնք՝ փառահեղ քրիստոնէական տաճարները համարում են՝ այլևս խօսք չասող լուռ քարեր, զուրկ ոգեշնչող հոգևոր ուժակաւորութիւնից, ինչպէս հոռմեական կապարութեան անկման ժամանակներում, երբ ամբոխները այլևս չէին հաւատում իրենց հոյաշէն հեթանոսական տաճարներին ու չաստուածներին: Նրանք ծարար ունէին մի պարզ ճշմարտութեան, մի նոր խօսքի, մի նոր Աւետարանի:

Այո՛, թում է, թէ մեր օրերին էլ հոգեպէս յոգնած են մարդիկ, տառապում են ոգու սովից: Թում է, թէ Քրիստոսի Աւետարանը բացակայ է իրական կեանքից: Ո՛վ իմանայ, գուցէ Արևելքը դառնայ աւետաբերը Քրիստոսի

ճշմարիտ խօսքի: Գուցե այժմեական դառնայ հին տեսիլքը, թե՛ լույսը ծագելու է Արևելքից:

Այս խոհերով, այս մտորումներով, Մենք ողջունում ենք Նոր Տարին և Քրիստոսի Սուրբ Ծնունդը, որոնց վրայ անկասկածաբար են մեր Եկեղեցու և ազգի ծանր մտահոգություններն ու տագնապալի իրավիճակները:

Համարանքով այսօր փոքր մնացած մեր ժողովուրդը, իր Մայր Հայրենիքում և իր պատմական հարազատ Արցախում, իր կեանքի ու ճակատագրի արդի պայմաններում, ապրում է հերոսաբար մերօրեայ աշխարհի տագնապը՝ «հզօրներին իրենց գահերից տապալելու» և «խոնարհներին ու քաղցեալներին բարձրացնելու» լանդուզն երազանքով, իր արեան իսկ գնով:

Արցախի ցար լոկ մեր ազգի ցար չէ, այլ աշխարհի ցարը, որի դեմ մաքառում է մեր ազգը, գրեթե՝ մեն մենակ: Ինչքան էլ ծանր ճնշեն մեր վրայ երկիւղներն ու սպառնալիքները, չենք կարող չհիանալ Արցախի ազատամարտիկների սխրանքով, նրանց՝ սահման չունեցող զոհաբերության ոգով, մահուամբ մահը լաղթելու քրիստոնեական ժայռացած հաւատքով:

Հայ ժողովուրդը, իր փոթորկալույզ պատմության գուցե ամենաճգնաժամային պահն է ապրում, պահը՝ ամեն գնով ազատ ապրելու վսեմ փորձության:

Մարդ լինելը ողբերգություն է: Իսկ հայ լինելը կրկնակի ողբերգություն: Հայը ապրում է մարդկային ճակատագիրը, մարդկային ողբերգությունը, այո՛, կրկնակի տառապանքով, կարող ենք ասել՝ կրկնակի հերոսական խենթությամբ: Նա համոզուած է, որ երբեմն առանց «խենթության» ոչ մի իտեալ չի կարելի իրագործուել: Յիշենք, որ առաջին քրիստոնեաները, հզօր հոռմեական կայսրության տարածքի վրայ՝ «խենթեր» էին նկատուած:

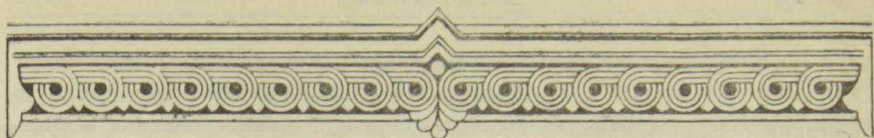
Մեր օրերի Արցախեան «խենթությունը» պատասխանն է հայորդիների, Հին Կոստանյանի մեծ մարգարէ Եսայու բոցաշունչ մարտահրաւերի՝ **Լո՛ւյժ գկնճի՞ռն անիրաւութեան, քակեա՛ զխարդախութիւն բռնութեան վաճառաց բոց, արձակեա՛ զնեղեալս թողութեամբ և զամենայն մութհակս անիրաւութեան պատառեա՛** (Եսայի ԾԸ—6):

Եւ անհա այսպէս, մի Նոր Տարի ևս իր դռներն է բացում աշխարհի ու մեր ազգի առաջ: Բոլոր հայերս ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի, յամառ լատենտութեամբ սպասում ենք, որ յաղթանակի արդարութեան ու ճշմարտութեան մեր աղաղակը, և խաղաղութեան ձայնը ազատ ու բարձր հնչի հայրենի երկնքի տակ:

Այս սպասումներով օրհնում ենք 1993 Փրկչական թուականի առաւօրը և Մանուկ Յիսուսի Սուրբ Ծնունդը ու աղօթում, որ Նա իր միշտ յաղթող Աւետարանով մնայ «լույսը աշխարհի»: Մնայ նաև առաջնորդող լույսը մեր մարտնչող ժողովրդի կեանքի հորիզոնի վրայ:

Սիրեցեալ ու հաւատաւոր զաւակներ մեր, «վասն աշտրիկ առէ՛ք զսպանազիւնութիւնն Աստուծոյ, զի կարող լինի՞ջիք ի դիմի հարկանել չարին յաւուրն չարութեան: Եւ իբրև զամենայն ինչ կատարիցէք. հաստատո՛ւն կացէք, գտեղի՛ կալչիք, պնդեալ զմէջս ձեր ճշմարտութեամբ և զզեցեալ զգրահսն արդարութեան» (Եփես. 2. 13—15): **Ամէն:**

Քրիստոս ծնաւ և յայտնեցաւ, ձեք և մեզ մեծ անեմիս: **Ամէն:**



ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ ՓՐԿՉԻ ՀՐԱՇԱՓԱՌ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴՅԱՆ
ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ
ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՎ ԲՈՒՅՐ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ
ՈՂԶՈՒՅՆԻ ՀԵՌԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հռոմեական Կաթոլիկ Եկեղեցու Քահանայապետ, Նորին Սրբություն
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՊՈՂՈՍ Բ ՊԱՊԻՆ (Հռոմ),
Կոստանդնուպոլսի Հունաց Տիեզերական Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԴԵՄԵՏՐԻՈՍԻՆ (Ստամբուլ),
Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱԼԵՔՍԵՅ Բ-ԻՆ (Մոսկվա),
Ալեքսանդրիայի և համայն Աֆրիկայի Հույն Ողղափառ Եկեղեցու Պապ և
Պատրիարք, Նորին Սրբություն ՊԱՐԹԵՆԻՈՍ Գ-ԻՆ (Կահիրե),
Երուսաղեմի Ողղափառ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԳԻՈԴՈՐՈՍԻՆ (Երուսաղեմ),
Ղպտի Ողղափառ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱՄԲԱ ՇԸՆՈՒԴԱ Գ-ԻՆ (Կահիրե),
Համայն Եթովպիայի Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԱԲԲԱ ՄԵՐԿՈՐԻՈՍԻՆ (Ադիս Աբեբա),
Հնդկաստանի և Արևելքի Մալաբար Եկեղեցու Կաթողիկոս, Նորին Սրբու-
թյուն ԲԱՍԻԼԻՈՍ ՄԱՐ ԹՈՄԱ ՄԱԹՏԵՈՍ Ա-ԻՆ (Բոթալամ),
Համայն Վրաց Պատրիարք-Կաթողիկոս, Նորին Սրբություն
ԻԼԻԱ Բ-ԻՆ (Թբիլիսի),
Ռումին Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԹԵՈԿՏԻՍՏԻՆ (Բուխարեստ),
Բուլղար Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ՄԱՔՍԻՄԻՆ (Սոֆիա),
Անտիոքի Ասորի Ողղափառ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԶԱԲԷԱ Ա. ԻՎԱՍԻՆ (Դամասկոս),
Անտիոքի և Համայն Արևելքի Հույն Կաթոլիկ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին
Սրբություն ՄԱՔՍԻՄՈՍ Ե ՀԱՔԻՄԻՆ (Դամասկոս),
Անտիոքի Ասորի Կաթոլիկ Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԱՆՏՈՒԱՆ ՀԱՅԵՔ Բ-ԻՆ (Բելյուլո),

Անտիոքի և համայն Արևելքի Հույն Օրթոդոքս Եկեղեցու Պատրիարք, Նորին
Սրբություն ԻԳՆԱՏԻՈՍ Գ-ԻՆ (Դամասկոս),
Քենթրբերիի Արքեպիսկոպոս, համայն Անգլիայի եպիսկոպոսապետ և միտ-
րոպոլիտ, Նորին Գերաճորհություն ԶՈՐԶ ԿԱՐԵՅԻՆ (Լոնդոն),
Աթենքի և համայն Հելլադայի Արքեպիսկոպոս, Նորին Գերաճորհություն
ՍԵՐԱՖԻՄԻՆ (Աթենք),
Սերբիայի և համայն Հարավսլավիայի Պատրիարք, Նորին Սրբություն
ԳԵՐՄԱՆԻՆ (Բելգրադ),
Վարչավայի և համայն Լեհաստանի միտրոպոլիտ, Նորին Գերաճորհու-
թյուն ՎԱՍԻԼԻՆ (Վարչավա),
Պրահայի և համայն Չեխոսլովակիայի միտրոպոլիտ, Նորին Գերաճորհու-
թյուն ԴՈՌՈՖԵՅԻՆ (Պրահա),
Կիպրոսի Արքեպիսկոպոս, Նորին Գերաճորհություն
ԽՐԻՍՏՈՏՈՄՈՍԻՆ (Նիկոզիա),
Անտիոքի Մարոնիտ Պատրիարք, Նորին Ամենապատվություն
ՄԱՐ ՆԱՍՐԱԼԼԱ ԲՈՒՏՐՈՍ ՍՖԵՅՐԻՆ (Բքերքե),
Նորին Ամենապատվություն կարդինալ
ՌՈԺ ԷՉԵԳԱՐԱՅԻՆ (Վատիկան),
Վիեննայի Արքեպիսկոպոս, Նորին Ամենապատվություն
Դոդո. ՀԵՐՄԱՆ ԳՐՈՆԲԻՆ (Վիեննա),
Քրիստոնեական Միության Քարտուղարության նախագահ, Նորին Ամենա-
պատվություն կարդինալ Ժ. Գ. Մ. ՎԻԼԼԵԲԱՆԳՍԻՆ (Վատիկան),
Փարիզի Արքեպիսկոպոս, Նորին Ամենապատվություն
ԺԱՆ ՄԱՐԻ ԼՅՈՒՍԻԺԵՆԻՆ (Փարիզ),
Լիոնի Արքեպիսկոպոս, Նորին Ամենապատվություն կարդինալ
ԱԼԲԵՐ ԴԵԿՈՒՐՏՐԵՆԻՆ (Լիոն),
Լատվիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու Արքեպիսկոպոս, Նո-
րին Գերազանցություն ԷՐԻԿ ՄԵՍՏԵՐՍԻՆ (Ռիգա),
Էստոնիայի Ավետարանական-Լուծերական Եկեղեցու Արքեպիսկոպոս, Նո-
րին Գերազանցություն ԿՈՒՆՈ ՊԱՅՈՒԱՅԻՆ (Տալլին),
Ֆրանչիսկյան միաբանության կուստոդ
ԿԱՐԼՈՆ ԶԵԿԿԻՏԵԼԻՆ (Երուսաղեմ),
Խաղաղության Քրիստոնեական Կոնֆերանսի նախագահ, Նորին Սրբազ-
նություն ԿԱՐՈԼԻ ՏՈԹԻՆ (Պրահա),
Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի գլխավոր քարտուղար
դոկտ. ԿՈՆՐԱԴ ՌԱՅՋԵՐԻՆ (Ժնև),
Մխիթարյան ուխտի ընդհանուր քարտուղար Հայր
ՆԵՐՍԵՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆԻՆ (Վենետիկ),
Մխիթարյան ուխտի աբբաղայր, Գերապաշտոն Հայր
ՊՈՂՈՍ վարդապետ ԳՈՃԱՆՅԱՆԻՆ (Վիեննա),

Զերդ Սրբություն,

Այս սուրբ օրերին, երբ մեր Տիրոջ և Փրկչի Ծննդյան շնորհները իջ-
նում են երկնքից երկիր՝ մեր օրերի աշխարհի վրա, Մենք ի սրտե աղոթում
ենք, որ բոլոր ազգերն ու մարդիկ բացեն իրենց հոգիները այն սիրո լույսի և
խաղաղության առաջ, որ առատորեն իջնում է նրանց վրա Աստուծո ռդոր-
մածությամբ: Թող այդ լույսը թափանցի ամենուր, ցրի խավարը, խափանի
չարը և կործանի պատերազմների և ընդհարումների զենքերը:

Ս. Ծննդյան բարի ավետիսով մեր սիրալը լեցուն ուրախությամբ և հույսով, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից Ձերդ Սրբությանն ենք բերում բաջառողջության և երջանկության Մեր լավագույն մաղթանքները և հոգեպես միացած Ձեզ հետ՝ ոգեկոչում ենք Բերդեհեմի հրեշտակների պատգամը. «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Եղբայրական հարգալից սիրով ի Քրիստոս՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

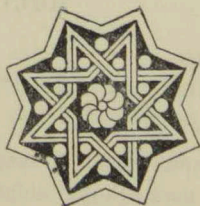
ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

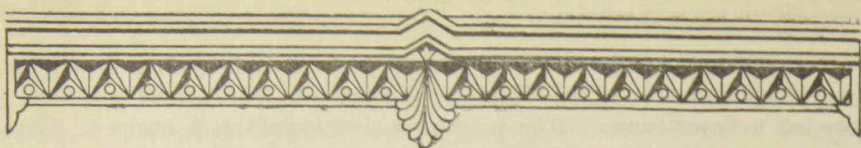
Ս. Էջմիածին

* * *

Ի պատասխան Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդյան շնորհավորական գրությունների, ստացվել են քույր Եկեղեցիների կրոնական պետերի և կրոնական այլ համայնքների ու կազմակերպությունների ղեկավարների կողմից այդ առթիվ ուղարկված ջերմագին շնորհավորական հեռագրեր ու գրություններ, որոնցում մի անգամ ևս պսղծառորեն արտահայտվում է քրիստոնեական սիրո, եղբայրության ու համագործակցության ոգին քույր Եկեղեցիների ու կրոնական այլ համայնքների և կազմակերպությունների միջև:

Հանուն Հայոց Հայրապետի ջերմ շնորհակալություն ենք հայտնում ստացված պատասխան շնորհավորականների համար:





ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
 ԾՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ԳԻՐԸ ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴՅԱՆ
 ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
 ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ԱԹՈՌՆԵՐԻՆ, ԹԵՄԱԿԱԼ ԲՈՂՈՐ
 ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻՆ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻՆ

Նոր Տարվո լուսաբացը վերստին բերում է Հայոց հուսացյալ աշխարհին՝
 մեծ ավետիսը Փրկչին մեր Հիսուսի Սուրբ Ծննդյան և երկնային պատգամը
 հրեշտակաց՝ «չերկիր խաղաղություն, ի մարդիկ հաճություն»:

Սույն Աստվածառաք ավետիսով ողջունում ենք Ձեզ սրտանց և մաղթում
 Ձերդ Սրբության երկնատուր ամեն բարիք ու արեշատ բազում տարիներ՝
 շարունակելու Ձեր նվիրական առաքելությունն ի պայծառություն Ձեր սուրբ
 Աթոռին և Ձեր եկեղեցյաց:

Առաքում ենք նաև Մեր հայրական սերն ու օրհնությունը Ձեր բարե-
 պաշտ ժողովուրդյան և սուրբ Աթոռիդ ուխտապահ միաբանության, աղոթքով
 սրտաբուխ, որ բոլորը ձեռք-ձեռքի տված համերաշխ գործակցությամբ շեն
 և պայծառ պահպանեն Ձեր աղոթքի Տուները և միշտ բարձր պահեն սուրբ
 անունը մեր Առաքելական Մայր եկեղեցու:

«Քրիստոս ծնաւ և յայտնեցաւ, ձեզ և մեզ մեծ ավետիս».

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
 ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

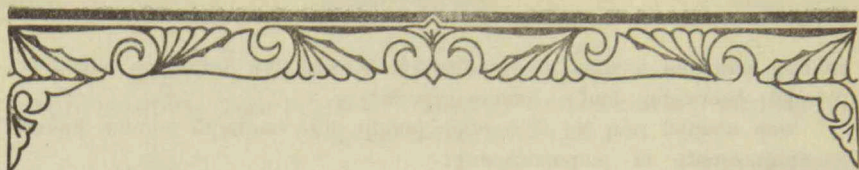
Ս. Էջմիածին

* * *

Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Վեհա-
 փառ Հայրապետի անունով ստացվեցին ամենաջերմ և հարգալից զգաց-
 մունքներով զեղուն բազմաթիվ շնորհավորական հեռագրեր և նամակներ
 մեր նվիրապետական երեք Աթոռների գահակալներից, արտասահմանի և
 ներքին բոլոր թեմերի առաջնորդներից, ազգային-եկեղեցական, մշակու-
 թային, հայրենակցական, տիկնանց, օրիորդաց և երիտասարդաց զանա-
 զան կազմակերպություններից, հայ և օտար պաշտոնական անձնավորու-
 թյուններից:

Հանուն Հայոց Հայրապետի ջերմ շնորհակալություն ենք հայտնում
 ստացված պատասխան շնորհավորականների համար:





ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՎ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՍՏԻՃԱՆ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՆԱԿՎԱԾ ՀԵՌԱԳՐԵՐ ԱՄԱՆՈՐԻ ԵՎ ՍՈՒՐԲ
ԾՆՆԴՅԱՆ ՏՈՆԵՐԻ ԱՌԹՎ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՆԱԻԱԳԱՀ
ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ

Երևան

Հարգարժան Տիար Նախագահ,

Դիմավորում եմք Նոր տարին և Սուրբ Ծննդյան տոները, մեր հայաց-
քը դեպի երկինք, աղոթքով արտեռանդ, որ բարին Աստված մնա Ձեզ օգ-
նական և զորավիգ Ձեր հայրենամիտ առաքելության ճանապարհին, մեր
օրերի դժվարին ու տագնապալի պայմաններում: Աղոթում եմք Ձեզ մշտա-
նորոգ եռանդ ու լավատեսության ոգի:

Ողջ լերուք զորացրալ Սուրբ Հոգով:

Հայրապետական օրհնությամբ՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՐԻԱՐԳ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ա. Էշմիածին

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՎԱՐՉԱՊԵՏ
ԽՈՍՐՈՎ, ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Երևան

Հարգարժան Տիար Վարչապետ,

Նոր տարվա սեմին և Սուրբ Ծննդյան ավետիսով քերում եմք Ձեզ և Ձեր
գործակիցներին Մեր մաղթանքը՝ կայուն առողջություն և հայրենաշեն աշխա-

տանքի անսպառ եռանդ, հաղթահարելու համար մեր ժողովրդի առաջ այս օրերին ծառացող ծանր դժվարությունները:

Նոր տարին թող իր հետ բերի լրումը մեր ազգային արդար իղձերի՝ խաղաղությամբ ու բարօրությամբ:

Զեզ արևշատություն և օրհնություն:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՐԻԱՐՔ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին

* * *

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ԿՐՈՆԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԵԾԱՀԱՐԳ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԼՅՈՒԴՎԻԳ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ

Երևան

Հարգարժան Տիար Խաչատրյան,

Նոր տարվա շեմին Քրիստոսի Սուրբ Ծննդյան ավետիսով բերում եմք Ձեզ Մեր ամենաբարի մաղթանքները Ձեր արևշատության և Ձեր հայրենակներ գործոց հաջողության համար՝ այն հավատով, որ մերօրյա տագնապալի կացությունները շուտով կվերանան, և մեր ժողովուրդը կգտնի իր կյանքի խաղաղությունը՝ իր արդար իղձերի կենսագործմամբ:

Հայրապետական օրհնությամբ՝

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՐԻԱՐՔ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին

* * *

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՐԻԱՐՔ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Ս. Էջմիածին

Վեհապառ Տեք,

Ենթադրում եմ Ձեզ Ամանորի և Սուրբ Ծննդյան առթիվ: Մաղթում եմ, որ Նոր Տարում թեթևանան մեր ժողովրդի հոգսերն ու հաղթահարվեն դժվարությունները:

Թող նոր՝ 1993 թվականը մեր երկրի համար լինի խաղաղ, լուսավոր ու երջանիկ տարի:

Հարգանքով՝

ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ

Երևան

* * *

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Տեր,

Ընդունեք իմ ջերմ բարեմաղթությունները Սուրբ Ծննդյան և Ամանորի առթիվ:

Օգտվելով առիթից, կամենում եմ գոհունակությամբ նշել Ձեր հայա-
նպաստ, համախմբող գործունեությունը և, ցանկանալով Ձեզ քաջատողջու-
թյուն, հույս հայտնել, որ այդ գործունեությունը 1993-ին կլինի ավելի արդ-
յունավետ և բեղմնավոր:

Թող 1993 թվականը խաղաղության և բարօրության տարի լինի Հա-
յաստանի, հայ ժողովրդի, ողջ աշխարհի համար:

Ամենայն բարիք Ձեզ, ուժ և կորով:

Խորին հարգանքով՝

ԽՈՍՐՈՎ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ

Երևան

* * *

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻՆ

Ս. Էջմիածին

Սիրելի Վեհափառ Տեր,

ՀՀ Կառավարության և Կրոնի գործերի պետական խորհրդի անունից
ջերմորեն շնորհավորում եմք Ձերդ Սուրբ Օծության Ամանորը և Սուրբ Ծը-
ննդյան տոնը:

Մեր ազգի համար այս ծանր օրերին Ձերդ Սուրբ Օծության ազգաշեն
գործունեությունը արդեն իսկ հոգեկան մխիթարության և լավատեսության
լիցքն են տալիս մեր ողջ ժողովրդին: Մենք վստահ ենք, որ այս ծանր փոր-
ձություններից էլ պիտի կարողանանք պատվով և արժանապատվությամբ
դուրս գալ՝ ուղենիշ ունենալով մեր ազգային գերագույն շահերը, առաջնորդ-
վելով պատմական պահին արժանի իմաստությամբ և եռանդով: Վստահ ենք,
որ այս ճանապարհին Հայ Առաքելական Եկեղեցին Ձերդ Սուրբ Օծության
իմաստուն առաջնորդությամբ իր արժանի ներդրումը կունենա:

Սիրելի Վեհափառ Տեր, ցանկանում եմք Ձերդ Սուրբ Օծությանը առող-
ջություն, երկար տարիների կյանք, անասաան վճռականություն որդեգրած
գործունեության մեջ, ի փառս մեր հրաշալի ազգի, ի փառս Հայ Առաքելա-
կան Սուրբ Եկեղեցու, ի փառս մեր Տեր Յիսուս Քրիստոսի:

Լավագույն ցանկություններով և

ամենախոնարհ որդիական սիրով՝

ԼՅՈՒԴՎԻԳ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ԿՐՈՆԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ

Երևան

ԱՄԱՆՈՐԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

1992 թվականի դեկտեմբերի 31-ն է: Եվս մի քանի ժամ, և կսկսի նոր տարին՝ նոր տեսիլքներով ու նոր հավատով: Ահալասիկ այս հուշով է, որ, հետևելով գեղեցիկ ավանդությանը, Ամենայն Հայոց Հայրապետի նախագահությամբ, հավաքված Մայր Աթոռի տոնական զարդարված սեղանատանը, Մայրավանքի ողջ միաբանությունը, հոգևորականներ՝ տարբեր վանքերից ու եկեղեցիներից, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը և ուսանողությունը, հրաժեշտ տալու անցնող տարվան և լավագույն տրամադրություններով ու նոր տեսիլքով, նոր ծրագրերով և նոր իրագործումներով դիմավորելու Նոր տարին:

Արդարև այս հուշով ու լավատեսությամբ էլ ներկաները միաբերան արտասանում են Տերունական աղոթքը: Ապա Նորին Սրբությունն օրհնում է բարիքներով լի տոնական սեղանը:

Հնչում են Հայաստանի Հանրապետության օրհներգը և հոգևոր ճեմարանի քայլերգը, որից հետո Դ լսարանի սան Անդրանիկ Ժամկոչյանը կարդում է մի հատված Ս. Գրիգոր Նարեկացու «Մատենա Ողբերգության» գրքից: Այնուհետև հանդիսավոր երեկոյի բացման ու շնորհավորանքի խոսքով հանդես է գալիս հոգևոր ճեմարանի տեսուչ գերշ. Տ. Անանիա եպս. Արաբաշյանը:

«Վեհափառ Տեր,

Գերաշնորհ, հոգեշնորհ և արժանապատիվ հայրեր. սիրելի սաներ և ներկաներ: Եվս մի քանի ժամ, և երկրագունդը կբոլորի, կամբողջացնի իր տարեկան պտույտը:

Ժողովուրդներ ու ազգեր, մեծ հույսերով ու ակնկալիքներով կապասեն վաղվա օրվան ու Հրաշափանքի Հիսուսի գալիք, պայծառ Ծնունդին:

Աշխարհի շատ երկրներում, փոքրիկներ ու մեծեր կունենան առատ լույս, ջերմություն ու խիճ: Մինչ մեր Աշխարհում, հայոց հողում, մեր մանուկները լուրջ ու մեծավարի, մոմի ու լամպի աղոտ լույսի տակ, կփորձեն զանազանել Նոր տարվա տոնաձառի խաղալիքների խամրող գույներն ու սառչող ձեռքերով շոշափել նրանց: Իրենց էությամբ ու ճոխությամբ տարբեր Նոր տարիներ կլինեն դրանք:

Չարմանալի կանխատեսությամբ հունա-հռոմեական աշխարհի մեծ մտածողները հնում կարողացել են տեսնել կերպարներ, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց աշխարհակառչությունն ու ժամանակի հետ խոսող խոր իմաստը:

Իմ մտքի առջև հիմա արդարադատության աստվածուհու կերպարն է:

Որքան այժմեական է այն պատճառով: Կամավոր կուրացած մի արդարություն, որի ձեռքում կշեռքն է իր ափսեներով: Նժարի մի կողմում (ծանր կողմ) լցված են ոսկի ու մավթ, երկաթյա զենքեր, իշխանություն ու փառք, իսկ սյուս կողմում ճնշված ու հալածված, փոքր ազգերի բռնաբարված պատիվն ու ազգային անկախությունը, ազատության վեժն գաղափարը: Եվ ցավալին այն է, որ կինը ոչինչ չի կարող փոխել աչք կշեռքի վրա, քանի որ նրա ձեռքերն զբաղված են ու աչքերը փակ:

Այսօր էլ կամավոր այդ կույր արդարությունը չի կարողանում կամ չի ուզում տեսնել, որ մեր փոքրիկ, բայց ազատատենչ ժողովուրդը չի ցանկանում ստրուկի նման հանդուրժող լինել նենգ ու բիրտ հարևանի ողորմելի խաղերին ու ոտնձգություններին, այլ տղամարդու պես պարզ ու բաց ճակատով, ելել է կույի հանուն ազատության, հանուն սերունդների հետագա գոյատևման երաշխիքի ապահովման:

Այդ ազատատենչ պաշարի լավագույն վկաներն այսօր մեր քաջարի Արցախն է, մեր հայրենիքի սահմանամերձ գոտիները:

Վեհափառ Հայր,

Ծիշտ է, որ մեր աշխարհն այսօր գտնվում է տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակում: Ծառ բաներ չկան: Վաղվա սպագան մույնպես աղոտ է: Բայց այսօր առավել քան երբևէ, մեր հոգիները սպառազեն են ու խարազանագգեստ: Մենք պատրաստ ենք գալիք հոգևոր պատերազմներին:

Որպես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս և որպես անձնավորություն, թող թույլ տրվի ճիշտն ասել, որ Դուք բնավորության մի լավ գիծ ես ունեք: Դա Ջեր լավատեսությունն է: Տարիների ընթացքում մենք նկատել ենք, թե ինչպես է այդ լավատեսությունը հաղթում ամեն մի նեղության, վշտի, վտանգի դեպքում:

Մենք սիրել ենք այդ լավատեսությունը և սովորել մեր մեջ մույնպես կրել նրա մի մասնիկը:

Եվ այսօր էլ, Նոր տարվա այս շեմին, մենք՝ Հայաստանյայց Եկեղեցու համեստ սպասավորներս, ոգևորված Ձեզանով, Ձեր անձով ու գործունեությամբ, լավատեսությամբ սպասում ենք գալիքին:

Հայաստանն ստեղծված չէ ձմռան համար: Այն գարունքի ու ծաղկի երկիր է: Թող ուրեմն շուտ գա այդ գարունը, մեր ժողովրդի վաղվա գարունը:

Վեհափառ Տեր,

Թույլ տվեք հանուն հոգևոր ճեմարանի տեսչության, դասախոսական կազմի և ուսանողության, որոնց մեկ մասն այսօր, հայտնի պայմանների բերումով, բացակա է, ջերմորեն շնորհավորել Ձերդ Սրբության Նոր տարին ու մաղթել Ձեզ երկար ու քաջառողջ տարիներ՝ ի պայծառություն մեր Ս. Եկեղեցու և ի միախորություն մեր հավատացյալ ժողովրդի:

Ամանորի մեր ջերմ շնորհավորանքները մույնպես այստեղ գտնվող մեր բոլոր միաբան եղբայրներին, քահանա հայրերին, հյուրերին և ուսանողությանը: Մաղթում ենք նրանց հոգու արիություն, համբերություն և երջանկություն Նոր՝ 1993 տարում:

Ծնորհավոր Նոր տարի»:

Տեսուչ Սրբազան հոր խոսքից հետո հոգևոր ճեմարանի սաները երգում են Ս. Ներսես Ծնորհալու «Այսօր երկնային» և «Այսօր ցնծան» շարականները: Ապա Ե լսարանի սան Վազգեն Գալստյանը արտասանում է

Ներսես Վանականի «Նոր տարի» բանաստեղծությունը: Այնուհետև ճեմարանի երգչախումբը երգում է «Ով Հայոց աշխարհ» և «Դարձյալ փայլեց» երգերը: Հոգևոր ճեմարանի Դ լսարանի սան Հովհաննես Մարտիրոսյանը արտասանում է Ավետիք Իսահակյանի «Հեյ ջան հայրենիք» բանաստեղծությունը:

Հանուն ուսանողության Վեհափառ Հայրապետին ու ներկաներին ուղղված շնորհավորական խոսքով հանդես է գալիս Զ լսարանի սան Վարուժան Կրկ. Տերտերյանը:

«Վեհափառ Տեր, Գերաշնորհ սրբազան հայրեր, Հոգեշնորհ և արժանապատիվ հայրեր, բարեշնորհ սարկավազ եղբայրներ, սիրելի ուսանողներ և ներկաներ:

Անցնող ժամանակի հետ ծնունդ առնող և առաջացող իրականություններն են սկզբնավորում ու արժևորում պատմությունը: Եվ ժամանակի հավերժական շարժման մեջ յուրաքանչյուր մարդ իր խղճի թելադրանքով ու Աստուծո արդար դատաստանի երկյուղը սրտում փորձում է խորհրդածել, ապրել ու ներշնչվել, ոգևորվել ու մխիթարվել իր հետևում թողած ժամանակի հաջողություններով ու ձեռքբերումներով: Ցնծությամբ է լցվում մեր հոգին և բազմապատկվում մեր ուրախությունը, երբ տեսնում ենք, որ մեր մեջ այն մեկ հատիկ սերմը դարձել է բազմարդյուն ու դիզված գանձ՝ երկնային կյանքի համար: Եվ այդժամ է, որ մեր սրտի խորքերից կարծես լսելի է լինում Աստուծո ձայնը. «Վեցցես բարի և հավատարիմ ծառայ» և վերջապես հոգեկան մխիթարանքի այդ պահը վստահություն է ներշնչում մեզ, որ նրանց հետ լինենք, «ոյք արտասուօք ցանեցին և ցնծութեամբ հնձեցին», մենք էլ՝ երջանկահիշատակ Խորեն Մուրադբեկյան նահատակ հայրապետի խոսքերով. «Պարզերես կարող ենք կանգնել Աստուծո, Եկեղեցու, ազգի ու պատմության դատաստանի առաջ»:

Վեհափառ Տեր, հանուն Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողության թույլ տվեք շնորհավորել Ձերդ Սրբության Նոր տարին և հուրախություն Ձեզ հավատացնել, Ձեր շուրջ համախմբված կանք հավատքով, սիրով ու հայրենասիրությամբ լցված մի խումբ երիտասարդներ, որոնք լավ են գիտակցում հոգևորականի բարձր կոչումը, որոնց համար ամեն բանից առավել ու գերադասելի է Աստծուն ու ազգին խոնարհաբար ծառայելը, որոնց մեջ հավատո հոգին է խոսում, աչն հոգին, որ այսօր հայության մեջ ամենուրեք է՝ թե Հայաստանում և թե մաքառող Արցախի հերոսական բարձունքներում:

Վեհափառ Տեր, Ձեր հայրապետական մտահոգություններն ու սեփական հոտը պաշտպանող ճշմարիտ հովվի Ձեր վճռական կեցվածքը ընդդեմ օտարամոտ տղանդների և Ձեր հայրենասիրական ձեռնարկները, որոնք արժանի ընդունելություն գտան բովանդակ հայության կողմից, բազում դժվարություններն ու ծով կարիքները հաղթահարելու Ձեր հայրենակներ իղձը մեզ համար դարձավ գերազույց նպատակ ապագայի մեր առաքելության համար:

Անցնող ուսումնական տարին կարևոր մեկ տարի եղավ Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողության համար, մենք վկաները դարձանք հոգաշատ ու փորձություններով լի կյանք հաղթահարող, անկոտրում կամք ունեցող մի ժողովրդի, վերջին չորս տարիների ընթացքում: ակնատեսներն եղանք հայոց հոգու ակեղծումներին: Հավատացեք. տեսնել և ապրել այսքան դժվարությունները, քաջաբար և պատվական արժանապատվությամբ տանող այս ժո-

դուրդի հոգեկան կորույն ու լավատեսությունը՝ այսօրվա ճեմարանցին չի կարող չխորհել՝ թե ինչպե՞ս կարելի է հոգևոր գործիչ կամ ֆիդայի չլինել պաշտպանելու համար իր հոտի նվիրական սրբությունները:

Փառք ու պատիվ մեր միաբանակից եղբայրներին ու հոգևոր հայրերին, հավատալիք ու բոլորանվեր քաջ հովիվներին, որ իրենց ուսերին առած մեր Տիրոջ ծանր, բայց քաղցր լուծը բորբոքեցին ու անշեշ պահեցին մեր մեջ քրիստոնեական լույս հավատքը, եկեղեցասիրությունն ու եղբայրասիրությունը:

Փառք շնորհակալ գործի անխոնջ նվիրյալներին՝ Հոգևոր Ծեմարանի մեր սիրելի դասախոսներին, որ բարի սերմնացանները դարձան մեր հոգիների, որ սեր ու նվիրում ներարկեցին մեզ գիտության համդեպ:

Վեհափառ Տեր, թույլ տվեք հիանուն ուսանողության կրկին անգամ շնորհավորել Ձերդ Սրբության Նոր տարին և մաղթել երկար տարիների քաջառողջ կյանք, թող որ 1993 թվականը մեր բազմաչարչար հայրենիքի ու ժողովրդի համար լույսի ու խաղաղության տարի լինի, բազմաթիվ անգամներ հայրական Ձեր հոգին հուզած դժվարություններն ու կնճռոտ հարցերը չքանան «Ի սահմանաց մերոց և ի բնակությունէս մերմէ»:

Այնուհետև ճեմարանի սաների կատարմամբ հնչում է Մ. Եկմայանի «Տեր կեցո դու զհայս» երգը և «Լուռ գիշեր» Ծննդյան մեղեդին: Ապա Ե լսարանի սան Եղիա Օհանյանն արտասանում է Դանիել Վարուժանի «Նավասարդյան» բանաստեղծությունը: Ավանդական «Վաղանչեքեր»-ից ու «Վիճակահանություն»-ից հետո, ներկաներին իր օրհնության ու շնորհավորանքի խոսքն է ասում Վեհափառ Հայրապետը:

ՎԵՀԱՓԱՐԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍԺԸ ՏԱՐԵՄՈՒՏԻ ՀԱՆԴԵՍԻՆ

Ամեն տարի ինձ համար միշտ հաճույք է ձեզ հետ միասին մեր համեստ սեղանների շուրջ լինել՝ դիմավորելու համար Նոր տարին: Այս տարի, ահավասիկ, կրկին միասին ենք, ավարտվում է 1992 թվականը և շուտով պիտի ողջունենք լուսաբացը հաջորդ տարվան: Եվ մեզն առիթներով ես միշտ գոհունակությամբ հաստատել եմ, թե այս երեկոյի ծրագիրները ընդհանրապես բավական հաջող կերպով են կատարվել անցյալ տարիներին: Իսկ այս տարի, իմ տպավորությունն այն է, որ բացառիկ հաջող ստացվեց. և՛ երգեցողությունները, երաժշտական մասը, արտասանությունները լավ ընտրված էին, դա շատ կարևոր է:

Խոսքերը բացառիկ լավ էին, ինձ համար հույժ գնահատելի: Ծատ հավանեցի մեր սրբազան տեսուչի խոսքը՝ լուրջ մտածված և գեղեցիկ արտահայտված:

Ծատ գնահատեցի նաև մեր ուսանողների անունից արտասանված խոսքը, որ մեր սարկավազը խոսեց: Պետք է քեզ շնորհավորեմ ես: Եվ գիտեք ինձ համար, որ իբրև Հայրապետ արդեն 87 տարի է մեզն առիթներով ես լսում եմ ուսանողության անունից արտասանված խոսքերը, այդ շարքում մեր այսօրվա սարկավազի խոսքը բացառիկ տեղ պիտի գրավի իմ գիտակցության մեջ՝ ամեն տեսակետով արդիական մեր օրերին համադաստասխան: Ես մուշկիսկ այսպիսի առիթներով, թույլ տվեք ասելու, հպարտանում եմ: Հպարտա-

նում են, որ մեր հոգևոր ճեմարանի ուսանողների շարքում այսպիսի խոսք կարող են հորինել մեր երիտասարդ սարկավագները, սա նշանակում է, որ մեր հոգևոր ճեմարանը իր հոգևոր գործունեության, առաքելության ուղիղ ճանապարհի վրա է գտնվում և կարողանում է ներշնչել այդպիսի ներշնչանքով մեր պատանիներին և մեր սաներին: Կմնա, որ հավատարիմ մնաք բոլորդ այն ներշնչանքներին, մանավանդ վերջավորության կոչին, մաղթանքին, որ ուղղեց մեզ, մի տեսակ ուխտ էր, խոստովանություն էր՝ հավատարիմ մնալու մեր հավատքին, հավատարիմ մնալու մեր Եկեղեցուն: Եվ գեղեցիկ նախադասությամբ արտահայտեց այն միտքը, որ մենք՝ բոլոր երիտասարդներս նվիրումով և կարգապահությամբ շրջապատենք Վեհափառ Հայրապետին: Զատ գոհ են, որ այսպիսի խոսք լսեցի այս երեկո:

Երբեմն պատահում են անկարգություններ, որոնք չեն ներդաշնակվում Վեհափառ Հայրապետի շուրջ համայնքվելու, հավատարիմ մնալու գեղեցիկ գաղափարին: Մեր ուժը, սիրելի երիտասարդներ, կարգապահության մեջ է, միասնության մեջ է և հարգանքի, հարգանքի դեպի Ամենայն Հայոց Հայրապետը: Ամենայն Հայոց Հայրապետը խորհրդանշին է՝ իմ անձից անկախ: Այս իրողությունը, ճշմարտությունը երբեմն ոմանք չեն հասկանում, մեծամտանում են, հովեր են առնում, անկարգություններ են երբեմն տեղի ունենում մեր Եկեղեցու ծոցում: Անշուշտ դրանք բացառություններ են. ես չեմ վախենում այդպիսի երևույթներից, բայց համենայնդեպս քանի մեր երիտասարդ ուսանողը այդ ուժգին կերպով ընդգծեց, ես հուզվեցի և գնահատեցի այդ մտածումը, որ ես ընդունում եմ իբրև մի տեսակ ուխտ և կոչ ուղղված հատկապես ձեզ բոլորիդ՝ երիտասարդների:

Այն պահին, երբ այս ներքին կարգապահությունը խախտվի մեր մեջ, մեր Եկեղեցին կտկարանա, իսկ մեր հիմնական նպատակը մեր Եկեղեցին ամրացնելն է: Մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ զանգված, մեկ բռունցք, եթե կուզեք: Ահա այս ոգիով է, որ Հիսուս ստեղծեց Եկեղեցու խորհուրդը և այդ հիմքերի վրա է, որ Եկեղեցիները կարող են գոյատևել, ծաղկել և իրենց առաքելությունը ամբողջապես իրագործել:

Ռումինական ժողովրդական բանահյուսության մեջ մի ավանդություն կա, որ ինչ-որ մի ժամանակ, ինչ-որ մի տեղ Նոր տարվա լուսաբացին մարդիկ գնում էին իրենց գյուղի ջրհորի մոտ և նայում էին այդ ջրհորի, այդ կախարդական ջրհորի մեջ և այդ առավոտ, տարին մի անգամ ջրհորի մեջ նայելով տեսնում էին, թե ինչ դեպքեր պիտի կատարվեն տարվա ընթացքին: Եվ տեսնում էին երբեմն լավ իրադարձություններ՝ բարի, բարեբեր, իսկ երբեմն ընդհակառակը՝ խլոր, դժբախտ և տագնապալի անցուդարձեր: Ըստ այդ հեքիաթին, երբ մեկը կտեսներ իր տագնապալի վատ ճակատագիրը, որ սպասում էր իրեն այդ տարվա ընթացքին, անձնասպան պիտի լիներ, որպեսզի այդ տառապանքները չկրի:

Համենայնդեպս սա մի հեքիաթ է, բայց ինչ-որ կարծես մի բան ասում է մեզ բոլորիս, որովհետև բոլորս մենք այս պահին, թեև այդ կախարդական ջրհորը չկա մեր առջև, բայց համենայնդեպս կանգ ենք առնում և, ուզենք թե չուզենք, բնական կերպով մտածում ենք, թե ինչ պիտի պատահի հառաջիկա տարվա 365 օրերի ընթացքում: Սա մի խորհուրդ է, անձանոթ բոլորիս և բոլորին որովհետև եթե մենք անդրադառնանք այդ վերջին տարիների անցուդարձներին նախկին Խորհրդային Միության սահմաններից ներս, սահմաններից դուրս, Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցան համաշխարհային երևույթներ՝ և դրական և՛ բացասական, մանավանդ արյունահեղ ընդ-

հարումներ, որոնք տեղի են ունենում համաշխարհային մակարդակի վրա մեր երկրագունդի բազմաթիվ վայրերում: Հենց վերջերս, երեկ կարդում էի, Սոմալիում տասնյակ հազարավոր մարդիկ քաղցից և հիվանդություններից մահանում են: Այս վերջին չորս-հինգ տարիների դեպքերը և իրադարձությունների առիթով մենք մտահոգ ենք և մտածում ենք, արդյոք այս 1993 թվականը ինչ պիտի լինի, ինչ ճակատագիր պիտի ունենանք մենք, մահավանդ մեր ժողովուրդը, մեր հայրենիքը, մեր Արցախը:

Ահա այսպիսի հոգեբանական մի պահ ապրում ենք մենք այսօր, կարծես թե այդ կախարդական ջրհորի առջև գտնվելիք:

Մենք պետք է մոտենանք մեր նոր կյանքին և դիմավորենք քաջությամբ և համարձակությամբ 1993 թ. քրիստոնեական հուլիսով և քրիստոնեական հավատքով, որ այն, ինչ որ արդար է, պետք է անպայման հաղթանակի: Ավետարանը մեզ պատգամում է, թե ով ամուր հավատք ունի, կարող է նույնիսկ լեռները շրջել:

Այս համոզումով իմ կարծիքով պետք է հավաքված լինենք բոլորս դիմագրավելու համար ճակատագրի փորձությունները քաջությամբ և լավատեսությամբ և դրանք հաղթահարելու կամեցողությամբ: Այն պաշարը, որ մղում է մեր ժողովուրդը ընդդեմ բոլոր տեսակ չարիքների և բռնությունների՝ ազատ և անկախ ապրելու իդեալով ոգեշնչված, մենք պետք է համոզված լինենք, որ ինչքան էլ ծանր լինեն մեր կյանքի պայմանները, ինչքան էլ դժվարություններ մեր շուրջ գլուխ բարձրացնեն, համենայնդեպս դրանք պետք է դիմագրավել և հաղթահարել: Այդ ճանապարհը մեր ներքին հավատքն է, ինքնավստահությունը, չարին հարվածելու կամեցողությունը և ուժը, հաղթանակի հասնելու հույսը և հավատքը: Եվ ինչ որ ասում եմ ես մեր ժողովրդի համար, միայն այսօր չէ, որ տեղի է ունենում Մահավանդ վերջին հազար և քանի հարյուր տարիների ընթացքում մեր հայ ժողովուրդը բազում անգամներ նման կացությունների առջև է գտնվել, նույնիսկ ավելի վատթար, քան հիմա: Մեր պատմիչներն ինչեր են արձանագրել մեր ձեռագիրների վերջին էջերին իրենց տեսած արհավիրքների, զրկանքների, փոթորկումների և նահատակությունների մասին:

Այնպես որ մենք վախեցող ժողովուրդ պետք չէ լինենք այսօրվա դժվարություններից:

Ահա այս համոզումով, այս լավատեսությամբ է, որ պիտի ապրենք, ավելի լավ պիտի ապրենք և պիտի հաղթական դուրս գանք այս դժվարություններից և պիտի դիմավորենք խաղաղության նավահանգիստը, երբ մեր երկիրը վերագտնեն իր անդորրը:

Ահա այս ոգեշնչումով, այս լավատեսական զգացումներով ես կուզեի վերջացնել իմ խոսքը, աղոթելով, որ Աստված, Բարին Աստված, Ողորմած Աստված իր հալացքը դարձնի դեպի մեր Մայր Հայաստանը, մեր քրիստոնյա ժողովուրդը, մեր նահատակվող ժողովուրդը և բանա վերջապես հուսու և լուստ դռները և մենք իբրև ժողովուրդ կարողանանք շարունակել մեր գոյությունը, մեր առաքելությունը՝ հանուն Քրիստոսի և հանուն ազատության. ամեն:

Ամանորյա գեղեցիկ հանդիսության ավարտին, բոլոր ներկաները միաբերան երգում են «Հայրապետական մարտերը»: Այսպես, վերահիստ Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով ու խմբովին երգված «Հայր մեր»-ով իր ավարտին է հասնում Տարեմուտի հանդեսը:

ԵՐԵՎԱՆ

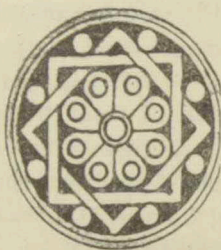
ԳՐԱԳՈՐԾ

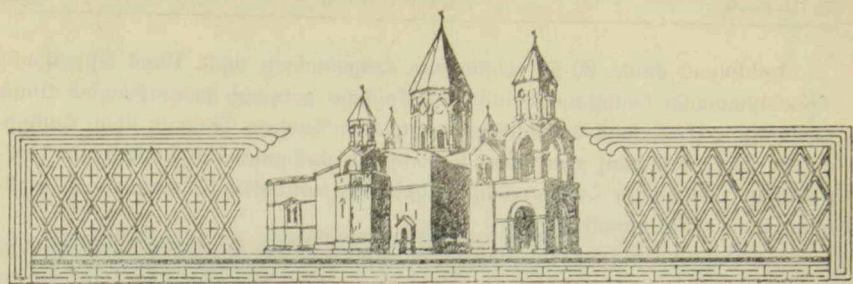
Կեսգիշերին Մայր տաճարի զանգերի խորհրդավոր դողանշները ազդարարում են հին տարվա ավարտը և նոր՝ 1993-րդ տարվա գալուստը:

Հաջորդ օրը, հունվարի 1-ին, Մայր տաճարի Ավագ ս. խորանի վրա ս. պատարագ է մատուցում գերշ. Տ. Անանիա եպս. Արաքսջյանը և հավուր պատշանի քարոզ խոսում:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Հավարտ ս. պատարագի կատարվում է Հայրապետական մաղթանք: Ապա եկեղեցական թափորով Վեհափառ Հայրապետն առաջնորդվում է Վեհարան, որտեղ Մայրավանքի միաբանությունն ու ուսանողությունը շնորհավորում են Հայոց Հայրապետի Նոր տարին:





ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՍԿՎԱ (20—23 հունվար 1993 թ.)

Ժամանում. 20 հունվար, չորեքշաբթի

20 հունվարի, ժամը 15-ին, իր շքախմբով Մոսկվա ժամանեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա. Հայրապետը՝ ուղեկցությամբ Տ. Պարզև եպիսկոպոս Մարտիրոսյանի, Տ. Վազգեն արքեպիսկոպոս Միրզախանյանի, պրն. Լյուովիգ Խաչատրյանի և Նոր Նախիջևանի ու Ռուսաստանի Հայոց թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Տիրան եպիսկոպոս Կյուրեղյանի:

Մոսկվայի «Ծերեմետևո-1» օդանավակայանում Վեհափառ Հայրապետին դիմավորեցին և ողջույնի ու բարիգալստյան խոսքեր ասացին Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի Թեմական Խորհրդի անդամներն ու առեմապետը, թեմի հոգևոր դասը և Հայաստանի Հանրապետության մշտական ներկայացուցիչ Ֆելիքս Մամիկոնյանը:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետը իր շքախմբով ուղևորվեց Մոսկվայի «Մետրոպոլ» հյուրանոց:

Նույն օրը, ժամը 17-ին, Վեհափառ Հայրապետը պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չերնոմիրդինի հետ: Հանդիպմանը ներկա էին գերշ. Տ. Տիրան եպիսկոպոս Կյուրեղյանը, Թեմական Խորհրդի անդամ պրն. Սերժ Զիլավյանը, առեմապետ պրն. Կամո Ուդումյանը և պրն. Ֆելիքս Մամիկոնյանը: Հանդիպման ժամանակ Վեհափառ Հայրապետը Ռուսաստանի վարչապետին հանգամանակից կերպով ներկայացրեց Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունը և խնդրեց Ռուսաստանի կառավարությունից տնտեսական օգնություն ցույց տալ Հայաստանին:

Վարչապետ Չերնոմիրդինը իր խոսքի մեջ նշեց, որ ինքը ծանոթ է Հայաստանի բարդ կացությանը և իր պատրաստակամությունը հայտնեց ամեն հարցով օժանդակելու Հայաստանին:

Խոսվեց նաև ճանապարհների շրջափակման մասին: Ռուսաստանի կառավարության ղեկավարը հայտնեց, որ նոր ճանապարհներ են որոնվում դեպի Հայաստան առաքվող բեռների համար:

Երեկոյան ժամը 20-ին Վեհափառ Հայրապետը պրն. Սերժ Զիլավյանի առանձնատանը հանդիպում ունեցավ Մոսկվա քաղաքի քաղաքապետ Յուրի Լուժկովի և Մոսկվայի նախկին քաղաքապետ Գալիլի Պոպովի հետ: Հանդիպումը տեղի ունեցավ շատ ջերմ և մտերմիկ մթնոլորտում: Հանդիպման ընթացքում Վեհափառ Հայրապետը կրկին անդրադարձավ Հայաստանի տրնտեսական ծանր իրավիճակին:

Քաղաքապետ Լուժկովը պատրաստակամությամբ հայտնեց Հայաստանին օգնելու ալտրով, կարտոֆիլով և այլ սննդամթերքներով: Սակայն նա ևս նշեց, որ ամբողջական օգնությանը խոչընդոտում է ճանապարհների շրջափակումը:

Հանդիպման ընթացքում քննարկվեց նաև Մոսկվայում հայկական մոր եկեղեցի կառուցելու հարցը: Յուրի Լուժկովը իր համաձայնությունը տվեց եկեղեցու կառուցման համար հող տրամադրել Մոսկվա քաղաքի կենտրոնական մասում:

Հանդիպմանը ներկա էին նաև գերշ. Տ. Տիրան եպիսկոպոս Կյուրեղյանը, գերշ. Տ. Պարզև եպիսկոպոս Մարտիրոսյանը և պրն. Սերժ Զիլավյանը:

21 հունվար, հինգշաբթի

Առափոտյան ժամը 11-ին Վեհափառ Հայրապետը Կրեմլում պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Ռուսաստանի փոխնախագահ Ալեքսանդր Ռուցկոյի հետ:

Հանդիպմանը մասնակցում էին Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Տիրան եպիսկոպոս Կյուրեղյանը, Արցախի թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Պարզև եպիսկոպոս Մարտիրոսյանը, Հյուսիսային Կովկասի հայոց առաջնորդական փոխանորդ Տ. Եզնիկ վրդ. Պետրոսյանը, պրն. պրն. Սերժ Զիլավյանը, Կամո Ուդումյանը և Ֆելիքս Մամիկոնյանը:

Հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի ներկա բարդ ու դժվարին կացությունները: Հայոց Հայրապետը իր խոսքում ի մասնավորի կանգ առավ Արցախյան խնդրի խաղաղ կարգավորման և արցախահայության արդար իրավունքների հարցին:

Փոխնախագահն այս հարցերում մեղադրեց նախկին ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Միխայիլ Գորբաչովին և, դիմելով Վեհափառ Հայրապետին, ասաց, որ նման իրավիճակում խաղաղարարական մեծ դեր կարող են ունենալ Եկեղեցին և եղևորականությունը: Նա ասաց, որ պահն է, երբ Ռուս Եկեղեցին էլ իր ձայնը պետք է միացնի Հայ Եկեղեցուն, որպեսզի միասնական ուժերով ելք որոնեն՝ դուրս գալու տիրող իրավիճակից:

Իր խոսքի մեջ Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Տիրան եպիսկոպոս Կյուրեղյանը անդրադարձավ Հյուսիսային Կովկասի հայության կացությանը և տիրող հակահայկական տրամադրություններին: Փոխնախագահը հայտարարեց, որ ինքն անձամբ կզբաղվի այդ հարցով և պաշտոնական բարձր մակարդակով կքննի իրավիճակը:

Նույն օրը, ժամը 13-ին, Վեհափառ Հայրապետը Սուրբ Դանիլով վանքում հանդիպում ունեցավ Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու Պատրիարք Ալեքսի Բ-ի հետ:

Հանդիպման ջերմ մթնոլորտում եղբայրական սիրո խոսքերով իրար դիմեցին երկու հովվապետերը: Հանդիպման ընթացքում երկու Եկեղեցիների պետերը կարևոր մի հայտարարություն ստորագրեցին:



ՎԵՆԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ Տ. ՏԻՐԱՆ
ԱՐԲԵՊԻՍԱԿՐԹՈՍ ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆԻ ԵՎ ԱՐՑԱՆԻ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ Տ. ՊԱՐԳԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ՄԵՐԺ ՑԻԼԱԿԱՆՈՒՄ ԱՆՎԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱՅԻՆՈՒՄ





ԵՐԿՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆԵՐԻ ՈՂՁԱԳՈՒՑԻՊՈՒՐԸ

ԱՎՏԱՆՈՒՄԵՆ ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԵՐԱՐԱՐՈՒՄԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ





ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ՍՐԲԱՏԱՌ
ԿՈՆԴԱԿ Է ՀԱՆՁՆՈՒՄ ՏԻԱՐ ՍԵՐԺ ԶԻԼԱՎՅԱՆԻՆՆԵՐԱՆ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐԵԼՈՎ
«Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ» ՇՔԱՆՇԱՆՈՎ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՏՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՐԱՐՈՒՄԻ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄԻ



**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹՅՈՒՆ Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆ Ա.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵՎ
ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ ՌՈՒՍԻՈ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԱԼԵԿՍԻ Բ-Ի
ՀԱՄԱՏԵՂ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ**

Մոսկվայում եղբայրական ողջագործումներով, մենք՝ երկու հնազույն քրիստոնեական Եկեղեցիների՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցու և Ռուս Օրթոդոքս Եկեղեցու գահակալներու, ցանկանում ենք մեր խոսքը ուղղել մեր հավատացյալ հոտին՝ համայն մերձավորաց և հեռավորաց:

Հայաստանի և Ռուսաստանի պատմությանը հայտնի են դարաշրջաններ, երբ մեր ժողովուրդները ապրում էին կա՛մ տարբեր պետություններում, կա՛մ մեկ նրկրի կազմի մեջ: Սակայն մենք վկայում ենք, որ բոլոր դարերի ընթացքում մեր երկու Եկեղեցիները և նրանց ժողովուրդները ամրացված են եղել իրար բազում եղբայրական կապերով, ի Քրիստոս Հիսուս:

Մեր պատմական ընդհանրությունը, որի օգտակարությունը հաստատված է կյանքի փորձով, վեր է որևէ բաժանումից ներքերված նոր իրականությամբ: Անկախ նոր սահմանների, պետական կառավարման ձևերի և արտաքին տարբեր հանգամանքների դասավորումից, երկու Եկեղեցիների զավակների միջև հոգևոր, մշակութային և ալ կապերն ու փոխադարձ գործակցությունը կպահպանվեն և կբազմապատկվեն:

Մենք հաստատական ենք բոլոր քրիստոնյաների հոգևոր միասնականության և մեկ Աստուծո հավատացող բոլոր մարդկանց միջև բարի հարաբերությունների ամրապնդմանը: Այս կապակցությամբ մենք հատուկ կերպով ձգտում ենք քրիստոնյա-մուսուլմանական հարաբերությունների միջև հիմնել և հաստատուն պահել պարզ ու փոխադարձ հարգանքի ոգին:

Մեզ խորապես վշտացնում է Լեռնային Ղարաբաղում շարունակվող եղբայրասպան պատերազմը: Մենք կոչ ենք անում բոլոր նրանց, ովքեր ներգրավված են այս ընդհարման մեջ, անհապաղ դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները, որպեսզի բարդ խնդիրները լուծվեն արդարացիորեն և խաղաղ կերպով, երկխոսության ու համաձայնության հասնելու ձգտումով: Մենք մաս խնդրում ենք համաշխարհային հանրությանը՝ օգնելու Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգավորմանը և ձգտելու ամեն կերպ թեթևացնել բախման զոհերի տառապանքները:

Մեր Եկեղեցիների բոլոր զավակներին, աշխարհի բոլոր մարդկանց հղում ենք խաղաղության, բարօրության և հաջողության մաղթանքներ՝ ամեն մի բարի գործում:

«Եւ ինքն Տէր խաղաղութեան՝ տացէ ձեզ խաղաղութիւն յամենայն ժամ յամենայն իրա» (Բ Թեա. 3, 16):

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՎ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԱԼԵԿՍԻ Բ

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՀԱՄԱՅՆ
ՌՈՒՍԻՈ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Ապա տեղի ունեցավ հուշանվերների փոխանակում, իսկ վերջում Օստանկինոյի հեռուստաընկերության թղթակիցների հետ կապացավ ասուլիս:

Երեկոյան ժամը 16-ին Մոսկվայի «Մետրոպոլ» հյուրանոցի կենտրոնական սրահում Վեհափառ Հայրապետի պատվին պրն. Սերժ Զիլավյանը մեծ ընդունելություն և ճաշկերույթ տվեց:

Սույն ընդունելությանը մասնակցում էին Համայն Ռուսիո Պատրիարք Ալեքսի Բ-ն իր շքախմբով, Մոսկվայում գտնվող բազմաթիվ երկրների դեսպաններ և դիվանագետներ, Մոսկվայի հայ համայնքի ներկայացուցիչներ՝ մտավորականներ, գիտնականներ, արվեստագետներ: Մասնակցում էին նաև ռուս մտավորականներ, քաղաքական գործիչներ, Ռուսաստանի խորհրդարանի և Մոսկվայի քաղաքապետարանի ներկայացուցիչներ՝ ավելի քան 900 հոգի:

Ընդունելության ժամանակ ողջույնի և օրհնության խոսքով ներկաներին դիմեց Հայոց Հայրապետը:

ՎԵՀԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՔԸ ՃԱՇԿԵՐՈՒՅԹԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Մեր Տերը՝ Հիսուս Քրիստոս երկրի վրա գտնված իր վերջին օրերին հաշտեց, որ իր գնալուց հետո պիտի ուղարկի մխիթարիչ Ս. Հոգուն: Հիսուսն օրեր հետո, ինչպես գիտեք, Վերնատան մեջ տեղի ունեցավ այդ հրաշալի դեպքը, որ կոչում ենք Հոգեգալուստ: Եկավ Ս. Հոգին աշխարհի վրա և մարդկանց մեջ, հատկապես առաքյալների: Եվ Ս. Հոգին առաքյալների և հաջորդող սերունդների միջոցով բոլոր ազգերի, մանավանդ եկեղեցիների վրա տարածվեց և շարունակեց գործել մինչև այսօր: Եվ մենք՝ հոգևորականներս մխիթարված ենք և հավատում ենք, որ զոհն երբեմն մենք՝ մարդիկս արժանի ենք համարվում, երկնքի կողմից Ս. Հոգին այցելում է մեզ և գործում: Ես համարում եմ այսօրվա այս պահը այդպիսի սուրբ պահ, երբ իսկապես բոլորս ներշնչված ենք Ս. Հոգով:

Այս զգացմունքներով նախ ես ողջունում եմ այստեղ ներկայությունը մեր սիրեցյալ հոգևոր եղբոր՝ Նորին Սրբություն Ալեքսի Պատրիարքի: Ողջունում եմ այստեղ գտնվող Ռուսաստանի ֆեդերացիայի պետությանց կամ քաղաքային իշխանությանց բոլոր ներկայացուցիչներին: Ողջունում եմ տարբեր երկրների դեսպաններին կամ նրանց ներկայացուցիչներին: Ողջունում եմ բազմաթիվ մտավորականներին հայ կամ ռուս, որոնք գտնվում են այս հարկի տակ: Վերջապես թույլ տվեք իմ ողջույնը բաշխել ձեզ բոլորիդ, իմ սիրելի տիկիներ և պարոններ, որ գտնվում եք այստեղ:

Աստուծո օրհնությամբ ես առաջին սպասավորն եմ Հայ Առաքելական Եկեղեցու, 37 տարիներից ի վեր, իմ պատմական Աթոռն ունենալով Հայաստանի մեջ՝ Ս. Էջմիածնում: Ս. Էջմիածին, որ կենտրոնն է համայն հայ հավատացյալ ժողովրդի և Հայ Եկեղեցու, ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև ամբողջ աշխարհի: Ինչպես գիտեք երևի Եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքում և Հարավային ու Հյուսիսային Ամերիկաներում Հայ Եկեղեցին տարածված է իր ժողովրդով՝ մոտ երկու միլիոն հավատացյալներով: Եվ քրիստոնեական հավատքի լույսով նրանք կապված են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ, որ աշխարհի հնագույն եկեղեցական կենտրոններից մեկն է հանդիսանում Դպրոց սկզբից ի վեր: Եվ այդ դարերից մինչև այսօր, հայ ժողովուրդը, հակառակ տեսակ-տեսակ փորձությունների և դժվարությունների, մնաց հավա-

տարիմ Քրիստոսի Լույս Ավետարանիս և միշտ քարոզեց սեր ու խաղաղություն ժողովուրդների միջև և մարդկանց միջև:

Այդ ոգով է շարունակում առաջնորդվել Հայ Առաքելական Եկեղեցին և այսօր մահ ձեր ծառան՝ Հայոց Պատրիարքը: Դարերի ընթացքում Հայ Առաքելական Եկեղեցին տևապես եղբայրական սիրո հարաբերությունների մեջ է եղել բոլոր քրիստոնյա եկեղեցիների հետ: Հայ Եկեղեցին ընդհանրապես եղել է լայնախոհ և ազատամիտ և այդ եղբայրական սիրո հարաբերությունները պահպանել է ոչ միայն քրիստոնյա, այլ մահ ոչ քրիստոնյա, հատկապես մահմեդական ժողովուրդների հետ: Ինչ վերաբերում է հատկապես մահմեդական կրոնքին կամ հարաբերություններին, պետք է ասենք, որ դրանք պատմության ընթացքին զարգացած են և Կովկասում և Մերձավոր Արևելքում արաբական և մուսուլմանական տարբեր երկրներում:

Իհարկե Հայ Առաքելական Եկեղեցու՝ բոլոր եկեղեցիների հետ հարաբերության ճանապարհին առավել մոտիկություն, եղբայրություն, գործակցություն զարգացել է Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու հետ: Այս պատմական գործընթացը զարգացել է հատկապես վերջին երեք հարյուր տարիների ընթացքում, և ես երջանիկ եմ, որ այդ ավանդությունը պահպանվում է մինչև մեր օրերը և իրականացվում է մեր Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու եղբայրական հարաբերությունների միջոցով: Իմ այս անգամվա այցելությունն ունի այս իմաստը, առավել ամրապնդել մեր եղբայրական սիրո հարաբերությունները Ռուս Պրավոսլավ մեծ Եկեղեցու հետ:

Ես այսօր շատ երջանիկ եմ, որ Ս. Դանիլով վանքում մենք առանձին հանդիպում ունեցանք Նորին Սրբություն Ալեքսի Բ Պատրիարքի հետ՝ ջերմ խոսակցության մթնոլորտի մեջ և վերջում ստորագրեցինք համատեղ մի հայտարարություն՝ ուղղված մեր ժողովուրդներին:

Ես այս երկու օրերի ընթացքում շատ գոհ եմ, որ պատեհությունն ունեցա հանդիպելու մահ Ռուսաստանի ֆեդերացիայի բարձրաստիճան ղեկավարների հետ, հատկապես փոխնախագահի և վարչապետի հետ, ապա մահ Մոսկվայի քաղաքապետի հետ: Այս առիթով ես պարտք զգացի, իբրև Հայ Եկեղեցու գլուխ, իմ երախտագիտությունը հայտնել Ռուսաստանի ֆեդերացիայի Հայաստանին մատուցած բոլոր օգնությունների համար:

Ինչպես գիտեք, Հայաստանը ավելի քան երկու տարի է, բավական ծանր վիճակի մեջ է գտնվում ձեզ ծանոթ Լեռնային Ղարաբաղի դժբախտությունների հետևանքով: Այն սարսափելի երկրաշարժը, որ Հայաստանում տեղի ունեցավ չորս տարի առաջ, երբ ավելի քան 30 հազար հայեր զոհվեցին և ավելի քան հինգ հարյուր հազար հայություն և գաղթականություն տակավին չունեն իրենց սեփական բնակարանները: Սա հետևանքն է այն շրջափակման, որին ենթակա է այսօր Հայաստանը: Եվ մենք շնորհակալ ենք բոլոր այն օգնությունների համար, որ ստանում ենք Ռուսաստանից և եղբայրական նախկին խորհրդային հանրապետություններից, և արտասահմանյան տարբեր երկրներից, Եվրոպայից և Ամերիկայից:

Հույս ունենք և հավատում ենք, որ այս դժվարությունները կարճ կտևեն և կհասնեն խաղաղության ափին: Հատկապես աղոթող ենք իբրև հոգևորականներ, որ դարաբաղյան խնդիրը լուծվի խաղաղ բանակցություններով և փոխադարձ հասկացողությամբ:

Ադրբեջանի հետ մենք պատմական դրացի ժողովուրդներ ենք և որևէ իմաստ չունի, որ երկու կողմից մեր ժողովուրդների զավակները զոհեն իրենց կյանքը և արյունը: Ես կուզեի այս առիթով հայտնել ձեզ, որ Եկեղեցիների

Համաշխարհային Խորհրդի նախաձեռնությամբ, ես իբրև հաշոց Կաթողիկոս ժնկում մի քանի օրից պիտի հանդիպեմ Ադրբեջանի Շեյխ ուլ իսլամի հետ: Ես հույս ունեմ, որ մեր հանդիպումները և միատեղ աղոթքները ինչ որ չափով պիտի նպաստեն, որպեսզի արդար և խաղաղ մի լուծում գտնի դարաբաղյան ողբերգական հարցը:

Այսօր ես ուզում եմ անդրադառնալ մի պահ Ալեքսեյ Բ Պատրիարքի հետ մեր հանդիպումին: Մենք քննարկեցինք նաև մեր Եկեղեցիների ապագա գործակցության հարցը: Ես շատ ուրախ եղա, որ Նորին Սրբությունը պատրաստակամություն հայտնեց ապագային անձամբ այցելել Ս. Էջմիածին՝ Հայաստան: Մենք սիրով և բաց սրտով ապաստում ենք անհամբեր և կարոտով նրա ժամանումին Հայաստան և Ս. Էջմիածին: Ես կարծում եմ, որ մեր երկու Եկեղեցիների սերտ հարաբերությունը և համատեղ գործակցությունը ապագային կարևոր չափով իրենց նպաստը կբերեն ռուս և հայ ժողովուրդների դարավոր բարեկամության շարունակությանը:

Պատմությունը երբեք չի մոռացվի և ինչ պայմաններ էլ, որ ստեղծվեն, բարեկամության այդ ճանապարհը կշարունակվի:

Մշմարիտ է, որ վերջին երկու-երեք տարիներում Հայաստանում իրադարձությունների և ներքին հուզումների առիթով խոսվեց, որ իբր հայ ժողովուրդի մեջ հակառուսական տրամադրություններ կան: Իրականությունն այն է սակայն, որ հայ ժողովուրդը վերապահումներ և դժգոհություններ ունեւ, բայց ոչ ռուս ժողովրդից, այլ վերապահություններ և դժգոհություններ ունեւ վարչահրամայական ռեժիմի հանդեպ, աթեիստական գաղափարախոսության հանդեպ, որից դժգոհ էր և ինքը ռուս ժողովուրդը կարծեմ: Բայց ահա այդ շփոթությունը հիմա վերացված է և ճանապարհը լայն բացված, որպեսզի ազատ Հայաստանը վերականգնի և պիտի հիմնական կերպով շարունակի իր եղբայրական բարեկամությունը և գործակցությունը Ռուսաստանի ֆեդերացիայի և ռուս ժողովրդի հետ:

Ահավասիկ այն մի քանի մտածումները և խոհերը, որ ուղեցի ձեզ հետ բաժանել այսօր: Ես կուզեի նաև այս առիթով իմ գնահատանքը հայտնել Մոսկվայի հայ համայնքին, թեմական խորհրդին և առաջնորդին՝ իրենց ծրագրած գործունեության համար, որպեսզի նորից վերականգնվի և առավել ամուր հիմքերի վրա կազմակերպվի Հայ Եկեղեցին ամբողջ Ռուսաստանի ֆեդերացիայի տարածքի վրա: Հատկապես իմ գոհունակությունը կուզեմ հաղորդել թեմակալ առաջնորդին՝ Տ. Տիրան սրբազանին, թեմական խորհրդի անդամների, որոնք կազմակերպեցին իմ այցելության ծրագիրը Մոսկվայում: Հատկապես իմ գնահատանքը պիտի հայտնեմ թեմական խորհրդի անդամ պրն. Սերժ Զիլավյանին, որ կազմակերպիչն է մեր հանդիպումին այստեղ Մետրոպոլիտոս: Պրն. Զիլավյան մի սքանչելի անձնավորություն է թե իբրև քրիստոնյա, թե իբրև հայ մարդ, թե իբրև քաղաքացի Ռուսաստանի ֆեդերացիայի և իբրև նվիրատու բարերար Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

Երբ երկու շաբաթ առաջ ինքը գտնվում էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, ես իրեն պարզապես չեցի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի շքանշանով: Այսօր ես հետքերել եմ համապատասխան շքանշանի կոնդակը, որը ուզում եմ հանձնել իրեն այս պահուն: Մեր Եկեղեցվո կարևոր աղոթքների մեջ մի արտահայտություն կա «Երանի նրանց, ովքեր եկեղեցի են շինում» կամ կառուցում: Ահավասիկ պրն. Զիլավյան այդպիսի եկեղեցի շինող անձնավորություն է, բարի քրիստոնյա:

Ես կուզեի խոսք ասել թեմակալ առաջնորդ Տ. Տիրան եպիսկոպոսին, որ դեկավարն է անշուշտ ամբողջ այս եկեղեցական կազմակերպության Ռուսաստանում: Բացառիկ եռանդով մոտ 20 տարի է, աշխատում է այստեղ, լավագույն եղբայրական հարաբերություններ է պահում Ռուս Պրավոսլավ եկեղեցու հետ: Նա միշտ որդիական ակնածանքով մոտենում է Ռուսաց Պատրիարքի ձեռքը համբուրելու համար: Եվ գնահատելով իր այս եկեղեցաշեն գործունեությունը այս կոնդակով շնորհում եմ իրեն արքեպիսկոպոսության տիտղոսը: Ուրեմն հետ այսու Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդը ոչ թե Տիրան եպիսկոպոսն է, այլ Տիրան արքեպիսկոպոսը: Եվ որովհետև լայն ասպարեզ է բացվում այս նոր պայմաններում եկեղեցական կյանքի զարգացման, ես նպատակահարմար եմ գտնում և եթե Նորին Սրբությունն էլ իր հավանությունը տա, որ Տիրան սրբազանին նշանակեմ նաև Հայրապետական Պատվիրակ Ռուս Պրավոսլավ եկեղեցու մոտ:

Մաղթում եմ ձեզ բոլորիդ բաշտողչություն, արևշատություն և Աստուծո օրհնությունը ձեր բոլոր բարի, ազնիվ և արդար գործերի առաքելության համար. ամեն:

Այս խոսք ասավ Ռուսաց Պատրիարք Ալեքսի Բ-ը և ջերմ խոսքեր ողղեց Վեհափառ Հայրապետին, Հայ եկեղեցուն ու ժողովրդին:

ԱԼԵՔՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ ԽՈՍՔԸ

Հարգարժան տիարք և տիկնայք.

Մեռանց շնորհակալություն եմ հայտնում Հայ Առաքելական եկեղեցու Մերազան Հովվապետին՝ բարի խոսքերի հաամբ, որ ասվեցին Ռուս Ողղափառ եկեղեցու հասցեին, մեր երկու եկեղեցիների ավանդական հարաբերությունների մասին:

Այս օրը պատմական մեկ էջ է դառնում մեր երկու եկեղեցիների հարաբերություններում: Այսօր մենք վերամեցինք այն բոլոր ավանդական, եղբայրական առնչությունները, որոնք գոյություն են ունեցել, ունեն և բոլոր մեր բնդհանուր համոզվածության պիտի գոյություն ունենան մեր երկու եկեղեցիների միջև հետագայում ևս:

Դեռևս ժժ դարում Ներսես Շնորհալի Կարողիկոսը հիշատակել է Ռուս եկեղեցին: Ժժ դարից արդեն գոյություն են ունեցել կապեր՝ Հայ և Ռուս եկեղեցիների միջև: Եվ այս դժվարին ժամանակներում, որ մենք ապրում ենք, մեր հանդիպումը կայացավ շնորհիվ Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմակալ առաջնորդի, հնարավորություն ավեց եղբայրական հաղորդակցության և կոչի՝ ողջով հեռավորներին, մերձավորներին, մեր եկեղեցու հավատացյալներին, բաղաժանեցիներին, մեր պետություններին՝ պահպանելու մշակութային և հոգևոր արժեքներն ու կապերը, որոնք գոյություն են ունեցել այս երկու երկրների միջև:

Ես սրտանց շնորհավորում եմ Տիրան Մերազան Հորը՝ արքեպիսկոպոսի պատվավոր կոչում ստանալու և Ռուս եկեղեցուն կից Հայ եկեղեցու մշտական ներկայացուցիչ նշանակվելու առթիվ: Համոզված եմ, որ դա կլինի կարևոր մի քայլ, ամուր, եղբայրական հարաբերություններում մեր երկու եկեղեցիների միջև, որոնք պետք է խորացնել, զարգացնել՝ անտեսելով նախկինում եղած ամեն տեսակի տարածայնությունները, հակամարտություններն ու անհանդուրժողությունը:

Մեր Ս. Եկեղեցիները եղբայրական հարաբերություններով օրինակ պետք է հանդիսանան և ոգևորեն հավատացյալ ժողովրդին՝ հոգևոր և մշակութային համագործակցության և փոխըմբռնման այն համակարգում, որ միավորում է մեզ:

Ձերդ Սրբություն.

Շնորհակալություն Ձեզ Ձեր աշխատանքի համար, որ կատարվեցին Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմ կառարած այցի ընթացքում, որը հնարավորություն տվեց մեզ անձնապես շփվելու որպես երկու Եկեղեցիների հովվապետներ՝ այս շփելու ու անհրկենելի ընդունելության պահին:

Կարծում եմ, որ սա կլինի ընդհանուր ներդրում եղբայրության և բարեկամության ամրապնդման և փոխըմբռնման գործում, ոչ միայն հայ և ռուս, այլև նախկին ԽՍՀՄ ազգերի միջև:

Այստեղ ներկա են բազմաթիվ դիվանագետներ և կարծում եմ փոխըմբռնումը և համագործակցումը շուտով կտարածվեն աշխարհի շատ երկրներում:

Շնորհակալություն այս հաղորդակցության համար, շնորհակալություն այս հանդիպման համար և շնորհակալություն Ձերդ Սրբությանը՝ Տիրան արքեպիսկոպոսին Ռուս Եկեղեցում մշտական ներկայացուցիչ նշանակվելու համար, որը կլինի կենդանի կապ մեր երկու Եկեղեցիների միջև:

Այնուհետև Սմոլենսկի և Կալինինգրադի միտրոպոլիտ Կիրիլը ընթերցեց երկու հովվապետների հայտարարությունը:

Ընդունելությունն ունեցավ մաս իր գեղարվեստական հայտագիրը:

22 հունվար, ուրբաթ

Առավոտյան ժամը 10-ին Վեհափառ Հայրապետը Մոսկվայի քաղաքապետի հրավերով քաղաքապետարանում պաշտոնական հանդիպում ունեցավ Մոսկվայի քաղաքապետ Յուրի Լուժկովի հետ: Հանդիպմանը ներկա էին գերշ. Ս. Տիրան արքեպիսկոպոս Կյուրեղյանը, գերշ. Ս. Պարզև եպիսկոպոս Մարտիրոսյանը, Ս. Եզնիկ վրդ. Պետրոսյանը, արք. արք. Լյուդվիգ Խաչատրյանը և Սերժ Զիլավյանը: Հանդիպման ժամանակ Վեհափառ Հայրապետը խոսքով դիմեց քաղաքապետին:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԵՌՈՒԶԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆՈՒՄ

Ես Հայաստանում գտնվում եմ իբրև Կաթողիկոս 37 տարիներից ի վեր, ընտրվեցի և եկա Ռումինիայից: Ես ռումինացի հայ եմ, այնտեղ ծնված, այնտեղ մեծացած և այս 37 տարիների իմ պատրիարքական կյանքում, այսօրվա իմ հանդիպումը բացառիկ իրադարձություն է, որ ինձ ընդունում է Մոսկվա մեծ քաղաքի քաղաքապետը. սա մեծ պատիվ է, ոչ միայն ինձ համար, այլ նաև տարածվում է ողջ Հայ Առաքելական Եկեղեցու և ողջ հայ ժողովրդի վրա: Հայ ժողովուրդը շուրջ 4 միլիոն ապրում է Հայաստանում, 2 միլիոն և մի քիչ ավելի նախկին Սովետական Միության հանրապետություններում՝ մեծավ մասամբ Ռուսաստանի ֆեդերացիայում, Վրաստանում: Եվ վերջապես արտասահմանի սփյուռքը Եվրոպա, Ամերիկա և Մերձավոր

Արևելք, որտեղ էլի մոտավորապես երկու միլիոն հայ է ապրում: Մեծագույն արտասահմանի մեր գաղութը Միացյալ Նահանգների մեջ է, որ մեկ միլիոն հայ կա: Եկեղեցական-կրոնական տեսակետից սփյուռքահայ հայությունը հոգևոր իմաստով կապված է Ս. Էջմիածնի հետ: Ինչպես գիտեք, Ս. Էջմիածինը հիմնված է Դ դարու սկզբին, տեական պատմական կենտրոնն է հայ քրիստոնյաների: Այնպես որ թույլ տվեք ողջ հայ ժողովրդի և Եկեղեցու անունով իմ գոհունակությունը հատնել այս առիթով: Մեծ գնահատանքով լսեցի ձեր խոսքերը, ձեր մտածումները, ձեր խոհերը և ապագայի նկատմամբ ունեցած երազանքները: Հատկապես թույլ տվեք գնահատել ձեր սպասումները և գնահատումները կրոնի և Եկեղեցու վերաբերյալ, հոգևոր կյանքի վերաբերյալ:

Անշուշտ խորհրդային ռեժիմի շրջանում Եկեղեցիները սահմանափակ գործունեության դաշտ ունեին: Հիմա լրիվ փոխված է վիճակը և մաս եկեղեցական իմաստով լայն գործունեության ճանապարհ է բացվել, որն իմ կարծիքով, անշուշտ կրոնական հոգևոր նշանակություն ունի, ինչպես մաս ընկերային բարոյական, մույնիսկ որոշ չափով քաղաքական նշանակություն: Հայ Եկեղեցին պատրաստ է այդ պարտականությունն իր ուսերի վրա վերցնելու: Եվ այդ գործում մեզ նեցուկ են կանգնել մեր հայ հավատացյալ ժողովուրդը և եկեղեցական կենտրոնները արտասահմանում: Պետք է ասեմ հաստատ կերպով, որ Արևմուտքի մեջ ապրող երկու միլիոն հայերը բացառիկ կարևորությամբ հետևում են մախկին Խորհրդային Միության երկրների ակադեմիային: Անշուշտ նրանք առաջին հերթին մտահոգված են Հայաստանի կացությամբ, որ ինչպես գիտեք, շատ ծանր վիճակի մեջ է աչտօր՝ ջեռուցում չկա, լույս չկա, բավարար սննդամթերք չկա, հատկապես բյուրադայի հետևվանքով: Բայց այդ բոլոր դժվարությունները հայ ժողովուրդը տանում է այն հույսով, որ կանցնեն այս օրերը և հետզհետե ավելի կայուն կացություն կստեղծվի, և տարբեր տեսակի հարցերը կլուծվեն խաղաղությամբ: Եվ մեր ժողովուրդը հավաստում է, որ Ռուսաստանի ֆեդերացիայի հետզհետե բարգավաճումը երաշխիք է Հայաստանում վիճակի կայունության:

Ես կուզեի շնորհակալություն հայտնել մաս Զեր որոշումի համար, որ Մոսկվայում ուզում եք տրամադրել որոշ հողամաս, որ պետք է կառուցվի հայոց ճոր եկեղեցին: Ձեր այս որոշումը հույսի մեկ ավետիս է ոչ միայն Մոսկվայի հայության, այլ մաս Հայաստանի և ողջ հայության համար: Եվ այս առիթով կուզեի Ձեր ուշադրությանը հանձնել, որ Ռուսաստանի Հայ Եկեղեցու կազմակերպության գործում կարևոր է անշուշտ Մոսկվայի եկեղեցու կառուցումը, ինչպես մաս Հայ և Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու հարաբերության առումով:

Մենք երեկ Ալեքսի Պատրիարքի հետ հանդիպումի ժամանակ միասին որոշեցինք, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցին, Ս. Էջմիածինը իր մնացուն ներկայացուցիչը ունենա Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու մոտ. այդ ներկայացուցիչը կլինի Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ՝ Ս. Տիրան արքեպս. Կյուրեղյանը: Եվ այդ հանգամանքով անշուշտ Ս. Տիրան արքեպիսկոպոսը որպես ներկայացուցիչ կարիք կունենա Մոսկվայում մի փոքրիկ շենքի, որ կարողանա իր ներկայացուցչությունը հաստատել: Թերևս հնարավորություն լինի մոտ ապագայում այդ հարցն էլ լուծել, որի համար մենք շնորհակալ կլինենք:

Մեր հարաբերությունները Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու հետ միշտ սրանչեղի են եղել դարեր շարունակ: Պետք է ասել մաս խորհրդային շրջանին: Ես թանկագին հիշատակներ ունեմ Ալեքսի Ա. Պատրիարքից, որ բացառիկ անձ

նափորություն մըն էր, հետո Պիմեն Պատրիարքի և ապա հիմա Ալեքսի Բ հետ: Հատկապես վերջին երկու-երեք հարյուր տարիների ընթացքում, Հայ Եկեղեցին և Ս. Էջմիածինը նույնիսկ քաղաքական կարևոր դեր կատարած է հայ-ռուս հարաբերությունների զարգացման ճանապարհին: Այո, պատմությունը հայտնի է մեզ և մեր ռուս պրավոսլավ եղբայրներին: Մեզ համար Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցին ներկայացնում է հավիտենական ռուս ժողովուրդը, նաև հայր Զոսիմայի և Ալյոշա Կարամազովի ռուս ժողովուրդը:

Մենք երջանիկ ենք, որ այս նոր շրջանին, Հայաստանի անկախության շրջանին մեր եկեղեցական բարեկամությունն ու հարաբերությունները պիտի զարգանան ավելի մեծ թափով:

Դուք ակնարկեցիք հայ ժողովրդի ներկա դժվարությունների մասին այս շրջանին: Իրապես շատ դժվար է Հայաստանի և հայ ժողովրդի դրությունը: Մենք երախտապարտ ենք, որ դուք հասկանում եք այդ իրականությունը: Մենք նույն այդ դրական տպավորությունն ստացանք մեր նախագահի՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի այցելության առիթով Մոսկվա, որ վերադարձավ լավատես զգացումներով: Զուգադիպաբար իմ այցելությունը հաջորդեց դրան: Ես անշուշտ Հայաստանի պետությունը չեմ ներկայացնում, բայց ուրախանում եմ հաստատելով այս բարի զարգացումը մեր անկախ հանրապետության և Ռուսաստանի ֆեդերացիայի միջև: Ես երախտապարտ եմ նաև, որ իմ այցելության առիթով պատիվ ունեցա հանդիպելու նաև Ռուսաստանի ֆեդերացիայի փոխնախագահ Ռուցկոյի և նորընտիր վարչապետ Չերնոմիրդիի հետ և ամեն տեղ հանդիպեցի նույն բարյացակամ վերաբերմունքին:

Ահա այն մտածումներն ու զգացումները, որ ես ունեմ այս պահին՝ մեր այս հանդիպման առիթով: Ընորհակալություն եմ հայտնում Ձեզ և մաղթում եմ Ձեզ քաջառողջություն և նորանոր հաջողություններ, որով պիտի կարողանաք մեծ Ռուսաստանի մայրաքաղաք Մոսկվան հասցնել իր փառավոր բարձունքին:

Հանդիպման ընթացքում քաղաքապետը պաշտոնապես հայտնեց Հայաստանին օգնելու իր պատրաստակամությունը և Մոսկվայում հայկական նոր եկեղեցի կառուցելու համար հողի հատկացումը.

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏ ՅՈՒՐԻ ԼՈՒԺՎՈՎԻ ԽՈՍԷԸ

Ձերդ Սրբություն,

Ես ուրախ եմ ողջունելու Ձեզ Մոսկվայի այս հնագույն դահլիճում և ասելու, որ մոսկվացիները ճանաչում են Ձեզ ոչ միայն Հայ Եկեղեցու հովվապետի, այլ նաև որպես միջազգային հասարակական և մշակութային գործիչի վերաբերում են ձեզ մեծագույն հարգանքով:

Համոզված եմ, որ հիմա Մոսկվացիները մեզ հետ միասին ուրախանում են Ձեր այցելության առթիվ: Մեզ մոտ՝ Մոսկվայում, ապրում են մեծ թվով հայեր և մենք մեծ հարգանքով ենք վերաբերվում մեր քաղաքացիներին՝ մոսկվաբնակ հայերին, որոնք աշխատում և ստեղծագործում են մեզ հետ մեր քաղաքում: Դրանք մտքի մարդիկ են, տաղանդավոր, որոնցից շատերը ավելացրել են Մոսկվայի, Ռուսաստանի փառքը, այստեղ ստեղծագործում են նկարիչներ, դերասաններ, գիտնականներ, հասարակական գործիչներ և մենք հպարտանում ենք նրանցով՝ մոսկվաբնակ հայազգի տաղանդներով,

որոնց գործունեությունը իր ուրույն տեղն ունի Մոսկվայի մշակութային-գիտական ոլորտում:

Վերջին ժամանակներս կապված հասարակական, տնտեսական գործընթացների հետ, որոնք տեղի են ունենում Ռուսաստանում, Մոսկվայում, ի հայտ են գալիս նոր անհատներ, բիզնեսմեններ, բանկիրներ, կոմերսանտներ, որոնք իրենց ներդրումն են ունենում այդ գործի ընդհանուր բարեկարգման մեջ: Ես կարող եմ ասել, որ այսօր շատ կարևոր է հոգևոր վերազարթոնքը: Մեր հասարակության հոգևոր վիճակը ա՛յսօր համարյա կորած է նախկինում Կոմկուսը իր վրա էր վերցրել հասարակության հոգևոր վիճակի պարտավորությունը և մենք այսօր քաղում ենք այդ պատասխանատվության պտուղները՝ փլուզված հոգևոր աշխարհ, ինքնասիրության, և հատկապես ազգային ինքնասիրության կորուստը և կենցաղավարության և շատ ուրիշ արժանիքների ոտնահարում: Այսօր ես հոգևոր վերազարթոնքի հնարավորությունը կապում եմ կրոնի հետ: Դա ոչ միայն ուղղափառությունն է, որը մեծագույն տեղ է գրավում Մոսկվայի կրոնական համայնքներում, այլ նաև մյուս կրոններն ու կրոնական համայնքները, իսկ այդպիսիք Մոսկվայում գրանցված են 27-ը: Այդ 27 տարբեր կրոնական կազմակերպությունները պետք է աջակցություն ստանան Մոսկվայի քաղաքային իշխանություններից: Բայց և այնպես մենք հասկանում ենք, որ առաջնահերթությունը պետք է տրվի ուղղափառությանը, մյուս կրոնների նկատմամբ և առանձնահատուկ ուշադրություն ենք դարձնում նրան: Ուղղափառությունը շատ մոտ է նաև Հայ Առաքելական Եկեղեցուն և այս երկու Եկեղեցիների հարազատությունը մեզ համար ստեղծում է լավատեսական և ամուր կապերի հնարավորություններ: Կապեր Ձեր ղեկավարած Եկեղեցու և Ձերդ Սրբության հետ:

Ձերդ Սրբություն: Հանուն մեր երկու Եկեղեցիների եղբայրական կապերի ամրապնդման, և հանուն միացյալ ուժերով հոգևոր զարթոնքի խթանելու և երկրի վրա խաղաղություն ստեղծելու՝ Մոսկվայի քաղաքի հուրդը որոշել է Հայ Առաքելական Եկեղեցուն Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմին Մոսկվա քաղաքում հողատարածք հատկացնել մի շքեղ և մեծ եկեղեցի կառուցելու համար: Համոզված եմ, որ այդ եկեղեցին կլինի երկու Եկեղեցիների և ժողովուրդների դարավոր բարեկամության ևս մեկ գրավականը:

Ուրախ եմ, Ձերդ Սրբություն, որ Տիրան արքեպիսկոպոս սրբազան հորը նշանակել էք մշտական ներկայացուցիչը Ձեր Եկեղեցու, դրանով էլ մեզ հնարավորություն տվել նրա միջոցով մշտապես հաղորդակից լինելու Ձեզ ու Ձեր ղեկավարած Եկեղեցու և ազգի հետ:

Ժամը 13-ին Վեհափառ Հայրապետը այցելեց Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչություն, որտեղ հանդիպում ունեցավ Սերժ Ջիրավյանի անվան գիմնազիայի սաների և նրանց ուսուցիչների հետ: Հանդիպմանը մասնակցում էին նաև հիմնադիր պրն. Սերժ Ջիրավյանը, տնօրեն պրն. Էդվարդ Ջիրավյանը, Մոսկվայի հայ համայնքի ներկայացուցիչներ և սաների ծնողներ:

Հայոց Հայրապետը Ս. Էջմիածնից բերված իր օրհնությունը բաշխեց ներկաներին, բարձր գնահատեց հայ համայնքի գործունեությունը՝ մանավանդ հաշտահապանման ևս մեկ կրթօջախ հիմնելու առնչությամբ:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԽՈՍՈՐԸ «ՍԵՐԺ ԶԻԼԱՎՅԱՆ»
ԳԻՄՆԱԶԻԱՅՈՒՄ

Ինձ համար այս պահը չափազանց հուզիչ է և նշանակալից: Սկզբից ես չէի նախատեսում այս հանդիպումը: Ինչպես գիտեք այս անգամ ես եկա Մոսկվա մեր թեմակալ առաջնորդի և պրև. Սերժ Զիլավյանի հրավերով՝ մեր Եկեղեցու հարցերով և պաշտոնական այցելությունների համար, որոնք տեղի ունեցան շատ լավ պայմաններում: Բայց այսօր այստեղ բացառիկ պահ եմ ապրում այս Հայկական ներկայացուցչության հարկի տակ և ձեր ներկայությամբ, որ հավաքված եք իբրև սաները «Սերժ Զիլավյան» գիմնազիայի: Նրա անվամբ հիմնված այս հաստատությունը հանդիսանում է «Լազարյան» ճեմարանի շարունակությունը մեր օրերին: Ես նախ և առաջ կուզեի իմ ողջույնը և օրհնությունը բերել պրև. Զիլավյանին՝ հիմնադիրին այս հաստատության, տնօրենին պրև. Էդվարդ Զիլավյանին և ուսուցչական կազմին, բոլոր հյուրերին, որոնք այստեղ են գտնվում, պաշտոններս և մեր սիրելի սաներին: Կրկին անգամ Աստուծո օրհնությունը բոլորիդ Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից:

Սիրելի երեխաներ, դուք գիտեք, թե ես ով եմ, արդեն ձեր արտասանությունները ցույց տվեցին: Դուք գիտեք, թե ինչ է նշանակում Ս. Էջմիածին, որ համայն հայ ժողովրդի, համայն հայ հավատացյալների հոգևոր կենտրոնն է՝ և՛ Հայաստանի հայերի, և՛ Ռուսաստանի հայերի, և՛ ամբողջ աշխարհի հայերի:

Հայությունն այսօր իր սովով երևի մոտենում է տասը միլիոնի, որից մոտ չորս միլիոնը բնակվում են մեր Մայր Հայրենիքում, այսօր հռչակված մեր անկախ հայկական պետության երկնքի տակ: Ծուրջ երկու միլիոն և զույգե ավելին բոլոր նախկին Խորհրդային Միության հանրապետություններում, իսկ նրանց մեծ մասը բնակվում է Ռուսաստանյան ֆեդերացիայում, Վրաստանում և այլ հանրապետություններում, և ավելի քան երկու միլիոն ցրված են ամբողջ աշխարհում՝ Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում և Ամերիկաներում, մեծ մասը Հյուսիսային Ամերիկայում՝ Միացյալ Նահանգներ և Կանադա, ավելի քան մեկ միլիոն: Ահա այս համայն աշխարհի հայության հոգևոր կենտրոնը հանդիսանում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը աշխարհի ամենահնագույն քրիստոնեական սրբատեղիներից մեկը՝ հիմնված Դ. դարու սկզբին:

Մեզ համար, մեր հայ ազգի համար մեծ հպարտություն է, որ աշխարհի վրա առաջին ժողովուրդը, որ պաշտոնապես ընդունեց քրիստոնեությունը իբրև ազգային կրոն, մեր ժողովուրդն է: Եվ առաջին թագավորը, որ քրիստոնյա մկրտվեց, Հայոց Տրդատ թագավորը եղավ 301—303 թթ.: Ծուրջ տասը տարի հետո է, որ Հռոմեական թագավորության կայսրը, Կոստանդիանոս թագավորը, հռչակեց քրիստոնեությունը ազատ կրոն Հռոմեական կայսրության տարածքի վրա, բայց ոչ պաշտոնական կրոն և ինքը՝ Կոստանդիանոս կայսրը չմկրտվեց անմիջապես, այլ հազիվ մի 10—12 տարի հետո ինքն էլ անձնապես իր ընտանիքով մկրտվեց քրիստոնյա:

Ահա պատմական այս իրողությունը մեր փոքրիկ ազգի համար հպարտության առիթ է ոչ միայն մեզ համար, այլ համայն քրիստոնյա աշխարհի համար: Բոլոր քրիստոնյաները ընդունում են այս իրողությունը և հարգում են մեր Եկեղեցին:

Ահավասիկ աստվածային օրհնությունը ես բերում եմ ձեզ բոլորիդ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից: Այսօրվա ազգային նոր կյանքի՝ ազատագրված Հա-

յաստանի, անկախ Հայաստանի պայմաններում լայն գործունեության հորիզոն է բացվել մասն Հայաստանյայց Եկեղեցու առջև իբրև դաստիարակ, մայր դաստիարակը մեր ժողովրդին, իբրև ազգային հնագույն կրոնական հաստատությունը հաշ ազգի, և իբրև պատմության ընթացքին բոլոր հայկական ազգային հարազատ իդեալներին: Հայաստանյայց Եկեղեցին միակ հայկական ազգային Եկեղեցին է հաշ ժողովրդի համար: Եվ ես երջանիկ եմ, որ մասն ձեր գիմնագրաի հարկի տակ դուք պիտի մեծանաք, զարգանաք իբրև Հայաստանյայց Եկեղեցվո հավատացյալներ, իբրև քրիստոնյաներ և դառնաք ապագային հաշ ազգի պարծանք զավակները լինի Հայաստանում, լինի Ռուսաստանում կամ աշ տեղ աշխարհի վրա: Ամեն տեղ, որտեղ հայկական վարժարան կա ստեղծված, Հաշ Եկեղեցու կողքին եղել է հայկականության խարխիւը, վեմը, որի վրա հենվում է մեր ազգային գոյությունը, մանավանդ Միլյոնքի պայմաններում:

Մեր Եկեղեցին եղբայրական բարի հարաբերությունների մեջ է աշխարհի բոլոր Եկեղեցիների հետ: Դուք երևի արդեն գիտեք, որ Ժնև քաղաքում՝ Եվեյցարիայում, գտնվում է աշխարհի բոլոր Եկեղեցիների կենտրոնը: Մի տեսակ մանրանկարը եթե ուզեք Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության: Այնպես, ինչպես քաղաքական մակարդակի վրա աշխարհի բոլոր երկրների ներկայացուցիչները կազմում են Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը, այնպես էլ կրոնական մակարդակի վրա աշխարհի բոլոր քրիստոնյա Եկեղեցիները համախմբված և միավորված են իրենց ներկայացուցիչներով Ժնև քաղաքում և աշդ Կենտրոնը կոչվում է Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդ: Աշդ կենտրոնին մաս է կազմում մասն Հաշ Առաքելական Եկեղեցին ավելի քան 30 տարիներից ի վեր: Աշդ եկեղեցական կազմակերպությունը հիմնվեց պատերազմից հետո: Մեր Եկեղեցին կարևոր դիրք ունի այնտեղ: Կենտրոնական վարչության մեջ այնտեղ երկու ներկայացուցիչներ ունենք մենք մշտական: Ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը ճանաչում է մեզ, ճանաչում է, թե ովքեր են հաշերը և ինչ արժեք ունի Հայաստանյայց Եկեղեցին:

Մենք սիրալիք եղբայրական հարաբերություններ ունենք մեր պատմական բոլոր մեծ Եկեղեցիների հետ. Հռոմեական Կաթոլիկ Եկեղեցու հետ, Օրթոդոքս Եկեղեցիների հետ, Անգլիկան Եկեղեցու հետ և էլի ուրիշ բազմաթիվ աշդ Եկեղեցիների հետ: Անշուշտ մասն Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու հետ: Ռուս Պրավոսլավ Եկեղեցու հետ մեր հարաբերությունները մասնավոր կարևորություն և նշանակություն ունեն այն հիմքի վրա, որ մի քանի դարերից ի վեր աշդ եղբայրական հարաբերությունները բարվոր զարգանում են մեր Եկեղեցիների միջև, և դա իր բարերար ազդեցությունն ունեցել է ոշ միայն զուտ կրոնական մակարդակի վրա, ոշ միայն եկեղեցական տեսակետից, աշդ մասն մշակութային, ազգային և նույնիսկ քաղաքական:

Ես կարծում եմ, որ աշսօր երբ խորհրդային իշխանության շրջանը վերջ գտավ և ազգային հանրապետություններն իրենց անկախությունը նվաճեցին, աշդ թվում մասն Հայաստան՝ մեր Մաշդ Հաշրենիքը, հորիզոնը առավել լայն բացվեց մեր երկու Եկեղեցիների գործակցության համար աշդ անկախության պայմաններում: Իմ կարծիքով ճշմարիտ բարեկամություն կարող է զարգանալ ժողովուրդների միջև, եթե երկուսն էլ անկախ պետություններ են: Եվ ահա աշդ իրավիճակը հաստատված է հիմա, և մեր երկրների անկախության պայմաններում, իբրև հավասարը հավասարի պետություններ Ռուսաստանի Հանրապետության հետ, մասն մեր Եկեղեցիները պատմության մեջ, մեր ժողովուրդների գործակցության պատմության մեջ նոր էջ պիտի բանան: Եվ իմ

այս անգամվա այցելությունը Մոսկվա նաև այդպիսի բնույթ ստացավ: Ես երեկ առիթն ունեցա հանդիպելու Նորին Սրբություն Ալեքսի Բ Պատրիարքի հետ և այդ հարցերի շուրջ կարծիքների փոխանակում ունեցանք, որոնք լրիվ համընկնում էին: Ստորագրեցինք մի համատեղ հաշտարարություն մեր երկու Եկեղեցիների հետագա առավել գործակցության համար: Մի հաշտարարություն, որտեղ ցանկություն հաշտեցնել և մաղթանք, որ դարաբաղյան ողբերգական հարցը շուտով լուծվի խաղաղ և արդար սկզբունքների հիման վրա:

Ահա թե ինչպես պատմությունը շարունակվում է նույն ճանապարհով: Մեր երկու Եկեղեցիները իրենց նպաստն են ուզում բերել մեր ժողովրդի՝ հայ ժողովրդի ազգային արդար իղձերի ճանապարհին: Ահավասիկ մտորումներ, որոնք մեզ ոգևորում են այս առիթով և ուզեցի ձեզ բաշխել, ձեզ ծանոթացնել այս բոլորի մասին: Եվ իմ խոսքը վերջացնում եմ կրկին իմ օրհնությունը բերելով մեր այս գիմնագիայի հիմնադրին և նրա բարերարին՝ պրն. Սերժ Զիլավյանին, դասախոսական կազմին, պաշտոնեության և մանավանդ ձեզ սիրելի երեխաներ: Աստված ձեզ պահի պահպանի քաջառողջ: Ուրիշ առիթներով, եթե ես Մոսկվա գտնվեմ, կուզենայի ձեզ հանդիպել, գուցե ապագային նոր կառուցված շենքի մեջ և իմ օրհնությունը բերելու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից:

«Օրհնեալ եղերուք ի շնորհաց Ս. Հոգւոյն այժմ և միշտ և յաիտեանս յաիտենից. ամէն»:

Նույն օրը, երեկոյան ժամը 20-ին, Վեհափառ Հայրապետը հանդիպում ունեցավ Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի Թեմական Խորհրդի անդամների հետ:

23 հունվար, շաբաթ

Առավոտյան ժամը 11-ին Վեհափառ Հայրապետը պրն. Սերժ Զիլավյանի առանձնատանը Ալեքսի Բ Պատրիարքի պատվին ընդունելություն և ճաշկերույթ տվեց: Ճաշի ժամանակ տեղի ունեցան ճառերի փոխանակում:

Պարոն Սերժ Զիլավյանը, ստանալով երկու Եկեղեցիների հովվապետների համաձայնությունը, փափագ հայտնեց Մոսկվա ի ռուսական եկեղեցիներից մեկում ստեղծել Հայ և Ռուս Եկեղեցիների բարեգործական միություն:

Կայացավ նաև հանդիպում Օստանկինոյի հեռուստաընկերության թղթակիցների հետ:

Նույն օրը, ժամը 14-ին, Մոսկվայի հայկական Սուրբ Հարություն եկեղեցում Վեհափառ Հայրապետը հանդիպում ունեցավ հայ հավատացյալների հետ և իր օրհնությունը բաշխեց նրանց: Կատարվեց նաև Երեկոյան ժամերգություն:

Ժամը 16-ին Վեհափառ Հայրապետը «Շերեմետևո-1» օդանավակայանում հարցազրույց ունեցավ կենտրոնական հեռուստատեսության թղթակիցների հետ և լուսաբանեց իր հովվապետական այցելությունը ի Մոսկվա: Ապա, հրաժեշտ տալով ամենքին, վերադարձավ Հայաստան:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց թեմի Թեմական Խորհրդի հրա-
ւերով 1993 թուականի Յունուարի 20—23 օրերին պաշտօնական այցով
Մոսկուայում էր գտնուում Նորին Սուրբ Օծուքին Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսը:

Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի Հայոց թեմի տարածքում, ներառեալ
Հիւսիսային Կովկասն ու Միջին Ասիան, այսօր բնակուում են աւելի քան մէկ
ու կէս միլիոն հայեր:

Այս առթիւ Նորին Արքեպիսկոպոսը, որպէս նրա շքախմբի անդամներ, ուղեկ-
ցում էին Արցախի թեմի առաջնորդ Տ. Պարգև եպիսկոպոս Մարտիրոսեանը,
Հայաստանի Հանրապետութեան կրօնական խորհրդի նախագահ պրն. Լիդ-
վիգ Խաչատուրեանը և Տ. Վազգէն արքեպիսկոպոս Միրզախանեանը՝ իբրև գաւազա-
նակիր:

Յունուարի 20-ին, չորեքշաբթի օրը, ժամը 17-ին, Վեհափառ Հայրապե-
տը Ռուսաստանի Նախարարների խորհրդի շէնքում պաշտօնական հանդի-
սում ունեցաւ Ռուսաստանի վարչապետ Վիկտոր Չերնոմիրդինի հետ:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 20-ին, Հայոց Հայրապետը Ռուսաստանի և
Նոր Նախիջևանի թեմի Թեմական Խորհրդի անդամ և ազգային բարերար
պրն. Սերժ Զիլտեանի առանձնատանը ջերմ մթնոլորտում տեսակցութիւն
ունեցաւ Մոսկուա քաղաքի քաղաքագլուխ պրն. Եւրի Լուժկովի հետ: Տե-
սակցութեանը ներկայ էր նաև Մոսկուայի նախկին քաղաքագլուխ պրն. Գա-
րիլ Պուպլը:

Յունուարի 21-ին, հինգշաբթի օրը, առաւօտեան ժամը 11-ին, Նորին
Արքեպիսկոպոսը և նրա շքախմբի անդամներին Կրեմլում ընդունեց Ռուսաստանի
Փոխնախագահ Ալեքսանդր Ռուցկոյը: Ընդունելութեան ընթացքում շօշափ-
ւեցին ներկայումս հայ ժողովրդին յուզող մի շարք կենսական հարցեր, ներ-
առեալ Լեռնային Ղարաբաղի արդար ու խաղաղ լուծման հարցը:

Նոյն օրը, ժամը 13-ին, պատասխանելով Ռուս Օրթոդոքս Եկեղեցու պետ
Նորին Արքեպիսկոպոս Ալեքսի Բ Պատրիարքի եղբայրական հրաւերին, Հայոց
Հայրապետը հանդիպում ունեցաւ նրա հետ Մոսկուայի Ս. Դանիլով Պատ-
րիարքանիստ վանքում: Յաւարտ հանդիպման, որը տեղի ունեցաւ եղբայրա-
կան սիրալիր մթնոլորտում, երկու Եկեղեցիների Հովուապետերը ստորագրե-
ցին համատեղ մի յայտարարութիւն:

Անելի ուշ, յետմիջօրեի ժամը 16-ին, Մոսկուայի «Մետրոպոլ» հիփփանգի դահլիճում պրն. Սերժ Զիլանեանը Նորին Սրբութեան պատուին տունեց ճոխ ճաշկերոյթ, որին ներկա էին Մոսկուայի և Համայն Ռուսիոյ Ալեքսի Բ Պատրիարքը իր շքախմբով, Մոսկուայում հաւատարմագրուած բազմաթիւ երկրների դեսպաններ, դիւանագէտներ, Մոսկուայի հայ համայնքի ներկայացուցիչներ, ռուս մտաւորականներ, արուեստագէտներ՝ ընդամենը շուրջ 900 հոգի:

Ընդունելութեան ընթացքում ողջոյնի և օրհնութեան խօսքով հանդէս եկան Հայոց Հայրապետը և Ալեքսի Բ Պատրիարքը:

Յունուարի 22-ին, ուրբաթ օրը, առաւօտեան ժամը 10-ին, Վեհափառ Հայրապետը Մոսկուայի քաղաքագլխի հրաւերով քաղաքապետարանում պաշտօնական հանդիպում ունեցաւ քաղաքագլուխ Եւրի Լուժկովի հետ: Այս առթիւ Վեհափառին ընկերակցում էին նրա շքախմբի անդամները: Զրոյցի ընթացքում, որն անցաւ ջերմ, արտագին մթնոլորտում, քաղաքագլուխը խոստացաւ յատուկ հողամաս տրամադրելու Մոսկուա քաղաքի կենտրոնում հայկական մի եկեղեցի կառուցելու համար:

Նոյն օրը, ժամը 13-ին, Հայոց Հայրապետը այցելեց Մոսկուայում Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչութիւն, որտեղ հանդիպում ունեցաւ նորաբաց հայկական գիմնազիայի ուսուցչական կազմի և սաների հետ:

Յունուարի 23-ին, շաբաթ օրը, առաւօտեան ժամը 13-ին, Վեհափառ Հայրապետը Ալեքսի Բ Պատրիարքի պատուին ճաշկերոյթ տունեց պրն. Սերժ Զիլանեանի առանձնատանը: Այս առթիւ նաև տեղի ունեցաւ Նորին Սրբութեան հանդիպումը Օստանկինոյի հեռուստարկերութեան թղթակիցների հետ:

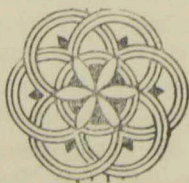
Նոյն օրը, ժամը 14-ին, Վեհափառ Հայրապետը այցելեց Մոսկուայի հայոց Ս. Յարութիւն եկեղեցի ու հանդիպում ունեցաւ մոսկուայաբնակ հայ հաւատացեալների հետ և իր օրհնութիւնը բաշխեց նրանց:

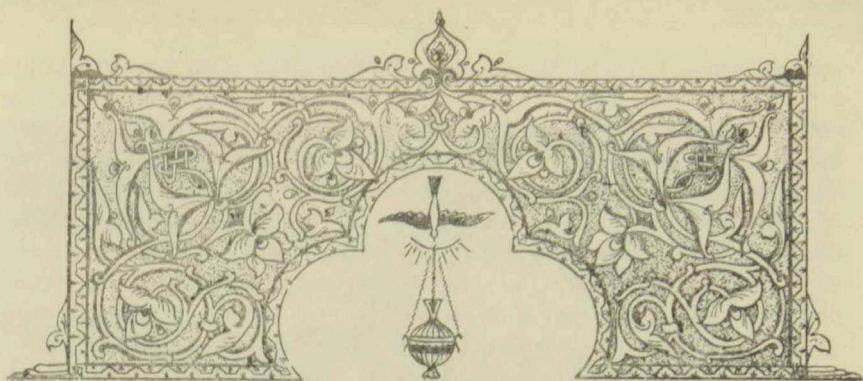
Ժամը 16-ին Հայոց Հայրապետը Մոսկուայից վերադարձաւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

ԴԻԻԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Ս. Էջմիածին,

28 Յունուար 1993 թ.





ՀՈԳԵՎՈՐ ՊԵՏԵՐԸ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ԱՎԵՏԱԲԵՐ

1993 թ. փետրվարի 6—8 օրերին Շվեյցարիայի Մոնթրեոն քաղաքում, նախաձեռնությամբ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի և Եվրոպական Եկեղեցիների Կոնֆերանսի, տեղի ունեցավ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Վազգեն Ա. Կաթողիկոսի և Կովկասի մուսուլմանների խորհրդի գլխավոր և Ադրբեջանի հոգևոր պետ Ելիսի ուլ Իսլամ Փաշազադեի միջև: Արդեն մի քանի տարի է ԵՀԽ-ն ու ԵԵԿ-ը մտահոգություն են ցուցաբերում Ղարաբաղյան հարցի և տարածաշրջանում պատերազմական գործողությունների բորբոքման առթիվ և մշտական շփումների մեջ են հակամարտ կողմերի հետ՝ որոնելու հարցի խաղաղ կարգավորման երկուստեք ընդունելի մի ելք: Այս խաղաղասիրական առաքելությամբ էլ կազմակերպվեց երկու կրոնապետերի հանդիպումը Ժնևում՝ հաստատելու համար ամենակարևոր գաղափարը, որ ադրբեջանա-հայկական ընդհարումները չունեն կրոնական բնույթ, թեև հայտնի է, որ ադրբեջանական քարոզչական մեքենան հաճախ է օգտագործում հարցի այդպիսի բնութագրումը՝ ապահովելու համար մուսուլման աշխարհի համակրանքն ու աջակցությունը: Այս իմաստով կազմակերպիչների խաղաղասիրական ջանքերը պսակվեցին հաջողությամբ, որովհետև ստորագրվեց համառոտ մի բանաձև, որտեղ ևս մեկ անգամ (առաջին անգամ 1988 թ. Ռոստովում) ընդգծվեց այն կարևոր հաստատումը, որ Ղարաբաղյան հիմնահարցը չունի կրոնական ենթահող: Փաստը մեզ համար ավելի քան կարևոր է այն առումով, որ աշխարհի բազմամիլիոն մուսուլմաններ Ադրբեջանի մուսուլման կրոնապետի բերանից լսեցին այս հաստատումը, և այն այլևս չի կարող քաղաքական շահարկման առարկա դառնալ: Հանդիպումը կազմակերպված է բարձրագույն մակարդակով, մանավանդ, որ կողմերի բանակցությունների պատասխանատվությունը իրենց բարձր ներկայությամբ իրենց վրա վերցրին ԵՀԽ-ի նորընտիր գլխավոր քարտուղար դոկտ. Կոնրադ Ռայզերն ու ԵԵԿ-ի ընդհանուր քարտուղար Ժան Ֆիշերը: Հանդիպման երկրորդ կարևոր ար-

դյունքը պետք է համարել այն համաձայնությունը, որով որոշվեց ԵՀԽ-ի և Դաուայի Իսլամական Կոնֆերանսի շրջանակներում ստեղծել մարդասիրական օգնության ֆոնդ երկու կողմերի տառապյալներին օգնելու՝ առանց կրոնի և դավանանքի խտրականության: Վերջապես գնահատելի պետք է համարել կողմերի պատրաստակամությունը՝ շարունակելու երկխոսությունը՝ հակամարտ կողմերի խաղաղասիրական ջանքերին աջակցելու համար: Ամենայն Հայոց Հայրապետը ևս մեկ անգամ ամենայն վճռականությամբ հայտարարեց աշխարհին, որ հայ ժողովուրդը ռազմատենչ նկրտումներ չունի և միշտ պատրաստ է մասնակցելու հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման բոլոր գործընթացներին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ ԺՈՂՈՎԻ ԲԱՅՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

Նախ ես ուզում եմ գոհություն տալ Աստուծո, որ այսպիսի սքանչելի պատեհություն ստեղծվեց, որ Ադրբեջանի Շեյխ ուլ Իսլամի և իր պատվիրակության հետ հանդիպենք այստեղ, բարեկամական զգացումներով և մեր կրոնական հավատքով՝ դեպի խաղաղության և արդարության մեր Աստվածը:

Իմ շնորհակալությունն եմ ուզում հայտնել Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի կենտրոնական վարչության, հատկապես նորընտիր քարտուղար պրն. Կոնրադ Ռադերին և Եվրոպական Եկեղեցիների Համագումարի ընդհանուր քարտուղար պրն. Ժան Ֆիշերին, որոնք գիտեմ, որ մի քանի տարիներից ի վեր մտահոգված էին Անդրկովկասի շրջանում դժբախտ իրադարձություններով: Ես կուզեի ողջունել նաև մեր հին բարեկամ Շեյխ ուլ Իսլամին, որին ես վաղուց ճանաչում եմ և միշտ զգացել եմ նրա հարգալիք վերաբերմունքը դեպի իմ անձը: Մենք հանդիպեցին 1988 թվականին Ռոստովում, Սումգայիթի ողբերգությունից հետո, երբ ժողովին մասնակցեցին քրիստոնյա և մուսուլման Կովկասի բոլոր կրոնապետերը, նաև Վրաստանի Կաթողիկոսը: Այնտեղ քննարկվեցին հարցերը և ընդհանուր խաղաղության և համերաշխության մեկ փաստաթուղթ ստորագրեցինք: Բացի այդ, Շեյխ ուլ Իսլամը և ես ցանկություն ունեցանք, որ նաև հետագայում հանդիպումներ ունենանք անձնապես՝ մեր նպաստը .քերելու համար Անդրկովկասի խաղաղության գործին: Բայց այդ հետագա հանդիպումները տեղի չունեցան. ո՛չ Շեյխ ուլ Իսլամի մեղքով և ո՛չ էլ իմ մեղքով: Որովհետև այդ ժողովից հետո պրն. Խաբշևը Մոսկվայից, որ կրոնական խորհրդի նախագահն էր այն ժամանակ, ինքը ասաց ինձ, որ այդպիսի հանդիպում ինքը կնախաձեռնի: Բայց չկատարեց այս խոստումը. ձգձգեց, հետո դեպքերը ավելի վատ ընթացք ստացան և այդպիսով խափանվեց այդ գործը: Երանի՜ թե մեր հանդիպումները շարունակվեին և գուցե այստեղ չէինք հասնի: Այժմ, երեք-չորս տարի հետո, շատ ծանր վիճակի մեջ լինելով, ինչպես դուք էլ վկայեցիք, կացությունը անշուշտ խկապես ողբերգական է. մեծ դժբախտություն է մեր երկու ժողովուրդների համար. և՛ Հայաստանի համար, և՛ դարաբաղցիների համար, և՛ Ադրբեջանի համար: Հարյուրավոր ադրբեջանցի և հայ երիտասարդներ իրենց կյանքը գոհում են. անհաշվելի նյութական կորուստներ, քանդումներ Պարաբադում, Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում. բոլորապես և այլև, և այլև: Անտանձելի վիճակ է: Եվ մենք, իբրև Աստուծո անունով խոսող հոգևորականներ,



ՀԱՄԱՅՆՔ ՀԱՂՈՐԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԱՏՈՐԱԳՐՈՒՄ

ՁԱՍԻՑ ԱԶ. ԵՔԿ-Ի ԸՆԴՈՒՍՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ԺԱՆ ՖԻԶԵՐ, ԱՐԵՎԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏ,
ՇԵՅԽ ՈՒԼ ԻՍԼԱՄ ՓԱՇԱՅԱՆԻ ԵՎ ԵՎԼ-Ի ԸՆԴՈՒՍՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ԿՈՆՏՐԱԿՏԱՆԵՐ



կարծեմ անտարբեր չենք կարող մնալ այս ողբերգական պատկերի առջև: Մենք նախ պարտականությունն ունենք միասին աղոթելու առ Աստված աղբրեջանցի և հայ զոհվածների հոգիների համար:

Մենք այստեղ եկանք իբրև հոգևորականներ: Ես չեմ ներկայացնում Հայաստանի կառավարությունը կամ Ղարաբաղի իշխանությունները: Ես ներկայացնում եմ Հայ Առաքելական Եկեղեցին, ներկայացնում եմ հայ հավատացյալ ժողովուրդը, որը իր հայացքը դեպի երկինք ուղղած, գրեթե տևապես աղոթում է Աստծուն, որ խաղաղության շնորհը բաշխվի ամբողջ մեր տարածքի վրա, աղբրեջանցիներին և հայերին բաշխվի հավասարապես արևի ջերմությունը և արևի լույսը և Աստուծո օրհնությունը:

Մենք անշուշտ չենք եկել վիճելու համար, չենք եկել վիճելի հարցեր քննելու համար: Բնական է, հարցեր շատ կան, արդեն հիշվեցին՝ պատմական հարցեր, ռազմական հարցեր, քաղաքական միջազգային իրավունքի հարցեր և այլն: Այդ հարցերը քննարկելու ես, իբրև հոգևորական, ո՛չ հանգամանք ունեմ, ո՛չ էլ կոմպետենցիա:

Փառք եմ տալիս Աստծուն և միանում այս մտքով Շեյխ ուլ Իսլամի հայտարարությանը, որ այս ընդհարումները, արյունահեղությունը, որ տեղի են ունենում, որևէ կրոնական հանգամանք չունեն, և պատմականորեն հայտնի է, որ հայ ժողովուրդը, ո՛րը էլ զոհված լինի մահմեդական երկրներում, միշտ հաշտ ու համերաշխ է ապրել մուսուլմանների հետ և՛ Կովկասում, և՛ Միջին Ասիայում, և՛ Մերձավոր Արևելքում, ուր, ինչպես գիտեք, կես միլիոն հայեր են ապրում արաբական մուսուլման երկրներում: Որևէ ժամանակ որևէ խնդիր չի եղել քրիստոնյայի և մահմեդականի: Եվ ես գոհություն եմ տալիս Աստծո, որ այս պարագային էլ այդ ճշմարտությունը մնում է հաստատուն: Առաջարկում եմ ձեզ, որ խորհրդակցաբար, միասնաբար մի փաստաթուղթ կազմենք, մի կոչ՝ ուղղված մեր ժողովուրդներին, հրավիրել, որ կրակը, պատերազմի գործողությունները դադարեն և սկսեն խաղաղ բանակցություններ համերազմ մթնոլորտի մեջ, պատկան կողմերի ներկայացուցիչների միջև: Մենք ես, իբրև հոգևորականներ, գուցե այդ ընթացքում մի նպաստ փորձենք բերել, ես՝ իմ կողմում, և դուք՝ ձեր կողմում, արագացնելու համար խաղաղարար ընթացքը:

Ընդհանուր քարտուղարը հայտարարեց, որ այդ սրոցեսը կարող է երկար տևել, բայց, համեմալնդեպս, պետք է սկսել:

Պետք է հասնել խաղաղության: Մեր ժողովուրդները սպասում են այդ խաղաղությանը:

Մի անսպասելի խաստաթուղթ գտա ես Էջմիածնի մեր արխիվներից: Այս փաստաթղթի ձեռագիրը 1905 թվականն է կրում: Հայերենից մենք թարգմանեցինք ֆրանսերենի, կարող ենք նաև թարգմանել անգլերենի: 1905-ին հաբվի մեջ, Ադրբեջանի մեջ, նույնիսկ Երևանի մեջ, ուր խառն ազգաբնակչություն կար, աղբրեջանցիների և հայերի միջև անհասկացողություններ են ծագել՝ հասնելով սուր կացությունների. սպասվում էր, որ ազգամիջյան կոնֆլիկտ սկսեն, արյունահեղություն՝ աղբրեջանցիների և հայերի միջև: Այս կացության մեջ Ադրբեջանի Շեյխ ուլ Իսլամը գալիս է Էջմիածին: Այն օրերը Կաթողիկոսն էր Խրիմյան Հայրիկը: Միասին քննարկում են ստեղծված վիճակը և այս փաստաթուղթն են խմբագրում, որ խաղաղության և եղբայրակցության և գործակցության սքանչելի կոչ է: Ես ձեզ ֆրանսերենը կարող եմ տալ հիմա: Այնպիսի խմբագրություն ունի, որ կարծեք կարող ենք մենք հիմա ստորագրել այն: Թող այս ոգին, որ աստվա-

ծասեր ոգի է և մարդասեր ոգի է, մեզ առաջնորդող մնա, և մենք կարողանանք այս մեր հանդիպումներից հետո մի հստակ խաղաղության կոչ ուղղել մեր ժողովուրդներին: Թող սա մի սկզբնավորություն լինի, նույնիսկ եթե մենք չհասնենք վերջնական բանաձևումների: Համեմայնդեալս չհուսահատվենք, չբաժանվենք իրարից և շարունակենք հետապնդել այս հարցը, Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի միջնորդությամբ, և գուցե նաև ուղղակի: Ես միշտ պատրաստ եմ հաքու գալու համար: Իսկ Շելսո ոչ իսլամը կարող է էջմիածին գալ: Ահա այս խոհերով ես վերջացնում եմ խոսքս և աղոթում եմ, որ Տերը մնա մեզ օգնական և առաջնորդ ոգի՝ դեպի խաղաղություն և դեպի արդարություն:

ՀԱՄԱՏԵՂ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՆԳԻՊՈՒՄԻՑ

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱԶԳԵՆ Ա ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԷ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՎ ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆ ՇԵՅՍ ՈՒՂ ԻՍԼԱՄ

ԱԼԼԱՀՇՅՈՒԹՅՈՒՐ ՓԱՇԱԶԱԳԵԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԿՈՎԿԱՅՍԱՆ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Մենք՝ երկու ժողովուրդների կրոնապետերս, մտահոգված մեր հոգևոր զավակների ճակատագրով, նրանց հոգիների մեջ դաժանության և առեղտության սողոսկումով, որը մղում է նրանց Աստծո կամքին դեմ գործողությունների, հանդիպեցինք 6—8 փետրվարի 1993-ին Մոնթրեալում (Շվեյցարիա), Աստուծո ողորմածությամբ և շնորհիվ նախաձեռնությանը Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի և նրա հետ գործակցող Եվրոպական Եկեղեցիների Կոնֆերանսի, ու դիտորդությամբ Իսլամի Համաշխարհային Խորհրդի «ԴԱՌԻՎԱ» մարդասիրական ֆոնդի գլխավոր քարտուղարի:

Քննարկելով խնդիրները, որոնք սպառնում են մեր ժողովուրդներին և մեզ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում նախ և առաջ շեշտել, որ, հակառակ մի քանի փորձերի՝ անմեղ արյուն թափող ընդհարումը բնութագրելու որպես քրիստոնյա-մահմեդական դիմակայություն, այն չի կրում կրոնական բնույթ: Հայ քրիստոնյաները և աղբյուրներից մահմեդականները ապրել են և կապրեն խաղաղությամբ, հարգանքով և բարի դրացիությամբ:

Մենք սրտանց աղոթում ենք Ամենաբարձրյալին վասն հանգստյան գոհերի հոգիների, որոնք ընկան այս ողբերգական իրադարձությունների ընթացքում: Հանուն նրանց հիշատակի, մեր երկու ժողովուրդների ապագայի, կոչ ենք անում մեր հոգևոր զավակներին դադարեցնել արյունահեղությունը և բոլոր խնդիրները լուծել խաղաղությամբ, արդարությամբ, քաղաքական միջոցներով՝ համաձայն համընդհանուր ճանաչում գտած միջազգային նորմերի:

Մենք կոչ ենք անում երկու կողմերին ստանց պայմանի ազատ արձակել պատանդներին, որոնց մեջ կան շատ կանայք և երեխաներ, և ժնկյալ համաձայնագրի ոգով մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերել ռազմագերիներին:

Մենք մեր գոհունակությունն ենք հայտնում ընդհարումի խաղաղ՝ ճանապարհով կարգավորման ուղղությամբ ձեռնարկվող ջանքերի համար՝ ՄԱԿ-ի, ԵԱԽՀ-ի և այլ միջազգային կազմակերպությունների ներկայա-

ցուցիչների, ինչպես նաև բոլոր բարի կամքի տեր մարդկանց կողմից, որոնք անկեղծորեն ձգտում են արագորեն դադարեցնել արյունահեղությունը:

Մենք կոչ ենք անում երկու համապետությունների մախազահներին ցույց տալ առավելագույն աջակցությունը այս խաղաղ մախաձեռնություններին:

Արտահայտելով մեր կարեկցանքը զոհերի և նրանց ընտանիքների, ինչպես նաև խաղաղ բնակիչների համար, որոնք հակամարտության վայրերում տառապում են դաժան զրկանքներից և կորուստներից, մենք համաձայնվեցինք հիմնադրել մի Միացյալ Միջազգային Մարդասիրական ֆոնդ՝ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի և Իսլամական Համաշխարհային Խորհրդի հովանու ներքո, առանց ազգության և հավատքի խնդրության օգնություն ցույց տալու բոլոր նրանց, ովքեր տառապում են: Մենք կոչ ենք անում բոլոր բարի կամքի տեր մարդկանց և միջազգային կազմակերպություններին ամեն կերպ օգնել այս գործին, որ Աստվածահաճո է: Մենք պիտի նշանակենք մեր ներկայացուցիչներին այս ֆոնդին և պիտի ի գործ դնենք ամեն ջանք՝ դրա գործունեությունը արդյունավետ դարձնելու համար:

Մենք արտահայտում ենք մեր անկեղծ երախտագիտությունը Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի ղեկավարությանը՝ այս հանդիպումը կազմակերպելու և հյուրասիրության համար, որ նրանք ցույց տվին մեզ, ինչպես նաև՝ Եվրոպական Եկեղեցիների Կոնֆերանսին և Իսլամական Համաշխարհային Խորհրդին՝ այս հանդիպմանը մասնակցելու համար: Մենք համաձայնվեցինք շարունակելու պահպանել բարեկամական կապերը և հետագայում հանդիպումներ կազմակերպելու՝ զորացնելու համար բարի դրացիության ոգին մեր երկու ժողովուրդների միջև:

Թող Ամենաբարեգութն Աստված լսի մեր աղոթքները և թող Նա տարածի իր խաղաղարար ոգին մեր ժողովուրդների և ամբողջ աշխարհի վրա, որպեսզի բոլոր մարդիկ կարողանան գտնել ճիշտ ճանապարհը դեպի արդարություն և խաղաղություն: Ամեն:

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՇԵՅԽ ՈՒԼ ԻՍԼԱՄ

ԱՎԱՀՇՅՈՒՔՅՈՒՐ

ՓԱՇԱԶԱԴԵ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ

ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՂՈՐԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի և Եվրոպական Եկեղեցիների Կոնֆերանսի նախաձեռնությամբ սույն թվականի փետրվար 6—8 օրերին Մոնթրեոն քաղաքում (Զվիցերիա) տեղի ունեցավ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու և Ադրբեջանի մուսուլման ժողովրդի կրոնապետների՝ Նորին Սրբություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Շեյխուլ Իսլամ Փաշազադեի և նրանց պատվիրակությանց հանդիպումը:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու պատվիրակության կազմում էին. գլխավորությամբ Վեհափառ Հայրապետի, Մայր Աթոռի դիվանապետ գերշ. Տ. Ներսես արքեպիսկոպոս Պողապալյանը, Արցախի թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Պարզն եպիսկոպոս Մարտիրոսյանը, Զվիցերիո հայոց թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Վիգեն եպիսկոպոս Ալքազյանը և Մայր Աթոռի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ պրն. Ռաֆայել Պապալյանը:

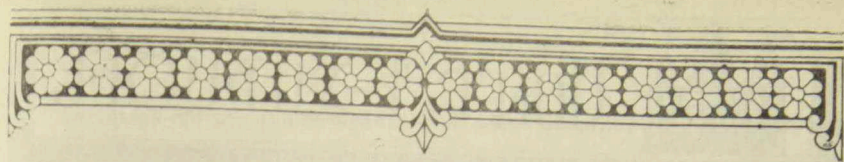
Եռօրյա հանդիպումների ընթացքում Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի ընդհանուր քարտուղար դոկտ. Կոնրադ Ռայզերի և Եվրոպական Եկեղեցիների Կոնֆերանսի ընդհանուր քարտուղար պրն. Ժան Ֆիշերի ներկայության, մտերմիկ մթնոլորտում քննարկվեցին երկու կողմերին հետաքրքրող մի շարք հարցեր՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված տագնապալի իրավիճակի հետ, խաղաղ և արդար մի լուծում գտնելու առաջադրանքով:

Հանդիպման արդյունքը հանդիսացավ երկու կրոնապետների կողմից ստորագրված համատեղ հաղորդագրությունը:

Հաղորդագրությունը ստորագրելու արարողությունից հետո, փետրվարի 9-ին, երկու կրոնապետները հրավիրվեցին մամլո սեսիայի, որի ընթացքում նրանք պատասխանեցին լրագրողների բազմաթիվ հարցերին:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ





ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

**ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԵՎ ԲԱՔՎԻ ՇԵՅԽ ՈՒՂ ԻՍԼԱՄԻ
ՀԱՄԱՏԵՂ ԿՈԶԸ ՀԱՅ ԵՎ ԱԳՐԲԵՋԱՆՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ
1905 ԹՎԱԿԱՆԻՆ**

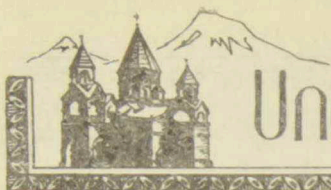
1905 թ.

ՀԵՌԱԳԻՐ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ, ՊԱՏԾԵՆԸ
ՆԱՀԱՆԳԱԿԱՆ ՂԱԶԻՆ, ԷԶՄԻԱԾՆԻՑ, ՅՈՒՆԻՄԻ 4 ԺԱՄԸ 11.30 ՐՈՊ.
ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ, Հ. 37

Մենք ծայրագոյն Պատրիարք և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մկրտիչ և Անդրկովկասի Ենչիս-ուլ-իսլամ, հաշտում ենք Անդրկովկասի բոլոր հայ և մահմետական ազգաբնակիւթեանը: Աչքի առաջ ունենալով այն կորրւստաբեր թշնամութիւնը, եղբայրասպանութիւնները և կոտորածները, որ տեղի ունեն երկու դարավոր հարևան ազգութիւնների միջև, և որը 4 ամիս շարունակ տանում է նրանց դեպի բարոյական և տնտեսական կործանում, մենք, հովուապետներս, այսօր Էջմիածնից առաքում ենք ներկայ կոչը և խրատը մեր ամբողջ հաւատացեալ հօտերին և հայրաքար խնդրում ենք ամենքին միանգամ ընդ միշտ վերջ դնել այդ անմիտ և աննպատակ թշնամութեանը, վերաբերվել իրար նախկին եղբայրական վստահութիւնով, սիրոյ և խաղաղութեան անհրաժեշտութեան գիտակցութեամբ, որի համար երկու կողմն էլ հանդիսատր երդումով խօսք տուին փետրվար ամսին Բագուի եկեղեցիներում և մզկիթներում, աչքի առաջ ունենալով երկու ազգութիւնների բարօրութիւնը և խաղաղ զարգացումը:

Թող անխախտ պահպանէ Աստուած ներկայ ուխտը, և թող Աւետարանն ու Ղուրանը նպաստեն եղբայրական յարաբերութիւնների վերականգնման մեր մեջ, որ անմիտ կերպով ներկում ենք մեր ձեռքերը մեր մօտաւորների արիւնով: Թող երկնային խաղաղութիւնը և սէրը Զեզ հետ լինի:

Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամ. Հայոց և Ենչիս-ուլ-իսլամ:



ՍՈՒՐԸ ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Հունվարի 3-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Թադեոս արք. Զիրեկյանցը:

* * *

Հունվարի 5-ին, երեքշաբթի.—Ծրագալուց Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Հունվարի 6-ին, չորեքշաբթի.—Տօն Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, օրվա մեծ տոնի առիթով պատարագ մատուցեց գերշ. Տ. Ներսէս արքեպս. Պողոսպալյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պառնշանի քարոզ խոսեց Վեհափառ Հայրապետը:

Հավարտ և պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, կատարվեց ջրօրհնյաց արարողություն:

* * *

Հունվարի 7-ին, հինգշաբթի.—Յիշատակ մենելոց:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Ստեփանոս քնն. Մելիքյանը:

Հավարտ և պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն՝ «Վասն յամօրէն ննջեցելոց»:

* * *

Հունվարի 10-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Արտակ ալ. քնն. Սիմոնյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ս. Պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Հունվարի 18-ին, չորեքշաբթի.—Տօն անուանակոչութեան **Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:**

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և. խորանի վրա, և. պատարագ մատուցեց **Տ. Տիրայր քնն. Գլըլնյանը:**

* * *

Հունվարի 17-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և. սեղանի վրա, և. պատարագ մատուցեց **Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը:**

* * *

Հունվարի 24-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և. խորանի վրա, և. պատարագ մատուցեց **Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը:**

* * *

Հունվարի 31-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և. խորանի վրա, և. պատարագ մատուցեց **Տ. Մամիկոն արք. Քիլեճյանը:**

Ս. պատարագին ներկա էր **Վեհափառ Հայրապետը:**

* * *

Փետրվարի 6-ին, շաբաթ.—Այսօր **Ս. Ծողակաթ** եկեղեցում և. պատարագ մատուցեց **Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը** և «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պատշաճի քարոզ խոսեց:

* * *

Փետրվարի 7-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և. խորանի վրա, և. պատարագ մատուցեց **Տ. Թադեոս արք. Զիրեկյանը:**

* * *

Փետրվարի 14-ին, կիրակի.—**ՏԵՍՈՒՆԸՆԴԱՌԱՋ:** Տօն բառասնօրեայ գալստեանն **Քրիստոսի ի Տաճարն:**

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և. խորանի վրա, և. պատարագ մատուցեց **Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը** և «Հայր մեր»-ից առաջ օրվա խորհրդի մասին քարոզ խոսեց:

* * *

Փետրվարի 16-ին, երեքշաբթի.—Սրբոց **Ղևոնդեանց քահանայիցն:**

Այսօր **Ս. Գալանե** եկեղեցում և. պատարագ մատուցեց **Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը** և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Փետրվարի 18-ին, հինգշաբթի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ի ոգեկոչումն Սրբոց Վարդանանց հիշատակի, ա. պատարագ մատուցեց գերշ. Տ. Անանիա եպս. Արաքաշյանը:

Հավարտ ա. պատարագի բովանդակայից քարոզ խոսեց սրբազան հայրը, ապա հոգևորականաց մասնակցությամբ կատարվեց «Հայրապետական մատթանք»:

Ա. պատարագի ավարտից հետո հոգևոր ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում կայացավ գրական-գեղարվեստական հանդիսություն՝ նվիրված Սրբոց Վարդանանց հիշատակին: Համերգին իրենց մասնակցությունը քերեցին նաև Ս. Էջմիածնին կից «Ս. Մարիամ Աստվածածին» կիրակնօրյա վարժարանի սաները:

* * *

Փետրվարի 20-ին, շաբաթ.—Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Ժողովոյն՝ հարիւր յիսուն Հայրապետացն (381 թ.):

Այսօր Ս. Ծղակաթ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Փետրվարի 21-ին, կիրակի.—Բուն Բարեկենդան:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քին. Մարությանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը:

* * *

Փետրվարի 27-ին, շաբաթ.—Սրբոյն Թեոդորոսի գօրավարին:

Այսօր Ս. Գայանե եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Հարություն քին. Դարբինյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պառնշանի քարոզ խոսեց Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը:

* * *

Փետրվարի 28-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. խորանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Ստեփանոս քին. Մելիքյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Վեհափառ Հայրապետը:

Հավարտ ա. պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն՝ նվիրված Լուսինե Զաքարյանին:

* * *

Մարտի 6-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Կիրողի Երուսաղեմայ Հայրապետին, և միս Կիրողի եպիսկոպոսին, և մօրն նորա Աննայի:

Այսօր Ս. Ծղակաթ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը:

* * *

Մարտի 7-ին, կիրակի.—(Անառակի):

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քնն. Գլխավոր: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց գերշ. Տ. Ներսես արքեպս. Պողոսյանը:

* * *

Մարտի 13-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Յովհաննու Երուսաղէմայ հայրապետին, և հայրապետին մերոյ Յովհաննու Օձնեցուն, և վարդապետացն մերոց՝ Յովհաննու Որոտնեցուն և Գրիգորի Տաթևացուն:

Այսօր Ա. Գալանէ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Մամիկոն արք. Բիլենյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ հաւոր պատշաճի քարոզ խոսեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը:

* * *

Մարտի 14-ին, կիրակի.— (Տնտեսին):

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. խորանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Կոմիտաս քնն. Հարությունյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Տ. Թադեոս արք. Զիրեկյանը:

* * *

Մարտի 20-ին, շաբաթ.—Սրբոց Մանկանցն քառասնից, որք ի Սեբաստիա կատարեցան:

Այսօր Ա. Աստվածածին եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Հովսէփ ավ. քնն. Հակոբյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Տ. Մամիկոն արք. Բիլենյանը:

* * *

Մարտի 21-ին, կիրակի.—(Գատաորին):

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Տ. Միողն վրդ. Ազնիկյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող գերշ. Տ. Տաթև արքեպս. Սարգիսյանը:

* * *

Մարտի 27-ին, շաբաթ.—Տօն է Սրբոյն Գրիգորի Լուսաորչին մերոյ սուկայի չարչարանացն և մօին ի Վիրապն:

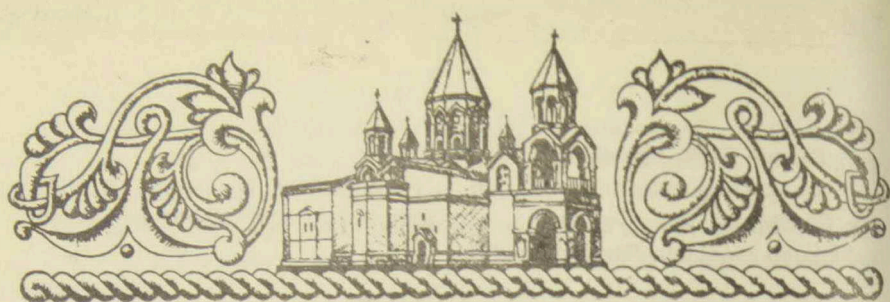
Այսօր Մայր տաճարում, Իջման ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հաւոր պատշաճի քարոզ խոսեց:

* * *

Մարտի 28-ին, կիրակի.—(Գալստեան):

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Խաչատուր ավ. քնն. Ֆրանկյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Տ. Եզնիկ ծ. վրդ. Պետրոսյանը:





Ս. ԾՆՆԴՅԱՆ ՏՈՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՅ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

1993 թ. հունվարի 19-ին, համաձայն հին տոմարի, Թբիլիսիի Ս. Գևորգ եկեղեցում, Ս. Ծննդյան և Աստվածահայտնության տոնի կապակցությամբ, պաշտվեց սուրբ պատարագ: Պատարագեց Վիրահայոց թեմի բարեխնամ առաջնորդ Ս. Գևորգ եպիսկոպոս Սերապյարյանը:

Մարդաշատ էր եկեղեցու բակը: Կարծես Թբիլիսիի ողջ հայությունը, թվով 200 000, եկել էին ստանալու սրբազան առաջնորդի օրհնությունը և հաղորդվելու մեր Փրկչի Մարմնին և Արյանը: Ընթերցումներից հետո Ս. Նորայր քահանա Կուլանջյանը ընթերցեց Հայոց Կաթողիկոսի՝ Ն. Ս. Օ. Ս. Ս. Վազգեն Առաջինի, ապա Համայն Վրաց Կաթողիկոս-Պատրիարք Իլիա Բ-ի ուղերձները՝ ուղղված Վրաստանում բնակվող հայ ժողովրդին և առաջնորդին: Պատարագի վերջում սրբազան առաջնորդը ժողովրդին ներկայացրեց հոգևոր ճեմարանի ուսանողներին, որոնք մասնակցում էին տոնակատարությանը՝ օրհնելով և բարեմաղթություններ կատարելով:

Ապա ժողովրդին դիմելով խոսեց հավուր պատշաճի քարոզը, որում ի մասնավորի ասաց. «Նվիրական այս պահին շնորհավորում եմ ձեզ մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի Ծննդյան և Աստվածահայտնության տոնի առթիվ:

Ձեզ և մեզ մեծ ավետիս.

«Քրիստոս ծնաւ և յայտնեցաւ»:

Ընդունեցեք մեր սրտագին բարեմաղթությունները և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա. Վեհափառ Հայրապետի օրհնությունները ձեզ բոլորիդ, Աստվածակառույց տաճարից Ա. Էջմիածնի:

Թող մանկացյալ Փրկիչը Բեթղեհեմի Սուրբ Մատրից իր բեղուն օրհնությունները ցույցնի ձեզ վրա: Լինեք քաջատուղջ, ունենաք երկար կյանք: Բեթղեհեմի Աստղը առաջնորդի ձեզ դեպի անխախտ և ամուր հավատքը մեր նախնիների»:

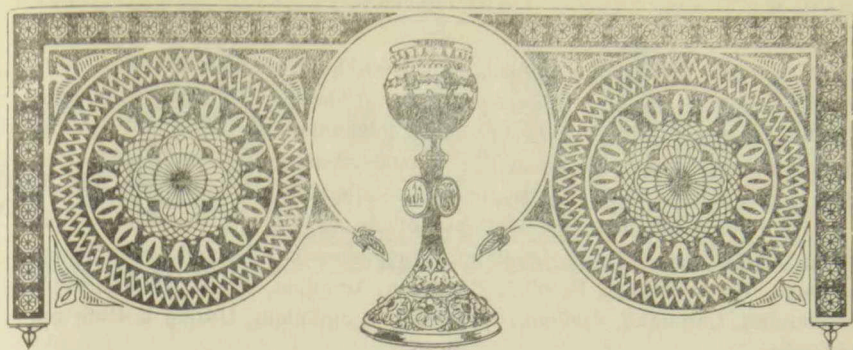
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍՐԿ. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ



ԳԵՐԱՇՆՈՐ Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԵՔՃՅԱՆ



Կ. ՊՈԼՍԻ Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ՍՐԱՋԱՆԱՆ ՀԱՅՐԵՆԵՐԻ
ԵՐԶԱՊԱՏԱԿԱՅ ՀԱՅ ԲԱՐՁՐԱՍԽԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻՊԿ



ԱԹՈՌԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՔՅՈԼՆՈՒՄ

Ծուրջ մեկ ու կես տարի առաջ, 1992 թվականի հունվարի 31-ին, Նորին Սուրբ Օծույթուն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի № 1852 սրբատառ կոնդակով Գերմանիայում ստեղծվեց Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու ինքնուրույն թեմ: Ի լրումն այս որոշման, սույն թվականի հունվարի 24-ին Քյոլնի (Գերմանիա) առաջնորդանիստ եկեղեցում տեղի ունեցավ Գերմանիայի հայոց թեմի նորընտիր առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Գարեգին եպիսկոպոս Բեքնյանի աթոռակալության հանդիսությունները:

Աթոռակալության հանդիսությանը նախագահեց Թուրքիայի հայոց Ամենապատիվ Ս. Գարեգին Սրբազան Պատրիարք Հայրը՝ աղբյուրակա ունենալով Ռումինիայի և Բուլղարիայի հայոց միացյալ թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Տիրայր արքեպիսկոպոս Մարտիկյանին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արևմտյան թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանին, գերաշնորհ Ս. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Մուրաֆյանին (Կ. Պոլիս), Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների արևելյան թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Խաժակ արքեպիսկոպոս Պարսամյանին, Ծվեցարիայի հայոց թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Վիգեն եպիսկոպոս Ալքազյանին, հոգեւոր Ս. Կոմիտաս վարդապետ Հովնանյանին և արժանապատիվ Ս. Հակոբ ավագ քահանա Գյուկչյանին:

Սույն հանդիսությանը մասնակցեցին նաև Ասորի Ողղափառ Եկեղեցու Եվրոպայի առաջնորդ գերաշնորհ Ս. Հուլիոս արքեպիսկոպոս Չիչեքը, Կաթողիկե Եկեղեցու կարդինալ Մալեների փոխանորդ Քյաուս եպիսկոպոս Տիքը, Ավետարանական Եկեղեցու պետ Մանֆրեդ Քոքը, Եթովպիայի Ողղափառ Եկեղեցու պետ դոկտ. Մերավի վարդապետ Թեպեկեն, Ռուս Ողղափառ Եկեղեցու կողմից՝ Նիկոլաուս վարդապետ Թոնը, Հույն Ողղափառ Եկեղեցու կողմից՝ Մյուռոն վարդապետը, Միջեկեղեցական խորհրդի կողմից՝ Տեքան Րալներ վարդապետ Ֆիշերը և պատվելի դոկտ. Հանս-Կետրկ Լիկքը, Ծաղոնական Ավետարանական Եկեղեցու կողմից՝ Սաթոշի վարդապետ Սասաքին, Հոլանդական Ավետարանական Եկեղեցու կողմից՝

Անդրե Փիեթեր Ֆլիկերը, Հոմեական Կաթողիկե Եկեղեցու կողմից՝ դոկտ. Հուրթա Գոնտան, Ազատ Ավետարանական Եկեղեցու կողմից՝ պատվելի Հերբերտ Հաքշթայլը, Նահանգալիկ Ավետարանական Եկեղեցու կողմից՝ պատվելի Հանս Փեթերս Ֆրիդրիխը, և տակավին առաջնորդարանի թաղի շրջանից՝ Ավետարանական և Կաթողիկե Եկեղեցիների հոգևոր հովիվներ:

Բացի եկեղեցականներից, հանդիսությամբ ներկա էին նաև համայնքալիկ զանազան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես՝ Բեռլին, Համբուրգ, Բրաունշվայգ, Բրեմեն, Տիգբուրգ, Նույլիտ, Քյոլն, Ֆրանկֆուրտ, Շտուտգարդ, Էպինգեն, Համաու, Մյունխեն, Նյուրնբերգ, Մայնց և Քեհլ քաղաքներից:

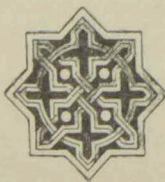
Օրվա ս. պատարագը մատուցեց նորընտիր առաջնորդ Սրբազան Հայրը: Աթոռակալության առթիվ գերաշնորհ Տ. Տիրալթ արքեպիսկոպոս Մարտիկյանն ընթերցեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի՝ այս առթիվ գրված կոնդակը:

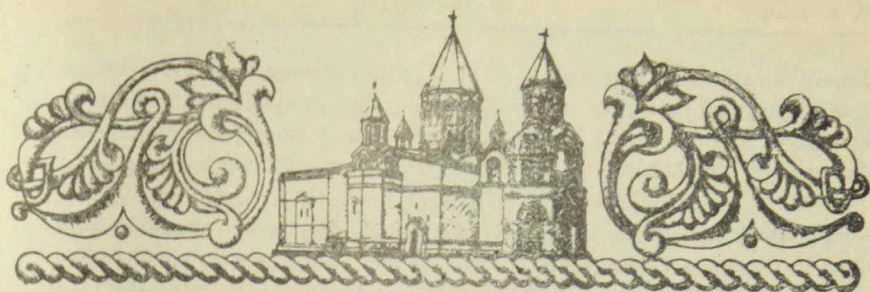
Հավարտ ս. պատարագի բովանդակալից քարոզ խոսեց Ամենապատիվ Տ. Գարեգին Պատրիարք Սրբազան Հայրը և նորընտիր առաջնորդ Սրբազան Հորը նվիրեց եպիսկոպոսական թանկագին մի պանակե: Այս անգուցական նվերի համար, ի լուր նաև օտար հյուրերի, գերմաներեն լեզվով շնորհակալական խոսք ասաց առաջնորդ Սրբազան Հայրը:

Ս. պատարագից հետո Հյուրթ քաղաքի քաղաքապետարանի սրահում, առաջնորդական զահակալության առթիվ, տրվեց սիրո սեղան, որին ներկա էին շուրջ 550 հրավիրյալներ: Սիրո ճաշի ընթացքում իրագործվեց գեղարվեստական կոկիկ մի ծրագիր, որին իրենց մասնակցությունը քերեցին պրոֆ., դոկտ. Լուիզա Պոզապալյանը, դոկտ. Միհրան Տապալը, Արա Մալիքյանը, Սալաթ Ջամանը և Արթուր Պեքնյանը:

Այնուհետև նորընտիր առաջնորդ Սրբազան Հորն ուղղված իրենց շնորհավորական խոսքն ասացին ներկա Սրբազան Հայրերը:

Բարի և ազգանվեր գործունեության երթ մատթենք նորընտիր առաջնորդ Սրբազան Հորը:





ՊՐՈՖ. ՎԱՐՍԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Նախագահ Մայր Աթոռի ճարտարապետական
հանձնաժողովի

ԽՈՐԱՆ ԼՈՒՍՈ ԵՎ ՀԱՎԱՏՔԻ*

Հեղինակները հաշվի առնելով մրցույթային հանձնաժողովի կողմից արված դիտողությունները, տրված ժամկետում վերամշակման ենթարկեցին իրենց նախագծերը և ներկայացրին Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռ: Նախագծերը ցուցադրվեցին Նոր Վեհաքանի սրահներից մեկում:

1992 թ. օգոստոսի 29-ին գումարվեց հանձնաժողովի եզրափակիչ նիստը՝ վերջնական ընտրություն կատարելու համար: Նիստին մասնակցում էին հանձնաժողովի ինն անդամներից հինգը (Վ. Հարությունյան, Գ. Խանջյան, Զ. Թորոսյան, Մ. Մինասյան և Բ. Արզումանյան):

Բարձրագույն մրցանակի արժանացած երկու նախագծերի հեղինակներ՝ Ստեփան Քյուրքչյանի և Արտակ Դուլյանի նախագծերի մոր տարբերակների հետ միասին, քննարկման էին ներկայացվել մեկ ճարտ. Հ. Ասատրյանի նախագիծը (Արտակ Դուլյանի առաջին նախագծի հեղինակակիցը), որը մշակված էր իր ղեկավարությամբ հեղինակային մի խմբի կողմից:

Մրցույթային հանձնաժողովը հանգամանորեն ծանոթանալով ներկայացված նախագծերին, եկավ հետևյալ եզրակացության. լիովին հավանություն տալ ճարտարապետ Ստեփան Քյուրքչյանի վերամշակված նախագծին և այն ներկայացնել Վեհափառ Հայրապետի ուշադրությանը: Որոշ ժամանակ անց հարգելի պատճառով նիստին չմասնակցած Ռ. Զովհակյանը մասնակի դիտողություններով և Գարեգին եպիսկոպոս Ներսիսյանը հայտնեցին հանձնաժողովի եզրակացությանը իրենց համաձայն լինելու մասին:

Քանի որ ըստ մրցույթային պայմանի նախագծի ընտրության վերջին խոսքը վերապահված էր Վեհափառ Հայրապետին, նախագծերին ծանոթա-

* Ծարմակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թ. № Ը-ից:

նախուց հետո, որպեսզի ավելի վստահ լինի իր որոշման մեջ, Վեհափառը ցանկացավ այն կատարել մասնակցությամբ մրցութային հանձնաժողովի անդամների: Սուրբ հրապարակում ենք այդ առթիվ կազմված փաստաթուղթը՝ մրցութային հանձնաժողովի № 7 արձանագրությունն ամբողջապես:

«1992 թ. հոկտեմբերի 8-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Վեհափառ Հայրապետի հրավերով և իր մասնակցությամբ կայացավ Երևանում կառուցվող Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարի մրցութային հանձնաժողովի նիստը՝ մասնակցությամբ Ներսես արքեպիսկոպոս Պոզապալյանի, Գարեգին եպիսկոպոս Ներսիսյանի, դոկտոր-պրոֆեսոր Վ. Հարությունյանի, ժող. նկարիչ Գ. Խանջյանի, ՀՀ ճարտարապետության և քաղաքաշինության վարչության պետ Ռ. Զուհակյանի, ճոլ. ճարտարապետ Զ. Թորոսյանի, Երևան քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Մ. Մինասյանի և վաստակավոր ճարտարապետ Բ. Արզումանյանի:

Հանձնաժողովի անդամները Վեհափառ Հայրապետի գլխավորությամբ ևս մեկ անգամ անդրադարձան ճարտարապետ Սո. Քյուրքչյանի վերամշակած նախագծին և վերստին հաստատեցին իրենց ընդունած որոշումը, դիտողությամբ, որ նախագծի հատակագծում եկեղեցուն խաչաձևությունն արտահայտող նակատներում դեպի վեր շեշտված պատերը անհարկ են հաշվական ճարտարապետությանը, ավելորդություն են ու պիտի վերացվեն: Այդ դիտողությամբ Վեհափառ Հայրապետը իր համաձայնությունը հայտնեց վերոհիշյալ նախագծի ընտրությանը և հետագա մշակման ու աշխատանքային գծագրեր կազմելուն:

Պատրաստականություն հայտնել Վեհափառ Հայրապետին ինչպես նախագծման, նույնպես նաև տաճարի կառուցման ամբողջ ընթացքում, սույն հանձնաժողովի կազմով օգնել խորհուրդներով, օժանդակել բոլոր հարցերում, որոնք կապված կլինեն Մայր տաճարի նախագծման հետագա կատարման, շինարարության և այն ժամանակին ավարտելու գործին:

Վեհափառ Հայրապետը իր գոհունակությունը հայտնեց, դրվատելով հանձնաժողովի անդամների պատրաստականությունը, օգնելու Մայր տաճարի նախագծմանը և շինարարությանը: Դա, շեշտեց Վեհափառ Հայրապետը, կլինի իբրև խորհրդատու հանձնաժողով մինչև Երևանի Մայր տաճարի շինարարության ավարտը:

Լրատվական միջոցներով հաղորդված որոշումը ընդհանուր առմամբ հավանության արժանացավ մասնագիտական շրջաններում: Սակայն չէր կարող հիվանդագին չընդունվել մրցութի որոշ մասնակիցների կողմից, ինչը այսպիսի դեպքերում անխուսափելի է⁵:

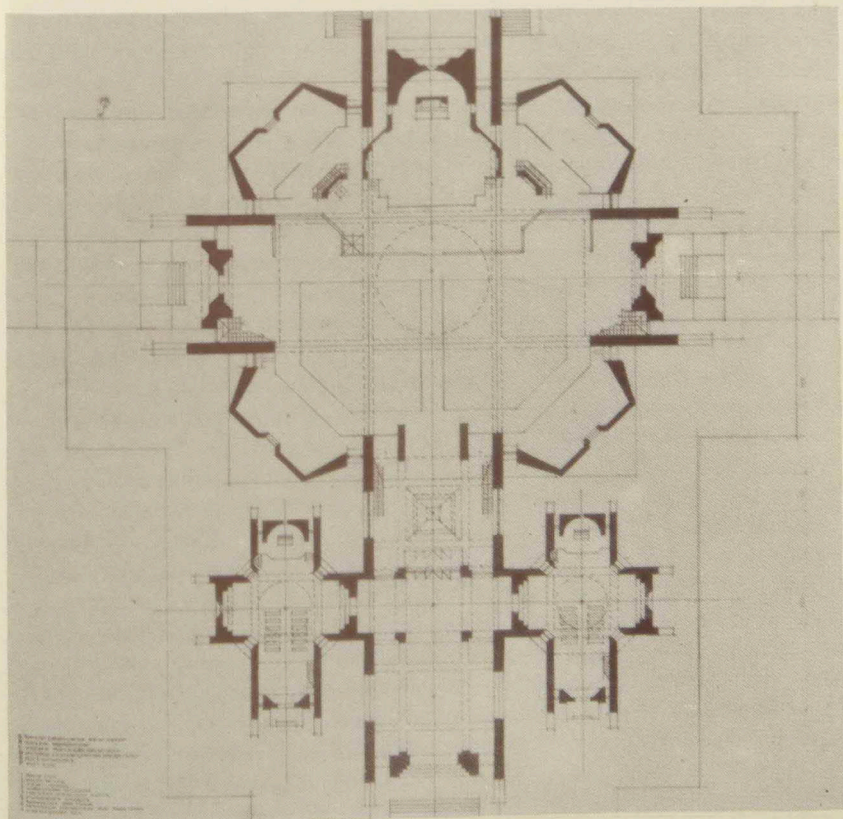
Ինչպես ընդունված է մրցույթ հայտարարելիս, վերջիվերջո ներկայացրած նախագծերից պիտի ընտրվեր **միայն մեկը**: Ամենից ընդունելին ու արժանավորը: Դա կատարվեց ստացված 33 նախագծերի ուշադիր ու բազմակողմանի ուսումնասիրության միջոցով, ապագա սերունդների նկատմամբ պատասխանատվության բարձր զգացումով:

Վերջնական ընտրության համար հիմք ծառայեց մրցութի նախապայմանը՝ հայկական ճարտարապետության դասական ոճով, միաժամանակ արդիական նկարագրով:

⁵ Այդպիսին համարում ենք Արտակ Դուլյանի անգարկեշտ ելույթը (տես նրա «Մայր տաճարի մրցույթն ավարտված է. գգուշացե՛ք մրցութից» հոդվածը՝ տպված «Երկիր» թերթի 1992 թ. սեպտեմբերի 10-ի համարում:



ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ
ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՃԱԿԱՏ: ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ՝ ՍՏ. Հ. ԲՅՈՒՐԲԶՅԱՆ



ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՐԿԻ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾԸ: ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ՝ ՍՏ. Հ. ԲՅՈՒՐԲԶՅԱՆ

Հետևապես մերժելի պիտի համարվեին երկու ծայրահեղությունները: Մի կողմից հաշկական ճարտարապետության զարգացման արդի փուլին անհարիր, խիստ հնամենի, մյուս կողմից ազգային ավանդույթներ չունեցող ծայրահեղ արդիականը:

Այդ ճշմարիտ դիրքերից էլ անդրադառնա՞նք իրականացման համար հավանության արժանացած նախագծին: Ըստ հեղինակի մտահղացման, տաճարի հատակագծային, ծավալա-տարածական և կոնստրուկտիվ հիմքը բրիտոնեական հավատքի խորհրդանշան խաչն է: Դրա թևերի շուրջը դասավորված չորս խորաններով (ինչպես Էջմիածնի Մայր տաճարում և Հայաստանի վաղ միջնադարյան խաչաձև կենտրոնագմբեթ տաճարների հիմնական տիպում և դրա տարբերակներում), կազմավորվում է տաճարի ողջ ծավալը, հանդիսանում նրա ճարտարապետական մեկնաբանման ելակետը, պրասկվելով գմբեթով, որը հիմնական ծավալի օրգանական ավարտն է:

Խաչը կազմավորվում է 34,0 մ թռիչքով և իրարից 14,0 մ հեռավորությամբ տեղադրվող երկու զույգ կամարների հատումով: Միջնադարյան հայ ճարտարապետության մեջ (ժամատներում, գրատներում, սեղանատներում), լայնորեն կիրառված խաչաձևող կամարների կոնստրուկտիվ համակարգը հնարավորություն է ընձեռում տաճարի ներսն ազատել ծածկի ավելորդ հեմարաններից ու անկաշկանդ դարձնել ներքնատեսքը, նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով նաև լսելիության (ակուստիկայի) առուստը:

Աղոթասրահի ընդհանուր տարողությունը 900 մետրտեղի է: Իսկ դրա թիկունքում՝ արևմտյան կողմի երկու խորշերի հարթակները տրամադրվելու են կանգնելու տեղերին: Որպեսզի տեսանելիությունը դեպի Ավագ խորանը չխաթարվի, աղոթասրահի կենտրոնում նստածների կողմից, այդ խորշերի հատակներն ունենալու են համապատասխան բարձրություն և թեքություն:

Հայկական ճարտարապետության բուն էությունը ներդրված է տաճարի կենտրոնագմբեթ, միևնույն ժամանակ ազատ և ընդարձակ տարածք կազմակերպող հորինվածքի մեջ: Նման մոտեցման համար հեղինակի ելակետն այն է, որ այսօրվա Հայ Եկեղեցին պիտի ունենա հաշեցի նկարագիր, սակայն հնչի արդիական, չլինի միջնադարի որևիցե հուշարձանի կրկնակը կամ տարբերակը: Լինելով արդիական, այն չպիտի զուրկ լինի ազգային հնչեղությունից կամ մտանվի աշխարհի շատ երկրներում հանդիպող կոմունալիտյան եկեղեցիներին:

Տաճարի հատակագծային լուծման մեջ առկա է ավանդական եռաստիճան հաջորդականությունը՝ նախագավիթը, գավիթը և տաճարի համակարգը: Նախագավիթը չորս կողմից ամփոփված, սակայն վերից բաց ու զանգակառնով պսակված քառակուսի մի տարածք է: Նախագավիթի հարավային և հյուսիսային կողմերից կից են Սուրբ Թադեոս և Սուրբ Բարթողիմեոս առաքյալների մատուռները, որոնց գլխավոր մուտքերը արևմտյան կողմից է, իսկ երկրորդականները՝ նախագավիթից: Այդ երկու փոքրաչափ եկեղեցի-մատուռները կազմում են տաճարի ծավալա-տարածական հորինվածքը հարբստացնող բաղադրիչներ, միևնույն ժամանակ յուրաքանչյուրը դրանցից կարող է գործել առանձին: Նրանցում կարող են տեղի ունենալ տարբեր ծիսակատարումներ (մկրտություն, պսակ, հոգեհանգիստ և այլն): Թեև փոքրաչափ, բայց հիշյալ մատուռները կարելի է դիտել որպես լիարժեք եկեղեցիներ, քանի որ օժտված են նստատեղիներով ու արարողությունների համար անհրաժեշտ բաղադրամասերով:

Նախագավթին արևելյան կողմից հաջորդում է հատակագծում նույնպես քառակուսի վերևից ծածկված գավիթը: Այստեղ գտնվող կրպակներում է կատարվելու մոմի և եկեղեցական գրականության վաճառքը: Այստեղից են սկիզբ առնում դեպի եկեղեցու ներքնահարկը տանող ամրոցաքանդակները: Գավթի շրջանի նախադրումն է, գլխավոր մուտքով դեպի աղոթասրահ: Տաճարը մուտքեր ունի նաև հարավային և հյուսիսային կողմերից:

Տաճարի ներսույթը, ինչպես նաև արտաքին բոլոր հարթությունները նախատեսվում է երեսպատել մարմարագույն փոփ քարով: Ներքին պատերի հարթություններում հատուկ տեղեր են նախատեսված թեմատիկ որմնանկարների համար: Ցերեկները տաճարը կլուսավորվի բնական, փակ երեկոները՝ արհեստական լույսով, ջահերով:

Դեպի աղոթասրահը բացվող նախամուտքերի վերևներում են տեղավորվում երգեհոններին և երգչախմբին հատկացվող հարթակները: Տաճարի գլխավոր խորանը լայնաբաց է և խորը, ավանդատները ընդարձակ են և լիովին կապահովեն ամենամեծ խորաններիցներն ու կահավորանքը:

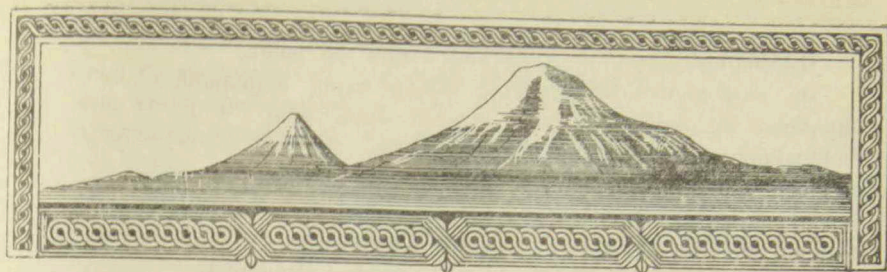
Վերը կատարած համառոտ նկարագիրը երաշխիք կարող է ծառայել այն բանի, որ տաճարի ներսույթի մարտարապետական-գեղարվեստական ողջ համակարգն ու բարեգարդումը՝ միացած Ավագ խորանից տրվող արարողությանը ու վերնատներից հնչող եկեղեցական հոգեգնացի երաժշտությանը, պիտի հավաստացվենք ասաց հառնի շքեղ, տրամադրի աղոթելու ատ Աստված, առաջացնի կրոնական սրտաբուխ գգացումներ, շարունակի պանծացնել անունը քրիստոսափայլ մեր հոր՝ Գրիգոր Լուսավորչի:

Տաճարն ունենալու է ներքնահարկ՝ տեղավորված աղոթասրահի ու նրա հարակից մասերի տակ: Ըստ հեղինակի մտահղացման, այն ծառայելու է հասարակական, կրոնական, ուսումնա-կրթական ու այլ նպատակների: Այս ընդարձակ տարածքում ամփոփվելու են Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ու Թադեոս ու Բարթողիմեոս առաքյալների հողատեղերը, սրահներ, երկու գրադարաններ, դասախոսությունների դահլիճներ՝ հագեցված կինոպրոյեկտման և ծրագրավորված համակարգիչների սարքերով, կենցաղային օգտագործման որոշ հարմարություններ:

Դրանք բոլորը միասին պիտի ծառայեն Հայաստանում քրիստոնեության տարածման, համաշխարհային քրիստոնեության և այլ հավատքների պարտության ուսումնասիրմանը, առանձին անհատների ու կազմակերպված խմբերի պարապմունքներին և այլն: Բացի գավթից, ներքնահարկը, ինչպես նաև Ավագ խորանի հետնամասը մուտքեր ունեն դրսից: Վերջինի միջոցով կապ է հաստատվում տաճարի հարավ-արևելյան կողմից կառուցվելիք բահանայատան հետ:

Սպասարկվելու համար տաճար եկող բազմաթիվ հավատացյալներին, նրա հարավային և հյուսիս-հարավային կողմերում նախատեսվում է ստեղծել վերգետնյա և ստորգետնյա տարածքներ սվտոնանգառների համար:

Այսպիսին է նախագծի հակիրճ բնութագիրը: Ընդհանուր առմամբ նշելով նախագծի դրական արժանիքները, պնդում ենք, որ այն դեռևս կարիք ունի բարելավվելու, ինչի մասին դիտողություններ են արված հանձնաժողովի և Վեհափառ Հայրապետի կողմից: Առանց էական վերափոխումների դրանք միանգամայն հնարավոր է հաշվի առնել Երևանի հայկական նախագիծը կազմելիս՝ նպատակամղվելով էլ ավելի հայեցի դարձնել տաճարի արտաքին մարտարապետությունը:



ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾԻՐԱԶ

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԻՄ ՀԱՅՈՑ...

Եկեղեցին հայկական
Բարձր բերդն է հավատքի...
Վահան Թեքեյան

Եկեղեցին իմ հայոց՝ առաջնեկն է Հիսուսի.—
Արարատյան դաշտն իրեն՝ Աստվածընծա մայր բուրվառ.
Նա բուրվառի մեջ վառվող ոսկե խունկն է մեր հույսի,
Որ վառվում է իր ազգի սրտի մեան անապառ.—
Դարն ինչքան էլ պղծանա՝ վանքը մեան է կույսի՝
Վեր մագնիսված՝ կքաշե որդիներին իր թափառ...
Ինչպես ոգին մարմնի մեջ՝ եկեղեցին է երկրում,
Եկեղեցին իմ հայոց՝ մեան ոսկի սանդուխքի,
Որով երկինք են հույսի աղոթքները բարձրանում,
Բուրվառումով հայ ոգու և բուրմունքով հայ խունկի,
Բայց մեղքերի մութն՝ ավա՛ղ, ինչքան շատ է թանձրանում՝
Այնքան իր գույգ սրտով էլ հույսը գալիս է ծունկի:
Եկեղեցին իմ հայոց՝ արծիվ երկու գլխանի,
Մեկն այստեղ է մասիսված, մեկը դրսի մթաբում,
Երազելով մեկտեղվել՝ աղոթում են, որ ծնի
Մտորն ուրիշ մի Հիսուս, որ հայկապայ այս դարում
Իր գույգ գլխից ոչ մեկը մյուսի աչքը չհանի,—
Ով չի հանում՝ նա ազգին Աստծո համբույրն է բերում...
Եկեղեցին իմ խոնարհ՝ մեր հին թագի բույն է վեհ,
Հայոց գահն է եղել հար՝ հայ գահընկեց դարերում,
Թրի դեմ էլ խաչ բռնած՝ չի ընկրկել երբևէ,
Վառ է պահել հայ ոգին, ինչպես կայծը քարերում,

Աղոթելով, որ իցի՛վ, չարը ծով մեղքն՝ իր բավե,

Որ հայ աստվածն հայտնվի հայոց բոլոր սարերում...

Եկեղեցին իմ արդար՝ խղճի բուրվառ մորս պես
Ստինքների զանգերով կաթ է լուծ մեր հույսի,
Կույս մոմերի լույս կաթով դեռ սնում է, ազգ իմ, քեզ,
Գրկած խիղճը, որպես կույս Աստվածամայրն՝ Հիսուսին,
Ազգ իմ, ինձ հետ կաղոթե, որ ցրվածդ բունցքես,
Հանված աչքդ՝ Զվարթնոցդ անգամ հառես Մասիսին:

Եկեղեցին իմ հայոց՝ Մասիսն ինքն է գմբեթված,
Միակ սանդուխքն հավատքի՝ կաթողիկված դեպի վեր,
Լուրջամբ էլ կաղոթե իր ձյունով էլ կանթեղված,
Լուսավորչի աստղադեմ կանթեղից էլ բարձր ու վեհ,
Զյան լոռյան մեջ էլ հայ մոնչյունն է անթեղված,
Քանգի թվում է, թե մեզ Աստված ինքն էլ կրավե...

Եկեղեցին իմ ամբոց, ազգ իմ, վշտիդ քառսում,
Երբ չի կարող վար բերել քար Աստծուն բարձունքից՝
Քո դարերի շշուկով քո սրտի հետ է խոսում՝
Հույսիդ կանթեղն է վառում Աստվածամոր արցունքից,
Եվ թվում է, թե վերից քո վիշտն Աստված է կիսում՝

Արթնանալով բուրվառվող քո հավատքի հարցմունքից...

Եկեղեցին իմ անկեղծ, այսպես դարեր ոտընկա՝
Մեղքի ընդդեմ կապասե վերադարձին Հիսուսի,
Կարոտելով Մասիսին հավատում է, որ կգա
Կգա անեղ դատաստանն՝ աղոթքով էլ իր հույսի,
Ինչքան էլ խուլ դողանքեն հույսի զանգերն իմ ոսկյա,
Վաղ-ուշ պիտի փշրվեն շղթաներն էլ Մասիսի...

Եկեղեցին հայամեն՝ ոգորում է մշտակոծ,
Մշտականթեղ, մշտախունկ, մշտամատաղ, մշտահույս,
Խնկաբուրվառ աղոթքով բախում երկնի դուռը գոց,
Մերթ ճնրադիր մորս պես, մերթ Վարդանի ցայտքով լույս,
Ամենօրյա Ավարայրն հրդեհելով մեջն հայոց՝
Հանել կուզե ճերմակ մահն՝ հայ ողջ ազգից վանել դուրս...

... Եկեղեցիդ իմ անմեղ,—սակայն բավ է մանկունի,
Աղոթքներիդ ձեռքերով ընկնես ոտքերն Աստծուդ,
Թող նա քնի... Դու զարթնի, ազգ իմ՝ երկու գլխանի,
Խաչագուռի թուր ցցե գմբեթներիդ, որ ածող
Գեթ լճից լիճ ծովանա՝ Վանա ծովդ էլ ծով ձնի,
Որ խաչդ թուր կայծակե՝ թրերի դեմ արքամծուփ:

Եկեղեցիդ իմ խաչված, դու իմ վշտին հավատա,
Երբ խաչերդ թուր ծնեն՝ կգա Հիսուսն էլ անքիծ,
Հայոց միակ մայր տաճար քո Մասիսն էլ քեզ կտա,
Կտա, երբ թուր կայծակես քո նեղ օրվա սև ամպից,
Այնժամ պիտի կանթեղվեն արցունքներիդ էլ մարգարոյա՝
Աղթամարա կրծքին էլ՝ Վանա ծովով քո անքիծ:

Եկեղեցիդ իմ անմեղ,—ի սե՛ր գերված մայր հողի,
Աստվածամայրն ես դու կույս՝ որ հույսով է միշտ հղի,

Դու՛ հավատով մասխաված այն սանդուխքն ես մեր մարմար,
 Որով ոչ թե սատանան, այլ վաղն Աստված կիջնի վար,
 Կգա ահեղ դատաստանն ու մա կտա քոնը քեզ:
 Արարատիդ գագաթին թրախաշդ կզարկես...

Վեր գմբեթված հավատով հավերժ պիտի մասխավես:

ՊԻՏԻ ՀԱԻԱՏԱՍ...

Ո՛վ մարդ, մի բանի պիտի հաւատաս,
 Թէկուզ ունայնի, որ ահ ունենաս:

Մի ոգեձայնի պիտի հաւատաս,
 Որ քեզ հայր լինի, միշտ մանուկ մնաս:

Մի անասանի պիտի հաւատաս,
 Որ քեզ սասանի՝ չգազանանաս:

Մի բարի բանի պիտի հաւատաս,
 Որ չարդ վանի, որ բարի մնաս:

Մի երկնայինի պիտի հաւատաս,
 Որ քեզ ահ լինի, որ էլ մահ չտաս:

Մի աստուածայինի պիտի հաւատաս,
 Մի խղճի ձայնի, որ գէթ մարդանաս:

Մի լայնտեսանի պիտի հաւատաս՝
 Որ մարդ լինի՝ երբ էլ աշխարհ գաս:

Ո՛վ մարդ, մի բանի պիտի հաւատաս՝
 Մարդոց վեր բանի, որ աստուածանաս:

Թէկուզ չլինի՝ պիտի հաւատաս,
 Որ Աստուած լինի, որ գէթ մարդ մնաս...



ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԳԻ ՄԵՐ ԿՈՐՈՒՍՏ

Երգարվեստի պատմության մեջ ընդունված գերագույն աստիճանը **աստվածային ձայն, երկնային ձայն** բնութագրումներն են: Լուսինն Զաքարյանի պարագային գումարվում է նույնքան կարևոր չափանիշ. երգը Լուսինեի համար առաքելություն էր՝ մարդկանց հոգիներում վերահաստատել Ամենաբարձրյալի մոռացված ճշմարտությունը: Նրա հիրավի փայլուն կատարողական արվեստը Աստծո կողմից շնորհված հոգու կանչն է:

Փխրուն, բայց զվարթ մանկական միամտությամբ դերասանուհի դառնալու երագով ապրող աղջնակը բոլորի սիրելին էր: Ընտանիքի պայմանները լավագույնը չէին, բայց ընտանիքը ապրում էր կիրթ ու ազնիվ կյանքով, և Լուսինեն ընտանիքում զգեցավ բյուրեղային մաքրության առաքելությանը: Այդ առաքելությամբ էլ նա մտավ Եկեղեցի, և հոգին հաղորդվեց դարերի հոգևոր մշակույթին և սկսեց հաղորդակցությունը աստվածային հետ: Էջմիածնի Մայր տաճարում ձևավորվում է նրա հոգին և հոգևոր երգը մեկնաբանելու մտածելակերպը՝ արժանանալով Նորին Սրբություն Վազգեն Ա Կաթողիկոսի հայրական հոգացողությանը:

Երգչուհու կյանքում շրջադարձային դեր ունեցավ նրա ամուսինը՝ Խորեն Պալյանը, որ եկեղեցական երգարվեստի խորագիտակ ու հմուտ տեսաբան է և կատարող: Ստեղծվեց ներդաշնակ համագործակցություն, և երգը հոսեց դարերի ավանդույթի անխաթար հունով: Լուսինեն ոչ միայն գերեց իր ձայնով, այլ մանավանդ ստեղծեց հոգևոր մթնոլորտ Հայաստանի մայրաքաղաքից սկսած մինչև հեռավոր շրջաններ և աշխարհի բազմաթիվ երկրներ, ուր հա՛ջ հոգին ծարավ էր հայ երգին: Թևածեց երգը ամենուր և այդ երգի հիշողությունը այսօր անխախտ հուշարձանն է Լուսինեի կենդանի գոյության:



ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՔԱՐՈՉԸ ՄԱՅՐ ՏԱԾԱՐՈՒՄ
ԼՈՒՍԻՆԵ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻ ՀՈԳԵՀԱՆԳՍՅԱՆ ԱՌԹՎ

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. Ամէն»:

«Քրիստոս Որդի Աստուծոյ անխակալ և բարեգութ գթա Քո արարչական սիրովդ ի հոգիս հանգուցեալ ծառայից Քոց, արա հանգիստ և ողորմութիւն»:

Սիրելի հավատացալ ժողովուրդ, հոգեհանգստյան պահն է այս: Հոգեհանգստյան աղոթքի պահ բոլոր մեր ննջեցալների հոգիների համար: Հատկապես նրանց հոգիների, որոնց հիշատակը այսօր պիտի կատարվի: Հոգեհանգստյան այս պահին կանգնած ենք կյանքի և մահվան առեղծվածի առջև, կանգնած ենք կյանքի և մահվան խորհուրդի առջև՝ մեր մարդկային տկար ուժերով և զգացումներով: Միակ միջոցարարութունը գտնում ենք մեր քրիստոնեական հույսի մեջ: Քրիստոնեական մեծ հույսը, որ հոգիները չեն մահանում, որ բոլորի համար՝ մի կյանք է վերապահված, ուրիշ աշխարհում, որին հավատում ենք մենք:

Ահա այս հույսի զգացումով է, որ այսօր պիտի աղոթենք մեր անմոռանալի և անմեան Լուսինե Զաքարյանի հոգվոյն համար:

Այսօր, անցել են ավելի քան 40 օրեր նրա թաղումից, երբ նրա մարմինը հանձնեցինք մայր հողին Ս. Գալանե վանքի սրբացած հողին: Եվ այսօր ավելի քան 40 օրեր հետո, չգիտեմ ինչպես բացատրեմ իմ ապրումն այս պահում, թե ինչպես կարողացանք բաժանվել Լուսինեից: Կարծեք ինչ որ դատարկություն ստեղծվեց մեր հոգևոր աշխարհում: Մեր ժողովրդի հոգևոր աշխարհում, և ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև արտասահմանում:

Ես նոր վերադարձա արտասահմանից և բերում եմ այս վկայությունը նաև, որ իրոք Լուսինեն լուսավոր մի ներկայություն էր մեր ժողովրդի կյանքում, մեր ժողովրդի մանավանդ հոգևոր կյանքում՝ թե մեզ մոտ, թե Սփյուռքում: Եվ կրկին նույն ապրումը կունենանք երևի բոլորս, թե ինչպես կարողացանք բաժանվել, ինչպես կարողացանք կորցնել Լուսինեին: Սակայն կարծում եմ, թե ճշմարիտ է այն վկայությունը, թե այդ կորուստի զգացումը, այդ պարսպության զգացումը անցավոր է: Եվ հիմա հետզհետե կանդրադառնանք, որ վերջապես բաժանված չենք Լուսինեից: Որ մեր հոգու աչքերով տեսնում ենք նրա ներկայությունը մեր մեջ և լսում ենք նրա ձայնը այս անգամ երկնքից:

Լուսինեն կմնա մեր մեջ, մեզ հետ և մենք միշտ պիտի լսենք նրա անըման ձայնը: Լուսինեն սովորական իմաստով երգչուհի չէր, նրա համար երգը մասնագիտություն չէր, արվեստի գործ չէր միայն, այլ մի աղոթք էր տևական, մի աղերս էր և մի առաքելություն: Այո, կարծեմ ճիշտ եմ օգտավորում բուն բառը: Նրա համար մանավանդ հոգևոր երգը առաքելություն էր մեր ժողովրդի կյանքում:

Մենք այսօր, այս վերջին տարիների ընթացքում վկաներն ենք մեր հայրենի ժողովրդի ազգային, հոգևոր կյանքի վերազարթոնքին: Ես կարծում եմ սխալված չեմ լինի եթե ասեմ, որ քառասուն տարիներ շարունակ Լուսինեն իր երգով, իր հոգևոր երգով և ազգային երգերով կարևոր նպաստ բերեց մեր ժողովրդի հոգևոր զարթոնքը պատրաստելու գործում: Նա գիտակցում էր այն, ես վստահ եմ, ես զգում էի նրա մեջ այդ զգացմունքը տևապես, նա էր խոսում: Նա քաղաքական անձնավորություն չէր, բայց հոգով

ապրում էր մեր ժողովրդի հոգու սնանկությունը անցյալում և իր երգով ուզում էր իր լուսո բաժինը բերել, որպեսզի զարթնի այս ժողովուրդը իր քնից: Ահավասիկ այսպես է, որ նա իր առաքելությունը շարունակեց տարիներ շարունակ:

Մի օրինակ ուզում եմ վկայակոչել այստեղ: Մոտ քսան տարիներ առաջ ինչ որ իշխանության վերևներից մի հոսանք իջավ, որով փորձեցին արգելել, որ օպերայի և ֆիլհարմոնիայի երգիչ-երգչուհիները երգեն նաև եկեղեցիների մեջ, ինչպես նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մեջ: Ոմանք գուցե վախեցան և համակերպվեցին, բայց մեկ հոգի չհամակերպվեց, դա Լուսինեն էր: Նա ֆիլհարմոնիայի հավաքություն ոտքի կանգնում և ասում է.—եթե այդպես է, ես կհրաժարվեմ ֆիլհարմոնիայից և կմնամ երգչուհի Ս. Էջմիածնում:

Ահա իսկական ոգին արտահայտող մի վերաբերմունք Լուսինեի կողմից:

Այսօր եկեք աղոթենք բոլորս միասին նրա հոգու հանգստության և լուսավորության համար՝ հավերժության մեջ, և ոխտենք հավատարիմ մնալ նրա առաքելության ոգուն ամեն մեկս մեր չափով և մեր միջոցներով: Եվ այս ձևով սուրբ պահենք նրա հիշատակը մեր կյանքում: Մենք մանավանդ, ամեն կիրակի գալիս ենք աղոթելու այս կամարների տակ, ինչպես կարող ենք չհիշել, ինչպես կարող ենք մոռանալ Լուսինեին: Ոչ միայն մենք, այլ այս սրբացած հազարամյա քարերը պիտի հիշեն նրան: Ներծծված են նրանք Լուսինեի քաղցր ձայնով:

Թող Աստված իր Երկնային Արքայության մեջ հավերժական լույսի մեջ պահի նրա հոգին և օրհնչալ լինի նրա հիշատակը երկնքում և երկրում այժմ և հավիտյան:

Ես մի անգամ ևս հիշեցնում եմ այս սուրբ բեմից մեր վշտակցությունը նրա հարազատներին, նրա ամուսնուն, նրա ընտանեկան պարագաներին և ձեզ բոլորիդ, սիրելի ժողովուրդ, գիտեմ, որ բոլորդ եկել եք այսօր նրա հիշատակը հարգելու համար և նրա հոգու համար աղոթելու:

«Տիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի, այժմ և յսիտեանս յսիտենից. ամեն»:

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ

ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ

Լուսինն Զաքարյանի հիշատակին

Խորանի առջև, Աստվածամոր դեմ
 Սպիտակ մի մոմ՝ խոշոր ու վերձիգ,
 Սպիտակ մի մոմ կալծկլտում է մեղմ —
 Սպիտակ հագած փխրուն մի աղջիկ:

Ու մոմի ծայրին՝ բոցի փոխարեն,
 Լույսի փոխարեն ձայն է թրթռում
 Հավիլվող մոմից «Սուրբ-սուրբ» է ծորում,
 Պահ առ պահ հատնում, այրում ինքն իրեն:

Դրսում զանգերն են դողանջում տխուր,
 Մայր Էջմիածնից մինչև Գանձասար,
 Ծունրը է իջել ու խունկ է ծխում
 Աղոթքով լցված մի հայ ներաշխարհ.

Տե՛ր, ընդունելի՛ արա մեր զոհը,
 Տե՛ր, քե՛զ է մնում մեր բախտը ու մենք.
 Վառել ենք քո դեմ մեր վերջին մոմը,
 Դրանից մաքուր էլ ոչինչ չունենք...

22.01.1993 թ.



ԵԶՆԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Պատմա-դավանաբանական ակնարկ
(Ե—Ը դարեր)

Ծայրագույն Վարդապետական թեզ
1992 թ.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Երկու տարի առաջ Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Մեմարանում սկսեցի դասավանդել «Հակաճառական և համեմատական Աստվածաբանություն» կամ «Հայ Եկեղեցու Դավանանքի պատմություն» առարկան, որի առաջին մասի նյութերի վրա էլ հիմնված է սույն ուսումնասիրությունը:

Այս երկի ստեղծման համար պարտական եմք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգեն Ա.-ին: Վեհափառ Հայրապետը բազմիցս համձնարարել է ինձ, տարբեր առիթներով, ուսումնասիրել և ներկայացնել Հայ Եկեղեցու Դավանանքի այս խճճված հարցը, որ կոչվում է Քաղեղոնի խնդիր: Իմ ուսումնասիրությունների արդյունքը, իբրև մի փոքրիկ նպաստ վերոհիշյալ խնդրի լուծմանը, այսօր համարձակվում եմ ներկայացնել Նորին Սրբությանը՝ ծայրագույն վարդապետական աստիճան հայցելու խնդրանքով:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԸ

Հայ Եկեղեցու պատմության և դավանաբանության համար չափազանց կարևոր նշանակություն ունի Հիսուս Քրիստոսի աստվածային և մարդկային բնությունների միության հարցը: Ծուրջ ինը դար, սկսած 440-ական թվականներից մինչև Կիլիկյան թագավորության անկումը (1375 թ.), այս հարցը շարունակ դրվել է Հայ Եկեղեցու Վարդապետության առջև և քննվել հատկապես այլ Եկեղեցիների ու պետությունների հետ (բյուզանդական, վրացական, լատինական-խաչակիրներ) տեղի ունեցած միջեկեղեցական և քա-

* Աշխատանքը ներկայացված է ծայրագույն վարդապետական աստիճան հայցելու համար: Պաշտպանությունը հաջողությամբ տեղի ունեցավ Հոգևոր Մեմարանի դահլիճում 1993 թ. ապրիլին:

դաքական փոխհարաբերությունների ընթացքում: Տվյալ հարցի շուրջ ստեղծվել է հսկայական դավաճաբանական գրականություն:

Հայտնի է, որ Հայ Եկեղեցին դեռ շատ վաղուց մերժել է ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը և Լոն Կապի տոմարը և իբրև քրիստոսաբանական այդ հարցի լուծում որդեգրել Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու (+444) վարդապետությունը՝ «Մի է բնույթին Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ» բանաձևով: Այսօր, սակայն, մեր առաջ հառնում են բազմաթիվ հարցեր. ե՞րբ, ինչո՞ւ, և ինչպե՞ս Հայ Եկեղեցին մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը և Լոնի տոմարը: Քաղկեդոնականները ընդունում են Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու վարդապետությունը. ուրեմն ինչո՞ւմ է մեր և նրանց տարբերությունը թեկուզ հենց Ս. Կյուրեղի գործերին մոտենալու հարցում: Հայ Եկեղեցին, մերժելով Քաղկեդոնի ժողովը և Լոնի տոմարը, ի՞նչ է դավանում: Հայ Եկեղեցու վարդապետությունը, որ ծանոթ է միաբնակ տեքմիկով, հիմնվում է Դիոսկորոս Ալեքսանդրացու (+454), Տիմոթեոս Կուզի (+477), Փիլոքսենոս Մաբուգեցու (+523) և Ալեքսանդրյան դպրոցի այլ ներկայացուցիչների հայացքների վրա՝, թե՛ Հայ Եկեղեցին մշակել է մի ինքնուրույն վարդապետություն՝ հիմք ունենալով Կապադովկյան հայրերի (Ս. Բարսեղ Կեսարացի (+379), Ս. Գրիգոր Աստվածաբան (+389/390) և Ս. Գրիգոր Նյուսացի (+394/395)) և Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու գործերը: Ե՞րբ է ճշտվել և հաստատվել Հիսուս Քրիստոսի երկու բնությունների միության հարցում Հայ Եկեղեցու տեսությունը: Այդ վարդապետությունը նույնությամբ պահպանվել է նաև հետագա դարերում անփոփոխ կերպով, թե՛ փոփոխվել ու հարմարեցվել է ժամանակի պահանջներին: Տվյալ հարցի վերաբերյալ Հայ Եկեղեցու տեսությունը համընկնո՞ւմ է Արևելյան մյուս հակաքաղկեդոնական Եկեղեցիների (Ասորի, Ղպտի, Հնդիկ, Հաբեշ) վարդապետություններին: Ահա հարցեր, որոնք իրենց վերջնական պատասխանները դեռ չեն ստացել:

Ուսումնասիրելով Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանության հիմնական աղբյուրները, հանգել ենք հետևյալ եզրակացությունների.

ա. Ընդունված է ասել, թե Հայ Եկեղեցին մերժեց Քաղկեդոնի դավաճաբանական բանաձևը և բաժանվեց (ըստ ումանց՝ որպեսզի բաժանվի) Բյուզանդական Եկեղեցուց¹: Իրականում, սակայն, Քաղկեդոնի բանաձևի մերժումը և Բյուզանդական Եկեղեցուց բաժանումը տեղի են ունեցել ոչ միաժամանակ, այլ տարբեր ժամանակներում: Քաղկեդոնի բանաձևի դեմ Հայ Եկեղեցու վարդապետները պայքարել են Ե դարի վերջին, իսկ 506 թ. Դվինի Ա ժողովում մերժել այն: Սակայն մինչև 518 թ. Քաղկեդոնի դավաճաբանական բանաձևը լուծության էր մատնված նաև Բյուզանդական կայսրության մեջ՝ նախ 476 թ. Բասիլիսկոս կայսեր (475—476) հրովարտակով և ապա, 482 թ., Չենոն կայսեր (474—475, 476—491) Հենոտիկոնով: Եվ եթե Դվինի Ա ժողովում Հայ Եկեղեցին մերժեց այն, ապա այդ արեց ո՛չ թե Բյուզանդական Եկեղեցուց բաժանվելու նպատակով (չձուլվելու ակնկալությամբ, ինչպես ընդունված է ասել), այլ որովհետև այդ որոշումները չէին համապատասխանում իր դավաճաբանությանը (որ հիմնված էր Կապադովկյան հայրերի և Ալեքսանդրյան դպրոցի աստվածաբանության վրա) և ինչու չէ նաև, որպեսզի **չբաժանվի** Բյուզանդական Եկեղեցուց: Ուրիշ հարց է, որ Բյուզանդական Եկեղեցին, ենթարկվելով քաղաքական ճնշումների, ստիպ-

¹ Մանուկ Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, Երևան, հատ. Գ, Երևան, 1968, էջ 99:

ված եղալ հետագայում նորից ընդունել Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական բանաձևեր:

բ. Ընդունված է ասել նաև, թե Հայ Եկեղեցին մերժեց Քաղկեդոնի ժողովի բանաձևը, որովհետև չհասկացավ այդ սահմանումի բուն իմաստը՝ հայ լեզվի մեջ համապատասխան բարդ դարձվածքներ չլինելու պատճառով²: Նման մտածումը միանգամայն անհիմն է: Մեր Եկեղեցու վարդապետները ճշգրտորեն թարգմանեցին գրեթե ողջ հունական փիլիսոփայական և աստվածաբանական գրականությունը և մի՞թե չհասկացան, թե ինչ է նշանակում «երկու բնութիւնք եկեալք առ իրեարս ի մի անձնաորութիւն» նախադասությունը:

Այո՛, առաջին հայացքից Քաղկեդոնի բանաձևը կարող է ուղղափառ թվալ. Քրիստոսի երկու բնությունները միացել են մի դեմքի մեջ անխառն և անշփոթ (ընդդեմ Եվտիքեսականության), անբաժանելի և անանջատելի (ընդդեմ Նեստորականության) կերպով: Սակայն, համաձայն ժամանակի տիրող կարծիքի, **երկու կատարելություններ մեկ լինել չեն կարող**: Իսկ Քաղկեդոնի ժողովը չկարողացավ բացատրել, թե ինչպե՞ս երկու կատարյալ բնություններ կարող են ամփոփվել մեկ դեմքի մեջ: **Բնություն** տերմինը ընդհանուր է, **դեմքը՝** մասնավոր: Մի բնությունը կարող է մի քանի դեմք ունենալ (օրինակ՝ Ս. Երրորդության դեպքում մի աստվածային բնությունն ունի երեք դեմք՝ Հայր, Որդի և Ս. Հոգի): Իսկ հակառակը, որ մի դեմք մեկից ավելի բնություն ունենա՝ անկարելի է:

գ. Քաղկեդոնի բանաձևը հակադրվում է նաև քրիստոնեական փրկագործության և մի շարք այլ վարդապետությունների: Սրանց զուգահեռ դեր խաղացին ևս երկու կարևոր հարց.

1) Մեջտեղից վերացավ Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Մի է բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ» բանաձևը:

2) Քաղկեդոնի ժողովի հիմնական դեմքերից դարձավ Ս. Կյուրեղի հակառակորդ և Նեստորի համախոհ Թեոդորիոս Կիրոսացին:

Այս ամենը բավական էին, որպեսզի հակաքաղկեդոնականները, այդ թվում նաև՝ Հայ Եկեղեցին, կասկածանքով վերաբերվեին Քաղկեդոնի ժողովին՝ իբրև ծայրյալ նեստորականություն քարոզողի, և մերժեին այն:

Եվ պատահական չէ, որ 553 թ. Վ. Պոլսում գումարված Ե Տիեզերական ժողովում դատապարտվեցին Թեոդորիոս Կիրոսացու գործերը: Մյուս կողմից՝ նույն ժողովը որոշում է, որ «Մի է բնութիւն Բանին Աստուծոյ մարմնացելոյ» բանաձևը նույնքան ուղղափառ է, որքան և «երկու բնություն» բանաձևը, եթե ճիշտ հասկացվի և խոստովանվի ուղղափառորեն:

Փաստորեն Ե Տիեզերական ժողովը սրբագրեց Քաղկեդոնի թերությունները, և պատահական չէ, որ այս սրբագրումը ընդունելություն գտավ նաև Հայաստանում: Այսպես, Ս. Հովհան Օձնեցին իր «Ընդդեմ Երևութականաց» ճառում, խոսելով այս խնդրի մասին, գտնում է, որ կարելի է ասել **և՛ մի բնություն, և՛ երկու բնություն**, եթե իրապես և բարեխաշուաբար ասվեն դրանք. «զմին ասելով՝ չիշել և գառ ի յերկուցն, և դարձեալ՝ ոչ մոռանալով զյերկուցն, խոստովանել և զմին»³: Քրիստոս բաղկացած է կատարյալ մարդկային և կատարյալ աստվածային բնություններից: Հետևաբար՝ Քրիստոս

² Տե՛ս օրինակ **Դամասկեոս Առաքանդրեոս**, Հայկական Եկեղեցու հիմնադրումը և կազմակերպումը մինչև Դ Տիեզերական ժողովը, Աթենք 1966, էջ 176 (հունարեն):

³ **Յովհաննես Իմաստասիրի Առնեցույ Մատենագրութիւնք**, Վեներիկ 1953, էջ 70:

ունի երկու բնություն: Սակայն այդ բնությունները այնպես են միացել իրար, որ միությունից հետո չի կարելի խոսել երկու բնությունների մասին, այլ՝ միայն մի բնության: Հետևաբար, երբ ասում ենք մի բնություն, նկատի չունենք, թե Քրիստոսի բնություններից մեկը անկատար է, և կամ թե մեկը լուծվել է մյուսի մեջ, այլ, պարզապես, մի բնություն ասելով **շեշտում ենք Քրիստոսի երկու բնությունների անբաժանելի միությունը**:

Այս է եղել Հայ Եկեղեցու տեսությունը Ը դարում, որը և շարունակվել է Հաջորդ դարերում ևս (Հովհաննես Սարկավազ (+1129), Ս. Ներսես Շնորհալի (+1173) և այլն):

Այս տեսությունը չափազանց մոտ է Ե Տիեզերական ժողովի սկզբունքներին, և երկու կողմերի միջև շատ հավանաբար գոյիս կգար փոխհասկացողություն, եթե չլիներ Զ Տիեզերական ժողովը (681 թ. Կ. Պոլիս), որ մի տեսակ անտեսումն էր Ե Տիեզերական ժողովի և վերաբժնորումը Քաղկեդոնի: Այդ ժողովը Քաղկեդոնի երկու բնությունների կողքին զետեղեց «երկու կամք» և «երկու ներգործություն» արտահայտությունները: Եվ եթե Ե Տիեզերական ժողովի և Ս. Հովհաննես Օմենցու բացատրությունների հիման վրա Հայ Եկեղեցին կարող էր, եթե ոչ ընդունել, ապա գոնե չնգովել Քաղկեդոնի «երկու բնությունը ի մի անձնաորություն» բանաձևը, ապա այլևս հնարավոր չէր հաշտվել «երկու բնություն, երկու կամք, երկու ներգործություն» սահմանումների հետ:

Նրանք, ովքեր զարմանում են, թե ինչու՞ հայ Եկեղեցին չի ընդունում Քաղկեդոնը, և կամ նրանք, ովքեր Հայ Եկեղեցուն տգետի տեղ են դնում, մոռանում են, որ այսօր, սկսած է դարի վերջերից, Քաղկեդոնը այլևս առանձին հանդես չի գալիս, այլ՝ Զ Տիեզերական ժողովի հետ միայն:

դ. Ժ դարում Բյուզանդական կայսրության սահմաններում ծայր է առնում հալածանք հայ հավատացյալների նկատմամբ: Բազմաթիվ հայ վարդապետներ, չհանդուրժելով կայսրության քաղաքականությունը, անցնում են Բագրատունյաց սահմանները և տեղի վարդապետների հետ պայքար ծավալում քաղկեդոնականության դեմ: Ստեղծվում է ծավալուն հակաճառական գրականություն, որտեղ Հայ Եկեղեցու տեսությունը հանդես է գալիս Ը դարում ընդունված տեսությունից տարբեր ձևով: Այստեղ՝ Քրիստոսի մարդկային կատարյալ բնությունը կորցնում է իր մարդկային հատկությունները և աստվածանում, որով միությունից հետո Քրիստոսի մեջ մնում է մեկ բնություն⁴: Այս տեսությունն արդեն բացահայտ միաբնակություն է՝ մոնոֆիզիտիզմ, թեև ոչ եվտիքեսականություն:

Արդ, ո՞րն է Հայ Եկեղեցու տեսությունը Քրիստոսի երկու բնությունների միության խնդրում, Ը դարի տեսությունը, որ շարունակվել է մահ հետագա դարերում (Հովհաննես Սարկավազ, Ս. Ներսես Շնորհալի և այլն), թե՞ Ժ դարում առաջացած միաբնակ տեսությունը, որ ունեցել է բազմաթիվ ներկայացուցիչներ մահ հետագա դարերում (Պողոս Տարոնացի (ԺԲ դար), Ստ. Օրբելյան (ԺԳ դար) և այլն): Ահա ևս մի հարց, որ կարոտ է լուրջ ուսումնասիրության:

⁴ Տե՛ս, օր. Բացաշարություն համաձայն աստուածաբանության հոգեկից հարցն սրբոց ըստ առաքելաբանական աանդիցն Եկեղեցու Քրիստոսի, հանդերձ հաւատաբանութեամբ ճշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց, առաքելա սրբոյ վարդապետին Սահակայ... Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 413—482: Տեսուն Խաչկապ Հայոց կաթողիկոսի, Բան խոստովանութեան, Պատափառնի Յունաց գրոյն՝ գոր արձակելալ էր առ մահ մետրոյպալիտն Մելեքիմոյ, Գիրք Թղթոց, էջ 302—322 և այլն:

ե. Անհրաժեշտ է խոսել նաև այն մասին, թե ի՞նչ կարծիք ունեն երկաթականները Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանության մասին, և որքանով է այն համապատասխանում իրականությանը:

Այդ պատկերացումները ԺԲ դարում ամփոփել է Բյուզանդիայի Եկեղեցու նշանավոր մատենագիր Եվթիմիոս Զիգաբինոսը⁵ (+1120): Ըստ նրա՝ Քաղկեդոնի ժողովից հետո հայերը, կտրելով իրենց ընդհանրական Եկեղեցուց..., ընդունել են Եվթիմեայի, Դիոսկորոսի և այլ մոնոֆիզիտների չարափառությունները, ավելի կոնկրետ՝

1. Քրիստոսի մարմինը մեր մարմնին համագո չեն համարում, այլ անպական և անկիր, նուրբ, անստեղծ ու երկնային, իբր թե կերել, խմել և այլ մարդկային պետքերը կատարել է երևութապես:

2. Դարձյալ ասում են, թե Քրիստոսի մարմինը փոխվել է աստվածային բնության և համագո է դարձել աստվածայինին:

3. Ինչպես որ մի կաթիլ մեղրը, լուծվելով ծովի մեջ, ոչ նշմարվում է և ոչ էլ շարունակում լինել, նույնպես և Քրիստոսի մարմինը լուծվեց աստվածության մեջ, իբրև մի կաթիլ մեղրը՝ ծովի մեջ, և այսպիսով կորցրեց իր բնությունը և իր յուրահատկությունը: Այդ իսկ պատճառով էլ Քրիստոսի մեջ չկան երկու բնություններ, այլ միայն մեկը՝ աստվածայինը:

4. Հայերը չարափառորեն Ավետարաններից ջնջել են այն հատվածները, որոնք խոսում են Քրիստոսի չարչարանքների (քրտնելու) մասին:

5. Օծում են խաչը Քրիստոսի անունով, հայտարարելով, թե Երրորդությունից մեկը խաչվեց, այսինքն՝ նրա աստվածային բնությունը: Եվ քանի որ Քրիստոսի աստվածային բնությունը նույնն է Հոր և Ս. Հոգու բնության հետ, ապա թեև բացահայտորեն չեն խոստովանում, սակայն այնպես է ստացվում, թե Հայրն ու Ս. Հոգին էլ են խաչվել: Մյուս կողմից՝ նրա աստվածությունը կոչում են չարչարելի և մահկանացու: Այսպիսով տուրք են տալիս մի կողմից երևութականներին, մյուս կողմից՝ աստվածաչարչարաններին:

6. Նզովում են Որոգինեսին, Եվթիմեասին և Դիոսկորոսին, սակայն ընդունում և դավանում են նրանց չարափառությունները:

Թե որքանով են այս մեղադրանքները համապատասխանում իրականությանը, կտեսնենք մեր աշխատության հաջորդ էջերում:

Մեր այս փոքրիկ աշխատությունը մի փորձ է՝ պատասխանելու վերոհիշյալ հարցերից երկուսին միայն. Ա. գլխում խոսելու ենք այն մասին, թե ինչո՞ւ, ե՞րբ և ինչպե՞ս Հայ Եկեղեցին մերժեց Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական որոշումները: Բ. գլխում ներկայացնելու ենք Ե—Ը դարերում ձևավորված Հայ Եկեղեցու վարդապետությունը Քրիստոսի երկու բնությունների հարցի վերաբերյալ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միշտ հասկանալու համար Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանության նրբությունները, անհրաժեշտ է մի թոռուցիկ ակնարկ գցել այդ խնդրի պատմության վրա:

Ողջ Դ դարում Քրիստոսի Եկեղեցին զբաղված էր արիտականության հարուցած խնդիրներով: Դ դարի վերջին Նիկիական հանգանակի հաղթա-

⁵ PG 130, 1173—1185.

նակով մեկընդմիջու լուծվեց Ս. Երրորդության երկրորդ դեմքի աստվածային բնության հարցը: Այնուհետև ասպարեզ եկավ Քրիստոսի մարդկության և աստվածության փոխհարաբերությունների հարցը, որ շուրջ երեք դար ակեկոծեց Քրիստոսի Եկեղեցին՝ առանց վերջնական լուծում ստանալու:

Առաջին անգամ վերոհիշյալ խնդրով զբաղվել է Լաոդիկիայի եպիսկոպոս Ապոլինարիոսը (+ ~390): Նա, լինելով Նիկիայի հավատամքի հետևորդ և արիոսականության բուռն հակառակորդ, եղել է Եկեղեցու Առաջավոր հայրերից Աթանասի (+373), Բարսեղ Կեսարացու (+379) և ուրիշների բարեկամը: Ապոլինարիոսը խնդրի լուծման հիմք ընդունեց Նոր-պատմական այն տեսությունը, թե մարդը բաղկացած է 3 տարրերից՝ մարմին, անբան հոգի (շունչ) և բանական հոգի (միտք): Եվ սկսեց քարոզել, թե Աստուծո Լոգոսը միացավ մարմնի և անբան հոգու հետ, մինչ բանական հոգին դուրս մնաց: Այսինքն թե՛ Քրիստոսի մեջ մարդու բանական հոգու տեղը բռնեց Աստուծո Լոգոսը: Համաձայն այն ժամանակի հայացքների, **բնություն** և **դեմք** անբաժան էին իրարից, հետևաբար, ընդունելով Քրիստոսի մեջ երկու կատարյալ բնություններ, ստիպված պետք է ընդունեք նաև երկու կատարյալ դեմքեր, իսկ երկու դեմքերի գոյությունը ցույց կտար, թե միություն տեղի չի ունեցել: Այդ պատճառով էլ ասում էր. «Երկու կատարելություններ մեկ լինել չեն կարող»: Մարմնացյալ Լոգոսին չտալով մարդկային ամբողջական բնությունը և հեռացնելով նրանից բանական հոգին՝ Ապոլինարիոսը չեզոքացնում է երկրորդ՝ մարդկային դեմքը: Նա բնություն է կոչել միայն աստվածայինը, իսկ մարդկայինը՝ ոչ, քանի որ մարդկայինը ամբողջական չէր: Իբրև այս տեսության հետևանք նա ընդունում էր Քրիստոսի աստվածային բնության և մարդկայինի յուրահատկությունների ամբողջական հաղորդակցությունը: Այսպիսով ասում էր, թե աստվածային բնությունը ծնվեց, չարչարվեց, մահացավ, մարդկային մասը աստվածացավ և արժանի է երկրպագության:

Ապոլինարիոսի այս տեսությունը, սակայն, ունի մի հիմնական թերություն. եթե Աստուծո Լոգոսը չի ստանձնել ամբողջական մարդուն, ապա փրկությունը կատարյալ չի կարող լինել, քանի որ դուրս է մնացել բանական հոգին (միտքը), որն ամենից շատ կարիք ուներ փրկության: Այդ իսկ պատճառով էլ այս տեսությունը դատապարտվեց Բ Տիեզերական ժողովում:

Երկու աստվածաբանական դպրոցներ՝ Ալեքսանդրյանը և Անտիոքյանը, ստանձնեցին գտնելու խնդրի մի նոր լուծում:

Ալեքսանդրյան դպրոցի հիմնական ներկայացուցիչը այդ շրջանում Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին էր (+444), իսկ Անտիոքյան դպրոցինը՝ Դիոդոր Տարսուսեցին (+394) և Թեոդորոս Մափսունեսուսցին (+428):

Ըստ Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Աստուծո Լոգոսը մարմնանալով՝ ստանձնեց մարդկային բնություն ոչ թե մեկ մասը, այլ ամբողջությունը: Սակայն մարմնանալուց առաջ մարդկային բնությունը կորցրել էր իր յուրահատուկ դեմքը: Աստվածային Լոգոսը միացավ, իր մեջ ընդունեց անդեմ դեմքը, մերժում Քրիստոսի անհատաբար մարդ լինելը, այն չկոչեց բնություն, այլ պարզապես մարմին—**սարկա**, թեև այդ տերմինի տակ հասկանում էր երկու բաղադրիչ մասերն էլ՝ **սոմա**—մարմին և **պսյուխե**—հոգի. Ս. Կյուրեղը դավանում էր, թե Աստուծո Լոգոսը մարմնացավ՝ մեր բնությունը առնելով, սակայն միևնույն ժամանակ մնաց Աստված ըստ էության, փոփոխության չենթարկվեց, այլ մարդկայինը միաձուլեց իր էության մեջ: Միությունից

հետո խոսում է մի բնության մասին, քանի որ, Ապոլինարիոսի մասն, ըստ նրա էլ, բնությունը և դեմքը անբաժան են միմյանցից, հետևաբար, եթե խոսեր երկու բնությունների մասին, ստիպված կլիներ Քրիստոսի մեջ ընդունել երկու դեմքեր: Երկու բնություններ կարելի էր ընդունել միությունից առաջ: Մարդեղությունից հետո, սակայն, կա միայն մի բնություն՝ աստվածամարդկայինը, թեպետ նա ընդունում էր նաև, որ Քրիստոսի մեջ երկու բնությունները միությունից հետո էլ մնացին անխառն և անշփոթ, անապական: Խաչի վրա չարչարվեց ոչ թե նույն ինքը Աստվածային Լոգոսը, այլ նրա մարմինը. «Չարչարվեց անչարչար Լոգոսը մարմնով»՝ ըստ Ապոլինարիոսի:

Իսկ Անտիոքյան դպրոցի ներկայացուցիչները՝ Դիոդոր Տարսուսեցին և Թեոդորոս Մափսեստացին, մերժելով Լոգոսի կրկնակի ծնունդը, նախ՝ Հորից՝ ի սկզբանե, և ապա՝ Ս. Կույսից, սկսեցին ուսուցանել, թե Ս. Կույսը ծնել է մի երեխա, որի մեջ մտել է Աստուծո Լոգոսը, որով Ս. Կույսից ծնվածը դարձել է տաճար Բանն Աստուծո համար: Հետևաբար և նրանք Քրիստոսի մեջ ընդունեցին երկու անջատ բնություններ՝ անխառն և անապական, որոնք անշուշտ խառնումի ենթակա չէին, որովհետև տարբեր բաներ էին և հակադիր: Մեկը ենթակա էր չարչարվելու, մյուսը՝ ոչ: Եվ Քրիստոսին տալով երկու անջատ բնություններ՝ ստիպված եղան նրան վերագրել երկու դեմքեր: Այդ պատճառով էլ խուսափում էին այնպիսի արտահայտություններից, ինչպես, օրինակ, «Աստված ծնվեց», «Աստված չարչարվեց», և Ս. Կույսին անվանեցին «Մարդածին»: Աստուծո Լոգոսը, ըստ նրանց, ոչ թե ծնվեց, այլ պարզապես անցավ Ս. Կույսի միջով:

Այս երկու դպրոցների բախումը տեղի ունեցավ 430 թ., երբ Թեոդորոս Մափսեստացու աշակերտ Նեստորը, արդեն իրեն Կ. Պոլսի պատրիարք, սկսեց իր քարոզներում Ս. Կույսին անվանել «Քրիստոսածին»՝ ի հակադրություն «Աստվածածին» և «Մարդածին» տարբեր անվանումների: Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին իր նամակներով հանդես է գալիս իրեն «Աստվածածին» անվան ջատագով: Նա Նեստորին ուղղած մի նամակով հերքում է Անտիոքյան դպրոցի վարդապետությունը և 12 նշաններ շարադրում Նեստորի հասցեին: Նեստորն ինչ-որ չափով նահանջում է՝ ընդունելով «Աստվածածին» անվանումը, այն վերապահությամբ, սակայն, որ ընդունվի, թե Մարիամը երևութապես դարձավ Աստվածածին:

Դեպքերի հաջորդականությունը հանգեցնում է Գ Տիեզերական ժողովի գումարմանը Եփեսոսում, 431 թվականին:

Եփեսոսի ժողովը բաժանվում է երկու հակադիր մասերի՝ հակադիր որոշումներով: Երկար բանակցություններից հետո, 433 թվականին, ընդունվում է մի հաշտարարական խոստովանություն Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի Աթոռների կողմից: Երկու կողմերի կարևոր նահանջումները հետևյալներն էին. Ալեքսանդրիայի դպրոցի ներկայացուցիչները ընդունեցին, որ խոսք չլինի միությունից հետո Քրիստոսի մեկ բնության մասին, իսկ անտիոքացիները ընդունեցին Քրիստոսի երկու բնությունների յուրահատկությունների հաղորդակցությունը: Պաշտոնապես ընդունվեց «Աստվածածին» անվանումը: Դատապարտվեց նաև Նեստորը:

Այս համաձայնությանը հակառակվեցին երկու խմբերի ծայրահեղ հետևորդները:

Խնդիրը նորից արծարծվեց Եվտիքեսի քարոզության հետևանքով: Կ. Պոլսի վանքերից մեկի վանահայր Եվտիքեսը՝ Ալեքսանդրիայի դպրոցի, ծայրահեղ ներկայացուցիչներից մեկը, սկսում է քարոզել, թե մարդացյալ Լոգո-

սը աստվածացրեց իր մարդկային բնությունը՝ ընկղմելով այն իր աստվածության մեջ, ինչպես մի կաթիլ մեղրը անասման օվկիանոսում: Հիսուսի մարմինը իջել է երկնքից և կազմվել է Կուսի մեջ, հետևաբար՝ մեր բնությունից տարբեր մի բնություն ունի: Ահա այդ բնությամբ էլ խաչվեց և կարողացավ իր մարմնին հարություն տալ գերեզմանից ու անմահացնել:

Եվտիբեսի այդ վարդապետությունը դատապարտվում է 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովում: Այդ ժողովը առաջարկեց մի նոր լուծում՝ «Երկու բնություն մեկ դեմքի և մեկ անձի մեջ» բանաձևով: Երկու բնությունները միացել են միմյանց հետ անխառն, անշփոթ (ընդդեմ Եվտիբեսականության) և անբաժանելի ու անանջատելի (ընդդեմ Նեստորականության) կերպով:

Թվում է, թե խնդիրը լուծվում է. շեշտվում են Քրիստոսի երկու բնություններն էլ, թե՛ աստվածայինը և թե՛ մարդկայինը (որոնք միության հետևանքով իրենց յուրահատկությունները չեն կորցնում), որով մերժվում է Եվտիբեսյան հերետիկոսությունը. խոստովանվում է նաև մի դեմք և մի անձ, որով և գերծվում է Նեստորականության վտանգը: Քաղկեդոնի ժողովը, սակայն, չի բացատրում, թե ինչպե՞ս երկու կատարյալ բնություններ կարող են ամփոփվել մի դեմքի մեջ: Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական բանաձևը հիմնված է Լևոն պապի՝ 449 թվականի Կ. Պոլսի Ֆլաբիանոս պատրիարքին ուղղած նամակի վրա, որ ծանոթ է «Լևոնի տոմար» անունով:

Լևոնը ժխտում է «մի բնություն» դավանանքը և խոստովանում է՝ «երկու բնություններ» «եկեալք առ իրեարս ի մի անձնատրոսթին»: Ըստ Լևոն պապի նամակի, անարգվողը մարդկային բնությունն է, իսկ փառաբանվողը՝ աստվածային բնությունը: Քաղցողը, վախեցողը, մեռնողը այլ է, հրաշագործողը, մարգարեացողը, հարություն առնողը՝ այլ: Թեպետև Լևոնը ընդունում էր երկու բնություն՝ ի մի անձն, սակայն անհրաժեշտաբար ընդունում էր նաև երկու կամք և երկու ներգործություն:

Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները լուրջ ընդդիմություն առաջ բերեցին Կիպրոսի, Պաղեստինի և Արևելքի բազմաթիվ այլ Եկեղեցիներում, այն սուտիման, որ Բասիլիսկոս կայսրը (475—476) 476 թվականին անհրաժեշտություն զգաց հրովարտակով նգովել Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը: Բասիլիսկոս կայսեր հետևեց Զենոն կայսրը (474—475, 476—491), որը 482 թվականին իր նշանավոր Հենոտիկոնով լուծության է դատապարտում թե՛ Քաղկեդոնի ժողովը և թե՛ Լևոնի տոմարը: Նույն հակաքաղկեդոնական վերաբերմունքը որդեգրեց նաև Անաստաս կայսրը (491—518): Եվ միայն Հուստինոսի կայսրության տարիներին (518—527) քաղկեդոնականությունը կրկին ձեռք բերեց պետական հովանավորություն ու սկսեց աստիճանաբար տիրապետել Բյուզանդիայի Եկեղեցում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ Դ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Ինչպես Հայ Եկեղեցու պատմության բազմաթիվ հարցեր, այնպես էլ Քաղկեդոնի 451 թվականի ժողովի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման պատմությունը մինչև այժմ թաղված են խորհրդավորության և անհատականության մեջ:

Արտահայտվել են բազմաթիվ կարծիքներ, ընդունվել որոշ սխալ տեսակետներ, որոնցից մի քանիսը թեև ճշտվել, սրբագրվել են, սակայն շարունակվում են շատերի կողմից օգտագործվել՝ մեկը մյուսից պատրաստի առնելով և դնելով իր շարադրանքի մեջ, առանց քննական մոտեցման:

Մեր նպատակներից դուրս է տալ հարցի պատմությունն ու գրականության տեսությունը, ոչ էլ ընդդիմաբանել սխալ տեսություններին կամ արժեկրիել ճշտվածները:

Մեր նպատակն է պարզապես տալ մի պատմական շարադրանք, հնարավորին չափ ճշմարտապատում՝ օգտագործելով զանազան հարցերի շուրջ արդեն արված ընդունելի լուսաբանությունները, ինչպես նաև խնդիրների և սկզբնաղբյուրների մեր քննությանց եզրակացությունները:

Ա. Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման մեզ հայտնի առաջին հստակ հանգրվանը Դվինի Ա ժողովն է, որին մասնակցել են Հայ, Վրաց և Աղվանից եպիսկոպոսները՝ Հայոց և Վրաց կաթողիկոսներով հանդերձ¹:

ա. Այն մերժել է Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը:

բ. Ժողովը մերժել է նաև նեստորականությունը:

գ. Քաղկեդոնը մերժելու մեզ հայտնի առաջին հստակ պատճառն այն է, որ այն դիտվել է իբրև նեստորականությանը վերածնունդ տվող մի ուժ:

Բարգեն կաթողիկոսի՝ 507/8 թ. Պարսկաստանի ուղղափառ քրիստոնյաներին ուղարկած Բ թղթի մեջ բացահայտորեն ասված է, որ նեստորականները, որ ալեկոծում են սուրբ Եկեղեցին, Քաղկեդոնի ժողովով են հզորացել. «Եւ փախչիմք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի և ալլոցն նրմանից, զոր գիտեմք կեղծաւորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ, և ի հրէական մոլորութենէ, և զնոյն խոստովանին զհեթանոսութիւն, միանգամայն և զհրէութիւն»²:

դ. Քաղկեդոնը մերժելու երկրորդ պատճառ կարող ենք համարել այն, որ հավանաբար Հայ Եկեղեցին Դվինի Ա ժողովից առաջ արդեն ընդունել էր Զենոնի Հենոտիկոնը (482 թ.): Արդեն ժողովական թղթում (506 թ.) ասված «Զայս հաւատ Հոռոմք և մեր Հայք և Վիրք և Աղուանք ունիմք»³ արտահայտությունը միայն այս կերպ կարելի է հասկանալ: Պատահական չէ նաև, որ Բարգեն կաթողիկոսի 507/8 թ. վերոհիշյալ թղթում Զենոնի «թողթը» համարվում է հավատի կանոններից մեկը⁴: Հստակ է ուրեմն, որ Զ դարի սկզբին Հայ Եկեղեցին հակառակ դիրք ուներ Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ: Ե՛րբ է ձևավորվել այդ դիրքորոշումը, դժվար է ասել: Կան, սակայն, մի քանի տվյալներ, որոնք կարևոր են, և արժե դրանց ուշադրություն դարձնել:

ա. Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի» երկի հայերեն թարգմանությունը:

Անկասկած Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դիրքորոշ-

¹ Այս ժողովի մասին տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Պատմա-քանախիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 31—44, Բարգեն կաթողիկոսի ժողովի րվականը և տեղը:

² Գիրք թղթոց, էջ 49:

³ Գիրք թղթոց, էջ 45:

⁴ Գիրք թղթոց, էջ 49:

ման և աղ դիրքի ամրապնդման համար կարևոր դեր է խաղացել Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության հայերեն թարգմանությունը⁵:

Ընդունված է Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության հայերեն թարգմանությունը դնել 480—484 թթ. միջև⁶:

Ե դարի վերջին Անտիոքի Պետրոս Թափիչ պատրիարքը (475—488), դիմելով Հայոց, ամենայն հավանականությամբ, եպիսկոպոսապետին, առում է. «Եւ ունի քո աստուածսիրութիւնդ զամենապատուականին և զերանելի հարն մերոյ Տիմոթէի զգիրս՝ որ ընդդէմ Քաղկեդոնի ժողովին...»⁷: Տիմոթեոսի երկը կարևոր դեր է խաղացել հայ իրականության մեջ. Է դարի սկզբին հայ վրաց եկեղեցական հարաբերությունների ժամանակ գրված «Պատճառք Դ ժողովոյն երկաթնակացն, Մովսէսի Վրաց ողղափառ եպիսկոպոսի» գրության մեջ այն դասակարգվել է Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը մերժող հինգ կարևոր գրությունների շարքում. «Թողլոն Զենոնի ողղափառ թագաւորի, որ կոչի Հենատիկոն և թողլոն երանելոյ Անաստասայ թագաւորի, և գիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացոյ. և թողլո Յովհաննոս եպիսկոպոսապետի. և թողլոն Պետրոսի Անտիոքացոյ»⁸:

բ. Մովսես եպիսկոպոսի և Հովհան եպիսկոպոսապետի գրությունները:

Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման վերաբերյալ հնագույն և կարևոր աղբյուրներից են Գիրք Թղթոց-ում պահպանված «Երանելի Մեծի Քերդողափառն Մովսէսի Խորենացի, եպիսկոպոսի»⁹ և «Երանելոյն Յովհաննոս Հայոց եպիսկոպոսապետի, Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն եւ կամ մի բնութիւն»¹⁰ գրությունները:

Գիրք Թղթոց-ում Ե—Է դարերի վավերագրերը, առանց բացառության, ճշգրիտ ժամանակագրական կարգով հաջորդում են միմյանց: Վերահիշյալ երկու թղթերը գտնվում են Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի գրագրություններից հետո և Բարգեճ կաթողիկոսի թղթերից առաջ: Նկատի ունենալով այս կարևոր հանգամանքը, Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը առաջարկել են Մովսես եպիսկոպոսի թողթը համարել այն «Երանելի փիլիսոփոսն Մովսէսի»-ի գործը, որի մասին հիշում է Ղազար

⁵ Այն մեզ է հասել միայն հայերեն թարգմանությամբ. Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հր. Կարապետ Ծ. վարդապետի և Երուանդ վարդապետի, Ս. Էջմիածին 1908: Բրիտանական թանգարանում պահպանված նույն երկի ատրերեն թարգմանությունը (Addit. 12156) Տիմոթեոսի երկի մի փոփոխված և համառոտված տարբերակն է:

⁶ Տե՛ս Գալուստ Տեր Մկրտչեան, Հայ Մատենագրութեան հնագույն թուականները, ՇՈՂԱԿԱՆՈՒ, Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Ա, Վաղարշապատ 1913, էջ 154—159: Գալուստ Տեր Մկրտչյանի տեսակետը, հիմնված ճշգրիտ թվաքանակական հաշիվների վրա, անվերապահորեն ընդունվել է հետազոտողների մեծամասնության կողմից (Մ. Արեղյան, Սո. Մալխասյանց, Ս. Արևշատյան և այլն):

Ըստ մի այլ կարծիքի, որը քիչ հավանական է, այն թարգմանված պետք է լինի 550-ական թվականներին: Տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Պատմա-քանասիրական..., էջ 394—410, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկի թարգմանության ժամանակը, Զ. Ներսէս Ակիմեան, Տիմոթեոս Կուզ Հայ մատենագրութեան մեջ, Վիեննա 1909, էջ 17—22 և այլն:

⁷ Գիրք թղթոց, էջ 101:

⁸ Գիրք թղթոց, էջ 126:

⁹ Գիրք թղթոց, էջ 22—28:

¹⁰ Գիրք թղթոց, էջ 29—40:

Փարպեցի¹¹ (Ե դար Բ կես), իսկ Հովհանն Հայոց եպիսկոպոսապետին նույնացնել Հովհանն Մանդակունու (478—490) հետ¹²:

Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը ցույց է տվել նաև, որ «Կնիք հաւատոյ»-ում պահպանվել է Հովհանն եպիսկոպոսապետի գրությունից մի հատված՝ «**Երանելոյն Յովհաննու Մանդակունոյ** Հայոց կաթողիկոսի՝ ի հակաճատութենէն Քաղկեդոնի ժողովոյն, որ ասի Ապացոյց»¹³ վերնագրով: Սա մի կարևոր փաստ է, որ խոսում է թղթի հարազատության մասին:

Մովսես եպիսկոպոսի և Հովհանն Հայոց եպիսկոպոսապետի մամակաների քննությունից հատակորեն կարելի է երկու հետևությունների հանգել.

ա. Բրիստոսի բնությունների հարցը այդ հեղինակների համար անգնելի խորհուրդ է: Մենք միայն կարող ենք խոստովանել Սրբազան Ավանդության քարոզը՝ թե Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը մեկ է:

բ. Երկու թղթերում էլ ոչ մի խոսք չկա Քաղկեդոնի ժողովի և Լևոնի տոմարի մասին:

Արդ, այսպիսի մի գրություն կարող էր գրվել միայն Դվինի Ա ժողովից առաջ, Ջենոն կայսեր Հեռնոսիկոնի (482 թ.) առաջարկած ուղղությամբ. մերժել երկարակությունը, առանց հիշելու Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը:

* * *

Բ. Տեսանք արդեն, որ 506 թ. Դվինի Ա ժողովում Հայ Եկեղեցին, Վրաց և Աղվանից Եկեղեցիների հետ միասին, մերժել է Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը:

518 թ. Հուստինոս Ա կայսեր իշխանության գլուխ գալով, Բյուզանդական կայսրության մեջ լայն ծավալ են ստանում հակամիաբնական շարժումները: Ոչ մի հիմք չունենք, սակայն, ենթադրելու, թե այդ ձգտումները տարածվել են նաև Հայ Եկեղեցու վրա: Ընդհակառակը, տեսնում ենք, որ Քրիստափոր Ա Տիրառիցի կաթողիկոսը (539—545) հովանավորում է ասորի միաբնակներին և եպիսկոպոս ձեռնադրում նրանց համար¹⁴:

Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը Հայ Եկեղեցու կողմից մի անգամ ևս մերժվում է Զ դարի կեսերին՝ հայ-ասորական հարաբերությունների առթիվ: Ասորի ուղղափառների մի պատգամավորություն գալիս է Հայոց մոտ՝ իր հավատացյալների անունից խնդրելով իրենց վիճակը ընդունել Հայ Եկեղեցու գիրքը և իրենց համար եպիսկոպոս ձեռնադրել Արքիշոն երեցին:

Ասորիների հետ ունեցած այս թղթակցություններում նշվվում է Սեեբոս Անտիոքացին, որ ուսուցանում էր, թե՝ «Մարմինն տեսոն ապականացու էր ի խաչին, և ապականութեան հնազանդեցաւ, և լանդգնեալ մոյմպէս ասեն, եթէ Յորժամ չարչարեցաւ տեսոն ապականութիւն ընկալաւ, և զայն

¹¹ Դազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Սո. Մալխասյանի, Երևան 1982, էջ 482:

¹² Կ. եպս., Յովհանն Մանդակունի եւ Յովհանն Մայրապոմեցի, ՇՈՂԱԿԱԹ, էջ 92: Գալուստ Տեր Մկրտչեան, Հայ Մատենագրութեան հնագոյն թուականները, ՇՈՂԱԿԱԹ, էջ 158:

¹³ Կնիք հաւատոյ Ընդհանուր Սուրբ Եկեղեցոյ յողղափառ եւ հոգեկիր հարցն մերոց դատաւորեալն, յաւորս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ, հր. Կարապետ եպիսկոպոսի, Ս. Էջմիածին 1914, էջ 130—133:

¹⁴ Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանց, Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին 1908, էջ 122—125:

ոչ լսեմ զոր Պետրոսն ասէ թէ. Մարմինն նորա ոչ ետես զապականութիւն» (Գործք Բ 27, հմմտ. Սաղմ. ԺԵ 10)¹⁵: «Նզովեմք և զՍնէրոս և զգիրս նոցա ապականիչս որ արար բաժանումն աստուածութեանն ի մարմնատրութենէն, և ասաց եթէ ապականացու էր մարմինն Աստուծոյ որպէս ամենայն մարդկան, ի կուսէն մինչև ցարութիւնն, և անփառաւոր և անկատար. բայց ի յարութեանն փառաւորեցաւ և կատարեցաւ, և ոչ լուալ զբանն Պետրոսի որ ասէ, եթէ. Մարմինն նորա ոչ ետես զապականութիւն»¹⁶:

Երվանդ Տեր-Մինասյանը, ելնելով այս փաստից, եզրակացնում է, թէ Աբդիշոն և նրա հոտը Սնէրոս Անտիոքացու հակառակորդ Հովիւանոս Հալիկառնացու հետևորդ է և, որ իր գործունէությամբ կարողացավ իր վարդապետությունը փաթաթել Հայ Եկեղեցու գլխին, որով Հայ Եկեղեցին դարձավ հովիւանակն¹⁷: Ե. Տեր-Մինասյանի այս տեսությունը, սակայն, այնքան էլ հիմնավորված չէ: Հայ Եկեղեցին Աբդիշոյից և դեռ Հովիւանոսից էլ առաջ ուներ իր Քրիստոսաբանությունը: Հենց ինքք՝ Ե. Տեր-Մինասյանը, նշում է, որ Հովիւանոսի վարդապետությունը պէքսանդրյան և կապադովկյան հայրերի քրիստոսաբանությունն է¹⁸: Չէ որ Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանությունն էլ հիմնված է նույն՝ պէքսանդրյան և կապադովկյան քրիստոսաբանությունների վրա: Ուրեմն, եթե Հայ Եկեղեցին հովանավորում և իր գիրկն է առնում նույն դավանանքը ընդունող մի հոտի՝ տվյալ դեպքում Հովիւանոսի կողմնակիցներին, դառնում է հովիւանակա՞ն:

Մյուս կողմից, պետք է նշել, որ ասորիների հետ ունեցած այս թղթակցություններում չեն արտահայտված Հովիւանոսի այն սխալները, որոնց համար հետագայում Հայ Եկեղեցին դատապարտեց նրան Մանազկերտի ժողովում¹⁹ (726) Թեոդորոս Բոթենավորի (Է դար), Ս. Հովհան Օձնեցու (+728) և Խոսրովիկ Թարգմանչի (Ը դար) գրություններով²⁰: Ասորիների ամսակներում ներկայացված է Հայ Եկեղեցու համար ընդունելի մի դավանանք:

Քաղկեդոնականները իբրև նեստորականներ են դիտվում նաև Հովհաննես Բ Գաբելյան (557—574) կաթողիկոսի օրոք, կաթողիկոսի և նրա աթոռակից եպիսկոպոսների՝ Սյունյաց և Աղվանից Եկեղեցիներին ուղղված գրություններում²¹, ինչպես նաև նրա հաջորդ Մովսէս Բ Եղիվարդեցու (574—604) օրոք²²:

Զ դարի երկրորդ կեսի պարսկա-բյուզանդական երկարատև կռիվներից հետո, 591 թ., Բյուզանդիան և Պարսկաստանը վերջնական համաձայնության են գալիս և երկրորդ անգամ Հայաստանը բաժանում իրար մեջ: Այս անգամ Հայաստանի մեծ մասը անցնում է Բյուզանդիային: Բաժանման սահ-

¹⁵ Գիրք թղթոց, էջ 30:

¹⁶ Գիրք թղթոց, էջ 67:

¹⁷ Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասեանց, Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները..., էջ 101—102, 97:

¹⁸ Անդ. էջ 85—86:

¹⁹ Անդ, էջ 198—202:

²⁰ Յովհաննէս Իմաստասիրի Անձնեցոյ Մատենագրութիւնք, էջ 171—183=Երանկլոյն Թեոդորոսի Ընդդէմ Մայրազումացոյն, էջ 61—97=Յովհաննէս Իմաստասիրի Ընդդէմ Երեսույթականաց: Գաբեգին վ. Յովսէփեան, Խոսրովիկ թարգմանիչ (Ը դար), Վաղարշապատ 1899, էջ 76—183:

²¹ Գիրք թղթոց, էջ 78—80, 81—84:

²² Ուլստանէս Եպիսկոպոս, Հատումած առաջին, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ 1871, էջ 8—12:

մանագիծ է դառնում Ազատ գետը, Կոգովիտի գավառը, Մակուն՝ մինչև Վանա լիճը:

Մորիկ կայսրը ձեռնարկում է Հայ և Հույն Եկեղեցիների միության գործը, միություն, որը նա պատկերացնում էր Հայ Եկեղեցու քաղկեդոնական դառնալով միայն: Օրբելյանը վկայում է, թե՝ «Յայնմ ժամանակի բորբոքեր չարահմար աղանդն Քաղկեդոնի ի ձեռն բուռն թագաւորաց Յունաց... ևս առաւել ի թագաւորելն Մորկայ... բազում անգամ հրաման տալին ժողովոյ, մի անգամ ի Կոստանդնուպոլիս կոչեցին և երիցս անգամ ի Թէոդուպոլիս և դէմ յանդիման և ուժգին մեծամեծ հարցաւորածութիւնք լինէին»²³: Կ. Պոլսի ժողովին բյուզանդական Հայաստանի 21 հալ եպիսկոպոսներից բացի մասնակցել են նաև պարսկական Հայաստանից Մովսէս Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոսի պատվիրակները՝ Վրթանէս և Դրիգոր Քերթողները²⁴: Ըստ Փոտ պատրիարքի, բյուզանդական Հայաստանի եպիսկոպոսները ընդունել են Քաղկեդոնի վարդապետությունը²⁵: Պարսկահայքի պատվիրակները, սակայն, մերժել են այն:

Ժողովների հետ զուգահեռ, ինչպես պատմում է Սեբեոսը, «Հրաման ելանէ դարձեալ ի կայսերէն վերստին ալ՝ քարոզել զժողովն Քաղկեդոնի յամենայն եկեղեցիս Հայաստան երկրի, և միաւորել հաղորդութեամբ ընդ զար իր: Իսկ մանկունք ուխտի եկեղեցեացն Հայոց փախաւական գնացեալ յատար երկիր վարէին: Եւ բազմաց առ ոչինչ համարեալ զհրամանն՝ զտեղի կալան և անշարժ մնացին: Եւ բազումք հաւանեալ փառասիրութեամբ հաղորդեալ միաւորեցան արիմաւք»²⁶:

Իր նպատակին հասնելու համար, ի հակադրություն Պարսկահայքում գտնվող Հայոց կաթողիկոսության, Մորիկ կայսրը մի հակաթոռ կաթողիկոսություն է հաստատում Ավանում՝ կաթողիկոս նստեցնելով «ունն երկաբնակ»²⁷ Հովհան Բագարանցուն, որը «ընդ նոսա հաղորդեալ միաւորեցաւ, բայց Մովսէս ամենեւին ոչ լինէր ի նոսա հուպ»²⁸:

Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերանում է նույն Հովհանի մահով իսկ, որը 608 թ. գերի է տարվում Պարսկաստան, որտեղ և մահանում է արսորի մեջ 612 թվականին²⁹:

Այս շրջանի՝ Հայ Եկեղեցուն քաղկեդոնական դարձնելու Բյուզանդիայի ձգտումների վկայությունն է նաև բուզանդական Հայաստանի զորավար Սորմենոս ստրատելատի նամակը Պարսկահայքի կարևոր մի անձնավորության³⁰, որով մեղադրում է Դվինում նստած կաթողիկոսական տեղապահ Վրթանէս Քերթողին, որը համառում էր ընդունել Քաղկեդոնի ժողովը: Պատասխան նամակում³¹ կրկին մերժվում է Քաղկեդոնի ժողովը և Լեոնի տոմարը:

²³ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց պատմությունն անահագին Սիալան, Թիֆլիս, 1910, էջ 101:

²⁴ Մամունէի բահանայի Անեցույ Հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 76: Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1860, էջ 49:

²⁵ Հ. Միքաէլ վրդ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ 1785, էջ 531:

²⁶ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Վ. Արգարյանի, Երևան 1979, էջ 91:

²⁷ Ուխտանէս..., էջ 63:

²⁸ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 91:

²⁹ Անդ, էջ 112:

³⁰ Գիրք թղթոց, էջ 90—92:

³¹ Գիրք թղթոց, էջ 93—98:

Գ. Հայ Եկեղեցու պատմության կարևոր փուլերից մեկն է է դարի սկզբ-
քին կատարված Հայ-Վրաց Եկեղեցիների բաժանումը: Բարեբախտաբար այս
հարցի շուրջ մեզ են հասել կարևոր աղբյուրներ, որոնք ճշգրտորեն բացահայ-
տում են այդ եղելությունը: Հիմնական աղբյուրները երկուսն են.

ա. «Գիրք Թղթոց»-ում պահպանված է բաժանման առթիվ երկու կող-
մերի միջև փոխանակված գրեթե ողջ գրագրությունը՝ 26 վավերագիր, որոնք
ամբողջական և ճշգրիտ պատկերացում են տալիս կատարվածի մասին:

բ. Ուխտանէս եպիսկոպոս, հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման
Վրաց ի Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 1—136: Ժ դարի պատմիչ Ռի-
տանէսը իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի երկրորդ մասը ամբողջությամբ նվիրել
է այս խնդրին՝ օգտագործելով «Գիրք Թղթոց»-ը, այլ արժեքավոր և վավե-
րական փաստաթղթեր (էջ 14), ինչպես նաև բանավոր ավանդությունը (էջ
14, 24, 115):

Հայ և Վրաց Եկեղեցիների բաժանումը տեղի է ունեցել Հայոց Աբրահամ
Ա. (607—615) կաթողիկոսի և Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի օրով, 607/8 թ.,
թեև այդ բաժանումը սկսվել էր ավելի վաղ: Հայ իրականության մեջ բա-
ժանման պատճառը համարվել է Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի անձնական
նախաձեռնությունը և նրա ծալոված քաղկեդոնական լինելը:

Ըստ Ուխտանէսի Կյուրիոնը, ազգով վրացի, «ունէր գոպրութիւն վասն
Վրաց և Հայոց: Եւ երթեալ յերկիրն Հոռոմոց բնակեցաւ անդ ամս հնգետա-
սան՝ ի գաւառին, որ կոչի Կողոմնիայ. և բնակի անդ ի մեծ քաղաքացեղն
Նիկոպոլիս կոչեցեալ՝ յեզր գետոյն, որ կոչի Գայլ: ... Եւ էլեալ անտի գնաց
ի Հայս առ Մովսէս Կաթողիկոսն Հայոց, և բնակէ առ նա ի սուրբ Կաթո-
ղիկէին որ ի Դուին քաղաքի: ... Եւ կացեալ ի նմին ամս հինգ. ապա ընդ
այն ժամանակս մեռանի Կաթողիկոսն Վրաց: Եւ առաքեն իշխանք աշխար-
հին և նախարարքն հանդերձ Եպիսկոպոսօքն առ Մովսէս Կաթողիկոսն
Հայոց՝ խնդրել իրեանց Առաջնորդ: Իսկ նա խորհուրդ արարեալ՝ զի ի տա-
նէ իրմէ տացէ ճոցս Առաջնորդ յաղագս հաւատարմութեանն և միարանո-
թեան հաւատոյ երկոցունց կողմանցն, միանգամայն և վասն հաւատաւելոյ
զուխտ առաջնոց հարցն՝ որք նախ քան զնա, ձեռնադրէ զԿիրոն՝ որպէս յա-
ռաջն ասացաք՝ իր համարելով զնա, իբր թէ հաւատարիմ զնա վարկանելով և
միամիտ ի դրան իրում, անգիտացեալ զձածուկ նորս սրտին: Առաքէ զնա
ի ձեռն Պետրոսի Եպիսկոպոսի՝ որ էր ի Վրաց աշխարհէն՝ և այլ ևս նա-
խարարաց եկեալ ընդ նմա մեծաւ պատուով: Իսկ յորժամ եհաս Կիրոն ի
վիճակ իրոյ իշխանութեանն և ի քաղաքն իրեանց՝ որ կոչի Մցիսթայ, ժողո-
վէ առ ինքն զԵպիսկոպոսունսն հանդերձ լաօք աշխարհին և զիշխանս և
զնախարարս, և նուաճէ ճոքօք հանդերձ առհասարակ զամենայն աշխարհն
ընդ իրով իշխանութեամբ: Իսկ ապա յորժամ տեսանէր զամենայն յաջողեալ
ըստ կամաց իրոց, այնուհետև խորհուրդ նենգութեան ի միտ արկեալ՝ ձեռ-
նադրէ Եպիսկոպոս մի խումիկ Նեստորական. որում անուն Կիս կոչիր, որ
է խստութիւն: ... Եւ այնպէս լծակից լեալ Կիրոնի անհաւատութեան ժողո-
վոյն Քաղկեդոնի՝ ունելով ի ձածուկ ինքն ինքեան հաւանութեամբ զհաւատս
ճոցս, վաղորդենն ներկեալ ի գոյն երկաթնակացն, թէպէտ և խումկէն դար-
ձեալ ճորոգումն եղև»³²:

Խումիկ նեստորականի եպիսկոպոսական ձեռնադրությունը լուրջ ան-
հանգստություն է պատճառում Հայոց Մովսէս կաթողիկոսին, որն էլ մի գրու-

³² Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հա-
յոց, էջ 4—5:

թշամբ հորդորում է Կյուրոնին՝ հաստատ մնալ այն հավատքի վրա, որ հաստատել են Հայ և Վրաց Եկեղեցիների ղեկավարները Կալատ արքայից-արքայի ժամանակ (Դվինի Ա ժողովում—Ե. ք. Գ), և պատվիրում. «Փախի՛ր անչափ հետադարձությամբ ի պիղծ ժողովոյն Քաղկեդոնի և յանընդունակ տոմարէն Լևոնի, և նզովես զամենայն հերձուածողսն զառաջինսն և զմիջինսն և զվերջինսն, զոր սուրբ հաբքն նզովեցին... զխոմիկն զայն հալածեա՛լ յերկրէ բունմէ և յաշխարհէ»³³: Պատասխան թղթում Կյուրիոնը վստահեցնում է Հայոց կաթողիկոսին, թե «Ես հանդերձ Եպիսկոպոսօք իմովք և լաօք աշխարհիս խորհուրդ արարի օրէնս, համարելով ո՛չ արգելոյ ի զալոյ զամենեւեան զայնոսիկ՝ որք ի զղջումն զան և յապաշխարութիւն: Իսկ իբրև իմացաք զնորա չարութիւն, դարձեալ մերժեցաք ի մէջ և արգելաք զմարդիկ ո՛չ տալ ողջոյն նմա»³⁴ և որ անշարժ ունեն Կալատ արքայից արքայի ժամանակ հաստատված միաբանությունը, ուխտը և հավատքը: Ըստ Ռիստանեսի, սակայն, այդ Խոմիկը «սկիզբն եղև Կիրոնի կորստեան»³⁵, «եկեալ առ նա յաշխարհէն Հոռոմոց՝ ի գաւառէն Կողոնեայ»³⁶, այսինքն այնտեղից, որտեղ ուսանել էր Կյուրիոնը:

604 թ. վախճանվում է Հայոց Մովսէս կաթողիկոսը: Նոր կաթողիկոսի ընտրությունը հետաձգվում է: Հայրապետության գործերը վստահվում է Վրթանես Քերթողին: Ծուռով Վրաց Եկեղեցու թեմ Յուրտավի եպիսկոպոս Մովսէսը ահագանգում է Վրթանեսին, թե Վրաց կաթողիկոսը, ինչպես նաև բոլոր իշխանները մեծարում են Քաղկեդոնի ժողովը, և որ ինքը հալածվել է իր թեմից ու ապաստանել Արագածոտնի Ա. Հովհաննես Մկրտիչ վանքում, քանի որ դեմ էր կանգնել նրանց³⁷:

Ուշագրավ է, որ Յուրտավը, թեպետև Վրաց Եկեղեցուն պատկանող, սակայն հայալեզու թեմ էր, որտեղ դեռևս Ե դարի կեսից սկսյալ, Ա. Ծուռանիկի կարգադրությամբ, եկեղեցական պաշտամունքները կատարվում էր հայերեն³⁸: Վրթանես Քերթողը մի գրությամբ սփռվում է Յուրտավի եկեղեցու անդամներին և հորդորում հեռու մնալ Նեստորի հերձվածողությունից և Քաղկեդոնի ժողովից, «զոր Հայոց և Վրաց և Աղուանից միաբան կանոն եպիսկոպոսաց և իշխանաց սոսկալի նզովիք անյիշատակութեամբ էր ի բաց բարձեալ»³⁹: Մի այլ գրությամբ դիմում է Պետրոս եպիսկոպոսին, որ կարևոր դիրք ուներ Վրաց եպիսկոպոսների մեջ, և որը, Մովսէս կաթողիկոսի կարգադրությամբ տարել և Վրաց հայրապետական Աթոռին էր բազմեցրել Կյուրիոնին: Այդ գրության մեջ Վրթանեսը ասում է. «Ձի որպէս յառաջագոյն երանելի հայրապետն մեր Մովսէս գրեաց յաշխարհոյ հեռանալ ի Խոմիկ չեպիսկոպոսէն խաբէութեանց. առուելագոյն ևս պարտիմք յանարէն ժողովոյ Քաղկեդովնի հայհոյութեանցն. զի հաւասար հրեութեան է»³⁹: Այնուհետև թելադրում է այնպես անել, որ Մովսէս եպիսկոպոսը վերադառնա իր թեմը: Եվ, վերջապես, մի այլ գրությամբ դիմում է Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին և իշխաններին, որտեղ հիշեցնում է Խոմիկ եպիսկոպոսի դեպքը և

³³ Անդ, էջ 11:

³⁴ Անդ, էջ 13:

³⁵ Անդ, էջ 15:

³⁶ Անդ, էջ 5:

³⁷ Գիրք Թղթոց, էջ 110—111, Ռիստանես, Հատում երկրորդ, էջ 25—26:

³⁸ Գիրք Թղթոց, էջ 130, Ռիստանես, Հատում երկրորդ, էջ 32:

³⁹ Գիրք Թղթոց, էջ 136, Ռիստանես, Հատում երկրորդ, էջ 44:

ասում. «Արդ՝ ոչ միայն ի Նեստորի խմորոյն ունիմք պատուէր ի հարցն և յողղափառ վարդապետացն մերոց հեռանալ և նգովել, այլ և զԵստիքոս և զԵնոմոս, և զՍևերոս և զՄարկիովն, զՍաբէլիոս և զայլ մամախ անցա, և առաւելագոյն ևս զտիեզերակործան և զանիշելի զծողովն Քաղկեդովնի... Այժմ լուաք թէ դուք զանարէն ժողովոյն Քաղկեդովնի և զտումարն Լևոնի ողղափառ համարիք և մեծարանաց արժանիք»⁴⁰:

Կյուրիոնի և Պետրոս եպիսկոպոսի պատասխանները մեզ չեն հասել: Հիշատակության արժանի է այն հանգամանքը, որ Վրթանէս Քերթոզը, իբրև հավատքի զենքերից մեկը, Մովսես եպիսկոպոսին է ուղարկել Տիմոթէոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը⁴¹:

607 թ. Հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի (607—615): Յուրտալի Մովսես եպիսկոպոսը դիմում է նորընտիր հայրապետին: Աբրահամ կաթողիկոսը մի նամակ է գրում Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին, որտեղ դժգոհություն է հայտնում, որ Յուրտալի եպիսկոպոսը հալածվել է, և որ Յուրտալում հայերեն պաշտամունքի փոխարեն արդեն վրացերեն է կատարվում: Այնուհետև հիշեցնում է Կալատ արքայի ժամանակ երկու Եկեղեցիների կողմից՝ Քաղկեդոնի ժողովի և Լևոնի տոմարի մերժումը և եզրափակում. «Կամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ սրբութիւն ձեր, և զհմուտս գրոց սրբոց, ծանուցանել զվնասամտութիւն ժողովոյն Քաղկեդովնի և զտումարին Լևոնի... Բայց ապա առժամս պատշաճ համարեցաք նախ ի ձեռն պատուական ազատ արանցոյ, թղթով ընդունել ի ձեզ պատասխանի»⁴²: Պատասխան թղթում Կյուրիոնը բացատրում է, թե Յուրտալի պաշտամունքը վրացերենի չի փոխվել, այլ կատարվում է երկու լեզուներով էլ, որովհետև նոր եպիսկոպոսը «վրացի ուսումն գիտէ և հայ նոյնպէս»⁴³: Իսկ դավանանքի տեսակետից Կյուրիոնի թղթում հստակ պատասխան չի տրվում, այլ միայն նշվում է, թե «զհաւատ զԵրուսաղէմի ունիմք և կայցուք»⁴⁴: Այդ իսկ պատճառով Աբրահամ կաթողիկոսը երկրորդ թուղթն է գրում՝ շեշտելով. «Մեք և այժմ ունիմք զհաւատն Երուսաղէմի... Այլ ոչ եթէ զհայհոյութիւնն ունիմք զանիծեալ ժողովոյն Քաղկեդովնի և զտումարն Լևոնի, զոր երբեմն բերեալ սերմանեաց Յուրմաղիոս եպիսկոպոս անուանեալ լևստուածակերտ քաղաքին. և զամենայն աստուածային և զառաքելական հաւատս և զկարգս ապականեաց և վեր ի վայր տապալեաց»⁴⁵:

Այս անգամ Կյուրիոնը մի խիստ և բացահայտ հարձակողական պատասխան է գրում՝ շեշտելով. «Հոռվմայ հայրապետն ի սրբոյն Պետրոսի աթոռն նստի, և Աղեքսանդրացին ի սրբոյ Մարկոսի անտարանչի, և Անտիոքացին՝ ի սրբոյն Դովաստ անտարանչի և Կոստանդնուպոլսացին՝ ի սրբոյն Յովհաննո անտարանչի, և Երուսաղէմացին՝ ի սրբոյն Յակովբայ Եղբարն Տեառն: Արդ՝ զոր անցա հաւատն կալեալ է և մեզ տուեալ և մեր հարանցն, և մեր մինչև ցայժմ պահեալ, այժմ զհա՛րոյ թողուցումք զայն և ձեզ հաւատացուք: Եւ այլ եպիսկոպոսունք ողղափառք որոց համար չկայ, և թագաւորք և իշխանք և աշխարհք ամենայն ողղափառք, զնոսս զամենե-

⁴⁰ Գիրք թղթոց, էջ 138, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 42—43:

⁴¹ Գիրք թղթոց, էջ 140:

⁴² Գիրք թղթոց, էջ 165, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 75:

⁴³ Գիրք թղթոց, էջ 166, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 76:

⁴⁴ Գիրք թղթոց, էջ 167, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 77:

⁴⁵ Գիրք թղթոց, էջ 176—177, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 80:

սեան զիս՝որ մարթի թողուլ, և ընդ ձեզ միայն միարանել: Եւ կամ միանգամայն Լ և Ե եպիսկոպոսունք են ի Վիրս, Մովսէսդ այդ ո՛ւստի գտաւ միայն ուսեալ և ուղղափառ և այլքս ամենեքեան հերձուածող»⁴⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, Կյուրիոնի այս թղթում նույնպէս թեև բացահայտ երևում է նրա դիրքը, սակայն ոչ մի ակնարկություն չկա Քաղկեդոնի ժողովի և Լևոնի տոմարի մասին: Այդ ստիպում է Աբրահամ Կաթողիկոսին մի երրորդ նամակ գրել Վրաց Կաթողիկոսին՝ ասելով. «Ձի թէ զհայրենի հաւատն ունիք, մեր այլ խնդիր զի՞նչ էր, և կամ բնաւ զաշխատութիւնս զայս զի՞ կամէաք տեսանել, այլ զի փոխեցաւք յայնմանէ. վասն այնորիկ այս երրորդ թուղթ գրեցաւ ի մէնջ առ ձեր սրբութիւնդ»⁴⁷: Ըստ Աբրահամ Կաթողիկոսի, «Ի Քաղկեդոնի ժողովեալքն՝ հակառակ սուսքելոցն և սուրբ ժողովոյն, խոստովանեցին երկուս բնութիւնս ասելով միոյ Քրիստոսի, խաբելով զպարզամիտս, և փոխանակ Երրորդութեանն՝ չորրորդութիւն քարոզեն. յաւելոյն ներմարդութեան բնութիւն և որդոց երկակաց, և այլ նույնպիսիս քարբաջեն որ է ի սատանայի վարդապետութենէն: Նոյնպէս և ի ջնջեալ տումարէն Լևոնայ այսպէս պատմէ վասն Քրիստոսի Աստուծոյ ասէ, Ազդէ կերպարան երկուցունց բնութեանցն ընդ ընկերին շարայաբութեամբ, միովն գործել զաստուածայինսն որ ինչ Աստուծոյ վայել է, իսկ միւսովն զմարդկայինսն՝ որ ինչ մարդոյ արժան է, և այլ ինչ բազումս այսպիսիս»⁴⁸: Քաղկեդոնի ժողովի սխալները ներկայացնելուց հետո, ասում է. «Արդ՝ եթէ չէք փոխեալ ի հայրենի հաւատոյ, որպէս բազում գրեցեր առ մեզ, եկ նզովեա և դու զանիծեալ ժողովն Քաղկեդոնի և զայիդ տումարն Լևոնի, որպէս նախնին քո երանելին Գաբրիէլ Կաթողիկոսն Վրաց նզովեաց ընդ երանելի հարսն մեր հանդերձ աթոռակցաւք իրովք»⁴⁹:

Աբրահամ Կաթողիկոսը նամակը եզրափակում է հետևյալ տողերով. «Արդ՝ ինձ այս անգամ յաղագս անիծեալ ժողովոյ և պիղծ տումարին՝ թէ որպէ՛ս ընդունիք, ճշմարտութեամբ և հաւաստի պատասխանի արարեք»⁴⁹:

Պատասխան նամակում Կյուրիոնը ներկայացնում է Քաղկեդոնի ժողովի պատմությունը, հիշում, որ այն դատապարտել է Եվտիքեսին և Դիոսկորոսին, և եզրակացնում. «Այլ քան զայս ասելի հաւատս ամենևին ոչ է պարտ ի մէջ բերել, և կամ գրել, և կամ խառել կամ բանիւք և կամ ուսմամբ»⁵⁰: Այնուհետև Վրաց Կաթողիկոսը դիմում է Հայոց Կաթողիկոսին. «Արդ զայս գրեցաք վասն սիրոյ ձերոյ, զի արդար և զնաշնարիտ հաւատն պահիցեք և կեանս ունիցիք ... Եւ դուք ճշմարտութեամբ հաւատացեք զարդար հաւատս զայս, և մի դեղնելով ան և անդր անկանիցիք»⁵⁰:

Աբրահամ Կաթողիկոսը, համոզվելով, որ իրապէս Վրաց Կաթողիկոսը իր եպիսկոպոսներով և երկրի իշխաններով հանդերձ ընդունել են քաղկեդոնական դավանանքը, մի շրջաբերականով շարադրում է Հայ Եկեղեցու դավանությունը և հրամայում. «Վասն որոյ և զյառաջագոյն սահմանն վարդապետացն մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հատին և կացցէ մինչև ցրուն՝ թէ ոչ դարձցին ի ճշմարիտն, մեք զնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենևինք մի՛ հաղորդել ընդ նոսա, մի՛ յաղաթս. և մի՛ ի կերակուրս, և մի՛ յըմպելիս,

⁴⁶ Գիրք թղթոց, էջ 179:

⁴⁷ Գիրք թղթոց, էջ 181:

⁴⁸ Գիրք թղթոց, էջ 182, Ուխտանէս, Հատում երկրորդ, էջ 85:

⁴⁹ Գիրք թղթոց, էջ 184, Ուխտանէս, Հատում երկրորդ, էջ 87:

⁵⁰ Գիրք թղթոց, էջ 188:

մի՛ ի բարեկամություն, մի՛ ի դաեկություն... բայց միայն գնել ինչ, և կամ գնոյ տալ որպէս Հրէից»⁵¹:

Այս շրջաբերականով իսկ Հայ և Վրաց Եկեղեցիների բաժանումը դառնում է իրողություն: Մեզ աչտեղ չի հետաքրքրում այն հարցը, թե Վրաց Եկեղեցում քաղկեդոնականությունը տարածվեց կամ վերածնվեց Կյուրիոն կաթողիկոսի օրոք, թե շատ առաջ, ասենք 519 թ., ինչպես ընդունում է պրոֆ. Վլ. Ֆիդասը⁵² մեզ հետաքրքրողն այն է, որ Է դարի սկզբին Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը վերջնականապես մերժվել էին Հայ Եկեղեցու կողմից:

Չպետք է անտեսել, ասկայն, այն հարցը, որ Մորիկ կայսեր քաղաքականության և Ավանի հակաթոռ կաթողիկոսության հետևանքով քաղկեդոնականությունը Ջ դարի վերջին զգալի տարածում էր գտել բյուզանդական Հայաստանում, որն այն ժամանակ, մինչև 612 թ., կազմում էր Հայաստանի մեծ մասը:

Այս հանգամանքը լուրջ անհանգստություններ էր պատճառել Հայոց Եկեղեցուն, այն աստիճան, որ Դվինի Գ ժողովը (Ա մաս, 604 թ.) ստիպված է լինում կանոններ հաստատել քաղկեդոնականությունը ընդունողների և նրանցից զղջացողների մասին⁵³: Իսկ Դվինի Գ ժողովի Բ մասում (607 թ.), երբ օրակարգի հարց էր Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը, Պարսկահայքի եպիսկոպոսները ձեռնարկ հավատո խոստովանության են տալիս Սմբատ Վրկանի մարգապանին, որով մերժում էին Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը⁵⁴: Նույն ձեռնարկի տակ ստորագրում են նաև Սմբատ մարգապանը և այլ նշանավոր նախարարներ:

Կարևոր է նաև այն ձեռնարկը, որ 607 թ. տվել են բյուզանդական Հայաստանի եպիսկոպոսները, վանահայրերը և քահանաները Աբրահամ կաթողիկոսին և Պարսկահայքի եպիսկոպոսներին և նախարարներին, որով նշույն են «զամենայն հերձուածողս, ու զԱրիոս, և զՄակեդոն, և զՆեստոր, և զԵստիքոս, և զչար ժողովն Քաղկեդոնի, և զպիղծ տոմարն Լևոնի»⁵⁵:

Ձեռնարկից տեղեկանում ենք, որ այն ստորագրողները ընկել են քաղկեդոնականության մեջ՝ և այժմ, դարձի գալով, խնդրում են իրենց ընդունել Հայոց Եկեղեցու միաբանության մեջ, խոստովանելով. «Չապաշխարություն գոր տայք, յաժարութեամբ ընդունիմք, և կամար կատարեմք, և ի հաղորդութենէ նոյվելոցդ ամեննին հեռանամք»⁵⁶:

Աբրահամ կաթողիկոսի շրջաբերականից տեղեկանում ենք, որ քաղկեդոնականությունը լայն տարածում էր գտել նաև Աղվանքում, այնպես որ Հայոց կաթողիկոսը, Վրաց Եկեղեցու նկատմամբ իր հրամանը տալուց հետո ավելացնում է. «Նոյն հրաման և վասն Աղուանին անշարժ կացցէ, զի պատկառեալ դարձցին ի թիր ճանապարհէն»⁵⁷:

Դ. Քաղկեդոնի նկատմամբ Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման աղբյուրներից է նաև Եզր կաթողիկոսի (630—641) հրամանով գրված Մայթուսաղա եպիս-

⁵¹ Գիրք թղթոց, էջ 194, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 136:

⁵² Տե՛ս Բ. Ֆիդա, Վրաց ապոկեփալ Եկեղեցին, Աթենք, 1980, էջ 12, ծ. 3 (հունարեն):

⁵³ Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 146—148:

⁵⁴ Գիրք թղթոց, էջ 149—150, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 57—58:

⁵⁵ Գիրք թղթոց, էջ 152, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 64:

⁵⁶ Գիրք թղթոց, էջ 152, Ուխտանէս, Հատուած երկրորդ, էջ 64:

⁵⁷ Գիրք թղթոց, էջ 194:

կույս Սյունեցու թողլը՝ ուղղված Հերակլ կայսեր⁵⁸։ Որքոյնից հետո թղթի հեղինակը ակնարկում է, թե Հերակլ կայսրը մի «Գիր հաստոյ խոստովանութեան» է ուղարկել Հայ Եկեղեցու ղեկավարությանը, որը քննելով՝ մեր առաջնորդները հաստատել են, որ այն իր հիմնական կառուցվածքով ուղղափառ և ընդունելի է, բացի այն կարևոր կետից, որ երեք տիեզերական ժողովների կողքին դրել են նաև Քաղկեդոնի ժողովը⁵⁹։ Որ իսկապես Հերակլ կայսրը մի «հավատքի խոստովանություն» է ուղարկել Հայոց, հաստատվում է նաև ժամանակակից պատմիչ Սեբեոսի հետևյալ վկայությամբ. «Կաթողիկոս... խնդրեաց ձեռնարկ հաստոյ ի թագաւորէն։ Եւ վաղվաղակի առաքեցաւ նմա տունար գրեալ ձեռամբ թագաւորին, և նզովեալ զՆեստոր և զամենայն հերձուածողս, բայց ոչ էր նզովեալ զծողովն Քաղկեդոնի»⁶⁰։

Հատկանշական է, որ ինչպես Սեբեոսի այս հատվածում, այնպես էլ Մաթոսաղայի թղթում միևնույն կերպով է խոսվում և գնահատվում Հերակլ կայսեր կողմից ուղարկված թուղթը. այն հիմնականում ուղղափառ է և ընդունելի, եթե դուրս հանվի Քաղկեդոնի ժողովի հիշատակությունը։

Հայ Եկեղեցու պատմության հետաքրքաշարժ հարցերից մեկն է Եզր կաթողիկոսի քաղկեդոնականությունը ընդունելու հարցը։ Դեռ միջնադարից ընդունված է այն տեսակետը⁶¹, թե Եզր կաթողիկոսը դավանանք է Հայ Եկեղեցու սրբություններին, 633 թ. Կարինում Հերակլ կայսեր հետ հանդիպման ժամանակ ընդունել է քաղկեդոնականություն՝ փոխարենը վարձահատույց ստանալով Կողքի աղահանքը։ Եվ որ այդ օրվանից շուրջ մեկ դար Հայ Եկեղեցին գտնվել է քաղկեդոնական քողի տակ և միայն Ս. Հովհան Օձնեցու գումարած Մանազկերտի 726 թ. ժողովում է, որ վերջնականապես Հայ Եկեղեցին վերագտավ իր նախկին դավանանքը։

Հարցի հանգամանակից և բազմակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բուն եղելությունը այդպես չի եղել։ Պատմական փաստ է, որ Եզր կաթողիկոսը 633 թ. Կարինում հանդիպել է Հերակլ կայսեր հետ, նրա հետ ունեցել դավանաբանական փոխաբանություն, որտեղ երկու կողմերը համաձայնության են եկել և միասին հաղորդվել⁶²։ Սակայն ի՞նչ էր ուսուցանում այդ համաձայնեցված դավանանքը։ Սա է հիմնական հարցը և սա պետք է նախ ճշտել։

Մի պահ թողնենք Հայաստանը և Հայոց Եկեղեցին և անցնենք Բյուզանդական աշխարհը։ Ե դարի սկզբին բյուզանդա-պարսկական պատերազմի ժամանակ Հերակլ կայսրին հաջողվում է ծնկի բերել Պարսկաստանին և վերստին կայսրությանը միացնել իր նախկին արևելյան սահմանները՝ Սիրիան, Պաղեստինը և այլն, որտեղ մեծ տարածում ունեւ միաբնակությունը։ Քաղաքական նկատառումներով կայսրը սկսում է սիրաշահել միաբնակներին, որպեսզի Սիրիան, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, ինչպես նաև՝ Հալբը, ավելի սերտորեն կապվեն Բյուզանդիային։ Այսպես, Կ. Պոլսի պատրիարք է ընտրվում միաբնակ Հակոբիկյան Սեբգիոսը, որը, ցանկանալով մի կողմ

⁵⁸ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց Պատմութիւն մահանգին Սիսական, էջ 119—130։

⁵⁹ Անդ, էջ 120, 130։

⁶⁰ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 132։

⁶¹ Տե՛ս Գր. Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, Կոստանդնուպոլիս 1729, էջ 544—545։

⁶² Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 132, Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց Պատմութիւն մահանգին Սիսական, էջ 112—118։

դնել Քաղկեդոնի դավանանքը, առաջ է քաշում «մի կամք և մի ներգործություն» վարդապետությունը: 629 թ. Հերակլը ասորի միաբնակների պատրիարք Աթանասին նշանակեց Անտիոքի պատրիարք՝ ցանկանալով այդպիսով ասորիներին միացնել Անտիոքի հետ: 630 թ. Ալեքսանդրիայի պատրիարք նշանակվեց թունդ հակաքաղկեդոնական Կյուրոսը, որը սիրով է ընդունվում Ալեքսանդրիայում, խաղաղեցնում տեղի ժողովրդին և 633 թ. Կ. Պոլսի պատրիարքին գրած նամակում ասում է, որ, հիմնվելով կայսեր և պատրիարքի տված դավանության վրա, հաշտեցրել է տարբեր կողմերին և հաստատել հետևյալ դավանանքը. Ով չի խոստովանում «լերկուց բնութեանց մի Քրիստոս, մի որդի, մի մարմնացեալ բնութիւն Բանին Աստուծոյ, որպէս Ս. Կիրէղ ուռոյց, անփոփոխելի և անալալելի»⁶³, թող նզովյալ լինի: Կայսրի և Սերգիոս պատրիարքի՝ Կյուրոսին ուղղած նամակում⁶³ չեն հիշվում ո՛չ Լեոնի տոմարը և ո՛չ էլ Քաղկեդոնի ժողովը: Հերակլ կայսեր և Սերգիոս պատրիարքի «մի կամք, մի ներգործություն» վարդապետությունը որդեգրում է նաև Հռոմի Հորոնիոս պապը, իսկ մյուս կողմից այն բուն ընդդիմության է հանդիպում երկաբնակ քաղկեդոնականների կողմից, ինչպես, օրինակ, Մաքսիմոս Խոստովանողի, Երուսաղեմի Սոփրանոս պատրիարքի և ուրիշների կողմից:

Արդ, վերադառնալով մեր խնդրին. երբ Հերակլը ձեռնարկում է նաև Հայ Եկեղեցու հետ միության գործին (ոչ թե Հայ Եկեղեցին Հույն Եկեղեցու մեջ ձուլելու համար, ինչպես այդ ընդունված է ասել, այլ Հայաստանը ավելի սերտորեն Բյուզանդիային կապելու և Պարսկաստանից կտրելու համար), Եզր կաթողիկոսը նրանից պահանջում է մի դավանագիր, որը և Մաթուսահան և ուրիշ գիտուններ, քննելով, հանգում են այն եզրակացության, թե այն իր հիմնական կառուցվածքով ուղղափառ է և ընդունելի, միայն թե չի նզովված Քաղկեդոնի ժողովը: Մաթուսահայի գրած թուղթը Հերակլ կայսեր հանձնելուց հետո, Կարինում կայսրը և Սերգիոս պատրիարքը մի այլ խոստովանագիր են հանձնում Հայ Եկեղեցու պատգամավորությանը, որոնք և ուշի ուշով քննելով, տեսնում են, որ այնտեղ ոչ մի վտանգավոր բան չկա, և համաձայն է Հայ Եկեղեցու վարդապետությանը: Որից հետո և համաձայնության են գալիս և հաղորդվում:

Արդ, Կարինի ժողովին մասնակցող մեր Եկեղեցու ներկայացուցիչները չկարողացա՞ն Քաղկեդոնի վարդապետությունը զանազանել Հայ Եկեղեցու դավանությունից: Խնդիրը մեզ համար միանգամայն պարզ է. Հերակլ կայսրը և Սերգիոս պատրիարքը Եզր կաթողիկոսին են ներկայացրել այնպիսի մի գրություն, որպիսին որ ուղարկել էին Ալեքսանդրիայի Կյուրոս պատրիարքին, որը չէր հիշում Լեոնի տոմարը, Քաղկեդոնի ժողովը և թեպետև բացարձակ մի բնություն չէր քարոզում, սակայն ուսուցանում էր մի կամք, մի ներգործություն, որով և անուղղակիորեն ջատագովում էր մի բնության վարդապետությունը:

Արդ, այսպիսի մի գրության հետ համաձայնության գալը, մանավանդ որ կայսրը սպառնում էր Մորիկ կայսեր օրինակով մի հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծել Հայքի բյուզանդական բաժնում, նշանակում էր Հայոց սրբությունների դավանանքում և քաղկեդոնականության ընդունում:

Ամհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև այն խնդրին, իբր թե Հայ Եկեղեցին Եզրից հետո 100 տարի գտնվում էր Բյուզանդիայի Եկեղեցու և քաղկե-

դոնականության ազդեցության տակ: Սա նույնպես պատմական սխալ է: Դեռևս երկու տասնամյակ չէր անցել Կարինի ժողովից, երբ Կոստանդինոս կաշարը կրկին ձեռնարկում է Հայոց և Բյուզանդիայի Եկեղեցիների միության գործին: Եթե 100 տարի Հայ Եկեղեցին քաղկեդոնական էր, ինչո՞ւ կաշարը ձեռնարկեց այդ գործին: Բացի այդ, ժամանակակից Սեբեոսի պատմության մեջ պահպանված է կայսեր նամակի պատասխան դավանական գրությունը⁶⁴ Ներսես Գ կաթողիկոսի (641—661) և հայ եպիսկոպոսաց կողմից, որ մի խիստ, հակաքաղկեդոնական գրություն է և ապացույց, որ Հայ Եկեղեցին քաղկեդոնական չի եղել երբեք:

Ունենք նաև մի այլ պատմական ապացույց. է դարի վերջին և Ը դարի սկզբին Աղվանքում սկսում է տարածվել քաղկեդոնականությունը: Նույնիսկ Աղվանից կաթողիկոս է դառնում Գարդմանի քաղկեդոնական Ներսես եպիսկոպոսը: Տեղեկանալով այդ մասին, Հայոց Եղիա (703—717) կաթողիկոսը 703 թ. մեկնում է Աղվանք, ժողով գումարում, զահրնկեց անում Ներսեսին և նրա փոխարեն կաթողիկոս ձեռնադրում Սիմոնին⁶⁵: Սա ևս մի ապացույց է տիրող կարծիքի սխալականության:

⁶⁴ Պատմություն Սեբեոսի, էջ 148—161:

⁶⁵ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Եզնիկ քհն. Պետրոսյան, Աղվանից աշխարհի քաղկեդոնիկ կաթողիկոս Ներսես-Բակուրի զահրնկեցության շուրջ, ԷԶՄԻԱԾԻՆ, 1985, № 7, էջ 20—24:



ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԱՐԿԱԽԱԳՈՒՀԻՆԵՐԸ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱՆԿԻՒՆԻՑ ԴԻՏՈՒԱՇ

Դր. Մարիա-Քրիստին Արատ, աստուածաբանության մագիստրոսի կոչում ստանալու համար, 1987-ին, յիշեալ համալսարանի կանոնագիտական ինստիտուտին, «Հայ Եկեղեցու սարկաազուհիները կանոնական տեսանկյունի տակ» խորագրով հետաքրքրաշարժ մի աշխատասիրություն ներկայացրեց: Սոյն աշխատասիրությունը ամբողջությամբ հրատարակության արժանացաւ՝ 1987 թուականի «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնաթերթի, թիւ 1—12, 153—189 էջերում:

Ուրի մի ներածական, բաժանում հետեւեալ վերնագրերի տակ.

Դիրքորոշում՝ կնոջ քահանայական օծումի հանդէպ. 1. Արեւմտեան Եկեղեցում, 2 Արեւելեան (օրթոտոքս) եկեղեցիներում:

Հեղինակը, նախ Արեւմտեան եւ Արեւելեան եկեղեցիներում, կնոջ քահանայ լինելու վերաբերեալ հարցի այժմեականութիւնը եւ նրա զարգացումն է նկարագրում, ապա այս առնչությամբ՝ Անգլիքան, Լատին եւ Օրթոտոքս եկեղեցիների կեցումաձքը՝ մեզ ծանօթ այն արդիւնքով, որ Անգլիքան Եկեղեցին իր ներքին զարգացումներին, եւ յատկապէս արտասահմանից, այսինքն՝ երբեմնի անգլիական զաղութներում հիմնուած տեղական իր եկեղեցիների կողմից գործադրուող ճնշումներին տեղի տալով, 1987-ի փետրուարին կայացած Lambeth-ի ժողովում, կանանց քահանայացումը ձայների մեծամասնությամբ ընդունում է: Միևնդեռ Լատին եւ Օրթոտոքս եկեղեցիները, քահանայական կոչումի մասին միասնական որոշակի մի տաւնդութիւն եւ հասկացողութիւն ունենալով՝ մերժում են, այդ միայն այր մարդուն վերապահելով:

ԿԱՆԱՆՑ ՍԱՐԿԱԽԱԳ. ԶԵՌՆԱԴՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄ

Երբ կանանց քահանայացումը մերժելու հարցում, Լատին եւ Օրթոտոքս եկեղեցիները միանում են, իրարից զգալիօրէն բաժանում են՝ կանանց սարկաազ ձեռնադրելու առթիւ: Չնայած այն իրողութեան, որ Լատին Եկեղեցում սարկաազուհիների գոյութեան մասին պատմական հատ ու կենտ վկայութիւններ կան, իսկ ներկայում, Լատին աստուածաբանների կեցումաձքը

այս հարցի նկատմամբ, նույնիսկ՝ դրականից էլ ստելի է, սպնուամենայնիսկ տակաւին տեսականից գործնականի չի անցել, եւ այս առումով, Կաթողիկ եկեղեցւոյ կողմից ցարդ պաշտօնական թղլատու մի որոշում չի ընդունուել:

Ի տարբերութիւն Կաթողիկ եկեղեցւոյն, օրթոտոքսների մօտ անցեալում զարգացել է սարկաագոսիներ ձեռնադրելու եկեղեցական հնաւորաց մի աւանդութիւն, որ սակայն, անշափահաս երեխաներ կամ մանուկներ մը կըրտելու սովորութեան ընդհանրացումի, եւ չափահաս երեխաների (չմըկըրտածների) մկրտութեան վճռական նուագումի պատճառով, փաստօրէն սահմանափակուում է սարկաագոսիների ծառայութեան կարեւորագոյն բնագաւառներէն մին: Ուստի, ծառայութեան բնագաւառի սահմանափակումով, եկեղեցւոյն հետզհետէ վերանում է նաեւ սարկաագոսիներ ձեռնադրելու կարիքը:

Ինչով օժելու սովորութիւնը Արեւելքի կամ հրեական շրջապատի մէջ նույնքան հին է, որքան հին՝ ջրով մկրտելու կամ լուալու արարողութիւնն է: Առանց նրա կրօնագիտական եւ պատմական մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, ասեմ, որ հրեական միջավայրից ծնունդ աւնող քրիստոնէութիւնը, Հին Կտակարանի թագաւորների, եւ ի մասնաւորի՝ մարգարէների օծումին տրուած կրօնական բնոյթը իր նախնական նորակաւմ եկեղեցւոյն որդեգրել եւ մկրտութեան արարողութեան միացնելով ընդհանրացրել է: Ի տարբերութիւն Հին Կտակարանի, քրիստոնէական մկրտութիւնը մեղքերից մաքրուելու ջրի տակ մի լուացում չէր, այլ՝ այդ Նախակարապետի վկայութեան համաձայն, առաջին հերթին՝ մի մկրտութիւն էր «Ի Հոգին Սուրբ» (Մտթ. Գ, 11), որ դրոշմի խորհուրդով էր շարտայայտուելու: Մկրտութիւնը, դէպի քրիստոնէութիւն մի մուտք կամ Քրիստոնէայ լինելու արարողութիւն է: Աւետարանի առակների համեմատական պատկերով՝ մի ուրախութիւն է, որին մասնակից են երկինքն ու երկիրը, հրեշտակներ եւ մարդիկ՝ քրիստոնէական ամբողջ համայնքը: Ջուրի ընկղմումով եւ ջրից դուրս հանելու գործողութեամբ, Քրիստոսի Մահուան եւ Յարութեան խորհուրդի մէջ մկրտուողը, Սբ. Հոգւոյ բաշխած աստուածային շնորհքներով է «կենքում», որ իւղի օծումին կամ դրոշմի խորհուրդով է իրականանում: Սակայն նախնական եկեղեցւոյն դրոշմում էին ոչ միայն նախառն ու մարմնի որոշ մասերը, այլ օծում էին մկրտուողի ամբողջ մարմինը: Ծիշտ այստեղ է, որ սարկաագոսիների ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր դառնում, երբ մկրտուողը՝ չափահաս մի կին էր լինում: Քահանան կամ եպիսկոպոսը, նորադարձ կնոջ ջրի մկրտութեան արարողութիւնն էր միայն կատարում, միևնոյն տարկաագոսին՝ առատօրէն նրա ամբողջ մարմինն էր օծում: Հեղինակի աշխատասիրութեան երկրորդ մասը՝ պատմականն է:

Ամբողջական մի պատկերացում կազմելու եւ Հայոց մէջ հող գտած կանանց սարկաագոսիներ իր եկեղեցա-պատմական հիմքերի վրայ ըմբռնելու միտումով, օգտակար ենք համարում պատմական մասը հանգամանօրէն ներկայացնել:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆՈՒՄ

Կանանց սարկաագոսութեան առաինն շնորհելու իմաստով՝ աւետարանական կարեւոր վկայութիւններ են համարում՝ Հռոմ. Ժ2, 1—2. Ա. Տիմ. Գ, 11 եւ Ա. Տիմ. Ե, 3—16 տեղիքները:

Հոռմայեցիներին ուղղում թղթում, Պողոս Առաքելը Փիբե-ին Diakonos անուն է տալիս. «յաճճն առնես ձեզ գՓիբե գբոյր մեր, որ է ՍՊԱՍԱԽՈՐ = Diakonos եկեղեցւոյն Կենքրացոց»: Այս միթի շուրջ աստուածաբանները հանդէս են գալիս թեր ու դէմ կարծիքներով: Ոմանք, Առաքելի տուած Diakonos անունի մէջ, եկեղեցական կոչումի վերաբերեալ մասնատր իմաստ չեն գտնում, առարկելով, որ նախնական եկեղեցում, կոչումի գաղափարը տակաին անորոշ էր եւ Diakonos կամ Diakonia բառերը, որոշակի ծառայութիւններ կամ եկեղեցական կոչում բնորոշող իւրաքանչեւ չունէին: Իսկ ուրիշներ, հիմնուելով Փիլիպպեցոց թղթի Ա. գլխի 1. համարի վրայ, որտեղ Առաքելը տեղի բոլոր քրիստոնեաների եւ եպիսկոպոսների շարքին, նաեւ սարկաւագներին է ողջունում, եզրակացնում են, որ արդէն առաքելական վաղ եկեղեցում, Diakonos բառը եկեղեցական կոչումի կազմաւորում լըստակ իմաստը արտայայտում էր: Սրանից բացի, բառի Diakonissa = սարկաւագուհի իգական ձեւը ծանօթ չէ Առաքելին, հետեւաբար անհաւանական չէ, որ բառի հէնց արական կիրառութեամբ, սարկաւագուհիներ էլ յիշում լինեն:

Ա. Տիմ. Գ, 11 համարն էլ՝ «Նոյնպէս եւ կանայք նոցա պարկեշտք, մի չարախօսք, հեզք՝ հաւատարիմք յամենայնի», ենթադրում է, որ Պողոս Առաքելի կողմից սարկաւագուհիներին ուղղում մի յորդոր է, քանի որ այդ մէջբերութիւնը՝ սարկաւագներին վերաբերող խրատների մի ամբողջական շարքում է հանդէս գալիս: Այս առումով, մեկնիչների ընդհանուր եզրակացութիւնը այն է, որ վերոյիշեալ հատումը ուղղումն է սարկաւագուհիներին, որոնք սակայն, հետագայի հասկացողութեամբ՝ տակաին եկեղեցական որոշակի մի կարգ չունէին:

Սարկաւագուհիների մասին կատարում Նոր Կտակարանեան երրորդ յիշատակութիւնը՝ Ա. Տիմ. Ե, 3—16 համարներն են: Այստեղ խօսքը՝ այրիութեան կարգի եւ նրա պարտականութիւնների մասին է: Առաքելը յորդորում է այրիացած երիտասարդ կիներին հրաժարուել, «զի յորժամ խայտան գՔրիստոսի, ամուսնանալ կամին» (11): Նա թելադրում է, եկեղեցում այնպիսի այրի կանայք ընդունել, «որ ճշմարտի այրի իցէ, եւ մենացեալ յուսացեալ յԱստուած, եւ կանխեալ յաղթօս եւ ի խնդրուածս զցալզ եւ զցերեկ... ԱՅՐԻ՝ ԸՆԴԻ ԱՅՐԻՍ ԱՆՈՒԱՆԵՍՏԻ, որ չիցէ պակաս ի վաթսունամեկից, միոյ առն կին լեալ, եւ ի գործս բարիս վկայեալ» (5—10): Ահաւսիկ, հէնց այս արտայայտութիւնը «Այրի՝ ընդ այրիս անուանեսցի», ազատ թարգմանութեամբ՝ «Այրիների թում կը համարուի այն այրին» կամ «Այրիների կարգում թող նրանք ընդունուեն», վկայութիւն է տալիս այն մասին, որ նախնական եկեղեցում նման մի «կարգ» գոյութիւն ունեցել է:

Արեւելեան եկեղեցու ամբողջ աւանդութիւնը, եւ նրա փայլուն ներկայացուցիչներից, յատկապէս՝ Որոգինէս Աղեքսանդրացի, Յովնան Ոսկեբերան եւ Կղեմէս Աղեքսանդրացի հայրապետները, Նոր Կտակարանի վերոյիշեալ այս երեք տեղիքների մէջ, կանացի սարկաւագութեան ծագումն են տեսնում:

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԱՌԱՋԻՆ, ԵՐԵՔ ԴԱՐԵՐԻՑ

Քրիստոնէական առաջին երեք դարերից մեզ չի հասել մի գործ, որտեղ կանացի սարկաւագութեան մասին ուղղակի յիշատակութիւններ լինեն: Այս

ժամանակաշրջանից, հեթանոս թե՛ քրիստոնեայ հեղինակների կողմից կատարում, միայն անողղակի վկայություններ կան, որոնք Եկեղեցում սարկաագուսիների գոյութեան մասին, այո, յուշում են, բայց նրանց եկեղեցական կարգը չեն նկարագրում: Բիթանիոյ կառավարիչ՝ Պիմնիոս Կրտսերը, շուրջ 112-ին, Տրալիանոս կայսեր ուղղությամբ իր նամակում տեղեկացնում է, որ նա անհրաժեշտ է նկատել, քրիստոնեաների մօտ «ծառայ» = «ministrae» = «diakonos» կոչուող երկու ստրկուհիների, նրանց դասանած հաւատքի ճշմարտութեան մասին չարչարանքով հարցաքննելու:

Զնայած Պիմնիոս Կրտսերի սոյն տեղեկագրութեան եւ Ա. Տիմ. Գ, 11 համարի միջեւ որոշակի մի կապ ստեղծում է, այնուամենայնիւ եկեղեցում սարկաագուսիների ուրոյն մի պաշտօն որոշել հնարատր չի լինում:

Իզնատիոս Անտիոքացին (մահացած 110-ին) Եկեղեցում ծառայող այրիների մասին խօսում է, բայց նրանք կուսաններ լինելով, տարբերում են այն այրիներից, որոնք Ա. Տիմ. Ե-րդ գլխում էին նկարագրում:

Պողիկարպոս Զմիռնացին, որ Իզնատիոս Անտիոքացու ժամանակակիցն է, այրիների պարտաւորութիւնների մասին խօսելով ասում է, թէ նրանք քրիստոնեակալել կեանքով ու աղօթքով պէտք է ապրեն, չարագործութիւններից, ուրացումներից եւ սուտ վկայութիւններից հեռու մնան, որովհետեւ նրանք «Խորան Աստուծոյ» են:

Վերոյիշեալ երկու պարագաներում էլ, Եկեղեցում սարկաագուսիների պաշտօնի մասին յստակ մի ըմբռնում չի ստեղծում:

Տերտուլիանոսի հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն, այրիները պատկանում են եկեղեցականների դասին, սակայն օծուած չեն մասնատր մի պաշտօնով, եւ քարոզելու իրաւունք չունեն:

Հռոմի Հիպոլիտոս եպիսկոպոսը, որ «*Traditio Apostolica*» կամ «Առաքելական Աւանդութիւն» գործում, այրիներին ու՛ կուսաններին իրարից նրանով է տարբերում, որ առաջինները չեն ձեռնադրում: Այսօրուայ իմաստով սարկաագուսիներ՝ նա չի ճանաչում:

Կղեմէս Աղեքսանդրացուն (150—215) եւ Որոգինէսին (185—215) էլ քարոզելու իրաւունքից զուրկ, բայց եկեղեցականների դասին պատկանող այրիներ ծանօթ են: Այս երկու հեղինակների մօտ նաեւ սարկաագուսիներն են յիշում, սակայն ինչպէս պարագան 2-րդ եւ 3-րդ դարերի միւս բոլոր հեղինակների մօտ էր, նրանք եւս՝ կանանց վարդապետական եւ ծիսական իշխանութիւններ շնորհել մերժում են: Այս ժամանակաշրջանում, թէ՛ այրիներին, եւ թէ՛ սարկաագուսիներին, Եկեղեցու Հայրերի կողմից, անէլի ճրգնողական ցուցմունքներ են տրւում, քան համայնքից ներս՝ որեւէ եկեղեցական իշխանութիւն:

ՍԱՐԿԱՍԱԳՈՒՀԻՆԵՐԻ ԴԱՍՍԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՁԱՆԸ (3—6-րդ դդ.)

ԱՍՈՐԱԿԱՆ DIDASKALIA-Ն ԿԱՄ «ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅԸ

Կնոջ սարկաագութեան մասին յստակ վկայութիւններ, մեզ միայն 3-րդ դարից յետոյ են հասնում, այդ էլ՝ ասորական շրջապատից: Այս առումով, կարեւորագոյն աղբիւր է հանդիսանում ասորական «Վարդապետութիւն Առաքելոց»-ը, խմբագրուած 3-րդ դարի սկիզբներին: Այստեղ, այրիներն ու սարկաագուսիները իրարից յստակօրէն տարբերում են, եւ իւրաքանչիւր՝ հանգամանօրէն նկարագրում:

Այրին՝ համայնքում մի տեսակ աշխարհական ճգնաւոր է: Նրան ծիսական արարողութիւններ կատարել կամ քարոզել արգելւում է: Այրի կնոջ հիմնական պարտականութիւնը՝ համայնքի համար աղօթելու եւ հիւանդներ խնամելու մէջ է կայանում: Նա կարող է նաեւ «ձեռնադրութիւններ» կատարել, որը հասկանալիօրէն եկեղեցական իշխանութիւն փոխանցելու հանգամանք չունի:

Վարդապետութիւն Առաքելոցի 12-րդ եւ 13-րդ գլուխներում, այրիների կողքին, առաջին անգամ, յիշում են նաեւ՝ սարկաւագոյնները: Նրանց պարտականութիւնը աւետարանել եւ մկրտութեան ժամանակ օգտակար հանդիսանալն է այնտեղ, որտեղ այր սարկաւագի գործը սահմանափակւում է. «Տներ կան,—ասում է Վարդապետութիւն Առաքելոցը,—որտեղ հեթանոսներից զգուշանալով, կանանց մօտ չես կարող մի այր սարկաւագ ուղարկել»: Սարկաւագոյնի հիմնական պաշտօնը, ինչպէս վերելում ասուեց, կիւն մկրտողներին, ջրի մէջ մտնելուց առաջ, խողով օծելու մէջ էր կայանում, իսկ լաւարտ մկրտութեան, քահանան կամ եպիսկոպոսը կիւն մկրտածի միայն ճակատն էր օծում: Այնուհետեւ, նրա հոգեւոր դաստիարակութեամբ զբաղւելու պարտականութիւնը, վերստին՝ սարկաւագոյնին էր ստանձնում: Եթէ եպիսկոպոսը Աստծուն, իսկ քահանան Քրիստոսին է ներկայացնում, ուրեմն՝ սարկաւագոյնին էլ իր կոչումով Սուրբ Հոգու ներկայութիւնն է խորհրդանշում, որի համար էլ պէտք է նրան ըստ արժանոյն յարգել:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ (4-րդ դար)

Առաքելական Կանոնադրութիւնը մտնապէս ասորական միջավայրի արդիւնք է, որ հաւանաբար 4-րդ դարում է խմբագրուած: Այստեղ, կանանց սարկաւագութիւնը կենդրոնական տեղ է գրաւում, որովհետեւ այրիութեան աստիճանը արդէն հետզհետէ անհետանում էր: Սարկաւագոյնին կարող է մի այրի կիւն կամ կուսան լինել, որ ենթարկւում է այր սարկաւագի եկեղեցական իրաւասութեանը: Ծիղդ է, որ սարկաւագոյնին Սուրբ Հոգու ներկայութիւնն էր խորհրդանշում եւ համապատասխան ձեւով՝ յարգում, այնուամենայնիւ, «այնպէս ինչպէս Սուրբ Հոգին առանց Քրիստոսի տնօրինութեան չէր գործում», նոյնպէս էլ առանց սարկաւագի ցուցմունքներին, սարկաւագոյնին համայնքում չի գործում: Հաղորդութեան ժամանակ նա տղամարդկանց շարքին չի կանգնում, սակայն այրի կանանց եւ կուսանների մէջ նա առաջին տեղն է գրաւում: Նրա մօտ վճռականը, որի շնորհիւ նա հոգեւորականների դասին անդամ էր դառնում, բոլոր եկեղեցականների ներկայութեան, եպիսկոպոսից ստացած օծումն է: Այստեղ էլ, նրա հիմնական պաշտօնը՝ մկրտութեան ժամանակ օգտակար հանդիսանալն է, բայց հոգեւոր խնամատարութեան կամ քարոզչութեան իրաւունք նրան չի տրուում: Սարկաւագոյնին չի կարող եկեղեցում օրհնութիւն տալ կամ այնպիսի արարողութիւններ կատարել, որոնք այր սարկաւագի կամ քահանայի իրաւասութիւն են համարում: Արտածիսական պարտականութիւնների շարքին, սարկաւագոյնին եպիսկոպոսի յանձնարարութեամբ կարող է նրա պատգամը այլ համայնքներին տանել, ինչպէս նաեւ տուեալ համայնքի կանանց եւ եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութեան միջեւ կապ ստեղծել: Մահացած կանանց մարմինը լուսլու պարտականութիւնն էլ կանանց սարկաւագութեան կարեւորագոյն պաշտօններից մէկն էր համարում:

Տեսնում ենք, որ սատրական միջավայրում խմբագրում Առաքելական Կանոններում, մի կողմից, կանանց սարկաագութիւնը՝ օծումով ուրոյն մի նկարագիր է ստանում, միւս կողմից սակայն, քարոզչական կամ խորանի վրայ սպասարկելու որեւէ իրաւասութիւն նրան սակաւին խստիւ արգիւտւում է:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ (5-րդ դար)

Սոյն ստեղծագործութիւնը, միւսների մամն, միեւնոյն միջավայրի ծր-նունդ է: Այստեղ, աչրիներին աւելի մեծ տեղ է տրւում, եւ նոյնիսկ՝ սարկա-ագութիւնները ենթակալ են նրանց իրաւասութեան: «Աչրիութեան» կոչումը շնորհւում է նրանց մի օրհնութեամբ, որը կարելի չէ սակայն իբրեւ ծիսա-կան օծում հասկանալ: Աչրիութեան կարգի եւ տղամարդկանց վերապահումն սարկաագութեան միջեւ որոշ զուգահեռներ կարելի է նշմարել, օրինակ՝ ա-րարողութեան ընթացքին եպիսկոպոսի ձախ կողմում նշանակուած նրա կա-յուն տեղը, մինչդեռ սարկաագը նրա աջ կողմում է կանգնում: Այս բոլորով հանդերձ, աչրիների կեանքը ճգնաւորական իտէալին նուիրում լինելով, նը-րանք զուրկ են «հովուական» պարտականութիւններից, որի համար էլ նրանց կողքին, չնայած ենթակալ նրանց իրաւասութեան, սարկաագութիւններն են գործում:

ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

(4—6-րդ դդ.)

Սարկաագութիւնների վերաբերեալ որոշումներ, արդէն Նիկիոյ ժողովի (325) 19-րդ կանոնում կան: Այստեղ, խօսքը նրանց մասին է, որոնք զանա-զան խմբաւորումներից դէպի ընհանրական եկեղեցի են գալիս: «Նրանք չեն ձեռնադրւում, ուստի՝ աշխարհականների դասին են պատկանում»: Թէոդոսի կանոնախմբում (390) սարկաագութիւն լինելու համար 60 տարիքն է սահ-մանում, իսկ Քաղկեդոնի ժողովի (451) 15-րդ կանոնում, այդ 40-ի է ի-ջեցում: Զեռնադրութիւնից յետոյ կատարումն ամուսնութեան պարագային, սարկաագութիւններին եկեղեցական հաղորդակցութիւնից (Exkommunikation) զրկելու ծանր պատիժ էր սպառնում: 6-րդ դարում, Յուստինիանոս կայսեր յայտարարած օրէնքների մէջ, սարկաագութիւն իբրեւ պետական պաշտօ-նեալ է նանաչում: Կ. Պոլսոյ «Հագիա Սոֆիա» տաճարում գործող 425 հո-գեւորականների մէջ, 40 սարկաագութիւններ են յիշում, որոնք կա՛մ իրենց ընտանեկան յարկում, եւ կա՛մ էլ միասնաբար եկեղեցու մօտ էին ապրում: Սարկաագութիւնների դասի զարգացումը եկեղեցում, Քաղկեդոնի ժողովով հասնում է իր աւարտին:

ՍԱՐԿԱՒԱԳՈՒՀԻՆԵՐԸ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Բիզանդական եկեղեցում, 4-րդ դարից սկսեալ բազմաթիւ հանրա-ծանօթ սարկաագութիւնների անուններ են հանդէս գալիս, ինչպէս օրինակ՝ Յովհաննէս Ոսկեբերանի սերտ բարեկամութիւն՝ Ողիմպիաս սարկաագութիւն, Բարսեղ Կեսարացու եւ Գրիգոր Նիսացու բոլր՝ Մագրիման, ինչպէս նաեւ նրա կինը՝ Թէոսեպիա սարկաագութիւն եւ այլն: Այս շրջանում, սարկաա-

գումիները մեծա մասամբ հոգեւորականների ազգականներ էին. այս կամ այն քահանայի մայրը, քոյրը կամ կինը: Տրուեան ժողովից (692) վերջ որոշուեց, որ քահանայի կինը նրա եպիսկոպոսացումից յետոյ, նրանից բաժանուած է ապրելու:

Բիւզանդական եկեղեցում, կանանց սարկաւագական ձեռնադրութիւն շնորհելու աւանդութիւնը, շարունակուում է կիրառուել մինչեւ 10—11-րդ դդ., որից յետոյ սկսում է հետզհետէ տկարանալ:

ՍԱՐԿԱԽԱԳՈՒՀԻՆԵՐԸ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՄ

Արդէն վերեւում ասուեց, որ կանացի սարկաւագութիւնը, իբրեւ եկեղեցական կոչում, ասորական միջավայրի եւ եկեղեցական մշակոյթի արգասիքն է: Թէ՛ ասորի յակոբիկեան, եւ թէ՛ նեստորական եկեղեցիներում, այս աւանդութիւնը մինչեւ 11-րդ դար իր զարգացումն է ապրում: Երկու եկեղեցիներում էլ սարկաւագութիւն հանդէս է գալիս զանազան պարտականութիւններով ու պաշտօններով: Համեմատելով եկեղեցու մէջ ներկայում կիրառուող սարկաւագութեան հետ, որոշ վերապահումներից բացի, տեսնում ենք, որ սարկաւագութիւն ոչ միայն մասնաւոր ձեռնադրութիւն է ընդունում, այլ պատարագի ընթացքում խորան բարձրանալով վերաբերում է կատարում եւ անտարան ընթերցում:

Նկատի ունենալով ցարդ կատարուած նկարագրութիւնները, եզրակացնում ենք, որ եկեղեցու պատմութեան մէջ, 4—11-րդ դդ. ձգտող ժամանակահատուածը, կանացի սարկաւագութեան զարգացման դասական շրջանն է հանդիսանում, որից յետոյ, գրեթէ ամենուրեք այն սկսում է հետզհետէ դալկանալ: Այս իմաստով, միակ բացառութիւնը՝ Հայ եկեղեցին է մնում:

ՍԱՐԿԱԽԱԳՈՒՀԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Թէ՛ արեւմտեան, եւ թէ՛ արեւելեան եկեղեցիներում, երբ 12—13-րդ դարերում կանացի սարկաւագութիւնը այլեւս անհետանում էր, այդ զարթօնք է ապրում Կիլիկիան Հայաստանում: Մխիթար Գոշ եւ Պօղոս Տարօնցի վարդապետները, կանանց սարկաւագութեան այդ վերածնունդը, Հայ եկեղեցի մուտք գործող ժամանակի լատինական ազդեցութիւնից սկիզբ առած մի նորարարութիւն նկատելով՝ մերժում են: Թէ կանանց սարկաւագութեան այս վերածնունդը Կիլիկիայում, լատինների միախնարական ազդեցութեան հետեւանք չէր կարող լինել, յստակ է, քանի որ այդ ժամանակաշրջանում, Արեւմուտքում հատուկեմտ մնացած սարկաւագութիւնները լրիւ անհետացել էին:

Ուրեմն ինչո՞ւ մեր վարդապետների բացասական դիրքորոշումը այս շարժումի նկատմամբ:

Այս հիշքը ունումնասիրող՝ Դր. Արստր, այդ միջնադարեան մեր վարդապետների կանանց հանդէպ ունեցած «թշնամական» ըմբռնումներին է վերաբերում, եւ սոյնը ոչ միայն եկեղեցական կամ ծիսական մարգերում, այլ նաեւ աշխարհական հարցերում: Օրինակ՝ Մխիթար Գոշի «Կայրաստանագիրք»-ում, կանանց արգիլում էր դատական ատեաններում վկայութիւն տալ, կոխրճել խաղողը, որից պատարագի գինի էր պատրաստուելու, եւ այլն:

Միջնադարեան հայ վարդապետների կանանց հանդէպ ունեցած «թշնամական» մտածելակերպը, հեղինակը հիմնում է Գրիգոր Տաթեւացու «Գիրք Հարցմանց»-ից մի մէջբերումով, թէ՛ «Այրն կատարեալ է, իսկ կինն կէս» (Գր. Տաթեւացի, Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 365):

Առ այս պէտք է հետեւեալը ասել: Նախ վերոյիշեալ մէջբերութիւնը, իբրեւ հաստատում նախորդ նկարագրութիւնների անտեղի է: Ծիշդ է, որ ի թիւ միւս վարդապետների, Տաթեւացին էլ տղամարդու համեմատությամբ, կնոջը ընկերային իրաւահասար դիրքերի վրայ չի դիտում, բայց այստեղ նրա առաջադրանքը ոչ թէ կանանց «համարժեքութեան» կամ «ազատագրութեան» վերաբերեալ հարցերով զբաղուելն է, այլ «Գիրք Հարցմանց»-ի 6-րդ հատորի խորագրին համաձայն, մեկնաբանել՝ Հնգամատեանն ու Մովսիսական օրէնքները: Այս հատորի ամբողջ 45-րդ պրակը, սբ. գրական լեզուամտածողութեան սահմաններում մտածուած, «Վասն զեմման կենդանեաց հարցում»-ին մի պատասխան է: Թէ կենդանին զենողը այր մարդ պէտք է լինի, ոչ թէ Տաթեւացու, այլ «Մովսէսի» կողմից հրեաների համար սահմանուած օրէնք է: Իսկ եթէ սրա պատճառները սբ. գրական լեզուամտածողութեան սահմաններում մեկնաբանուեն, այդ ժամանակ նրա նման ասելու էինք՝ «նախ՝ զի այրն կատարեալ է, իսկ կինն կէս, երկրորդ՝ արուն առնող է, իսկ կինն կրող, երրորդ՝ զի յառնէ առաւ կինն, չորրորդ՝ զի այրն տայ զարինն, հինգերորդ՝ զի այրն է գլուխ» (Տես, նոյնը):

Ահաւասիկ, տեսնում ենք, որ այստեղ Հին եւ Նոր Կտակարանների հիմքի վրայ սեմական մտածելակերպն է հանդէս գալիս, որ քրիստոնէութեան ճանապարհով մուտք էր գործել Հայաստան եւ իւրացուել՝ հայ որոշ վարդապետների կողմից: Բնական է, այլ կերպ չէր կարող լինել:

Երկրորդ՝ ինչքանով ճիշդ էր լինելու, արդի դիրքերից դատելով, ընկերային կեանքի զարգացման, մշակութային եւ կրօնա-քաղաքական ըմբռնումների հետ կապ ունեցող պատմական հարցեր, որպիսին կանանց Եկեղեցում տրուող պարտականութիւնների վերաբերեալ, միջնադարեան մեր վարդապետների ունեցած դիրքորոշումը իբրեւ «թշնամական» որակել:

Կանանց սարկաւագութեան զարգացումը Հայ Եկեղեցում կարող ենք պատմական երեք ժամանակահատուածների բաժանել:

ա. Մեծ Հայք՝ 4—8-րդ դդ.: Կանոններում անորոշ վկայութիւններ այն կանանց մասին, որոնք յաւակնում են մկրտութիւններին իրենց մասնակցութիւնը բերել:

բ. Արեւելեան եւ Կիլիկեան Հայաստան՝ 9—11-րդ դդ.: Սարկաւագոհի բառի կիրառումը ձեռնադրութեան մաշտոցներում:

գ. 12-րդ դարից սկսեալ մատենագրական վկայութիւններ եւ սարկաւագոհների վերաբերեալ կարգեր ձեռնադրութեան Մաշտոցներում, նախ Կիլիկեան, ապա Արեւելեան Հայաստանում:

ԱՌԱՋԻՆ ԾՐՋԱՆ՝ 4—8-ՐԴ Դ.ԱՐ

4-րդ եւ 5-րդ դարերից, ասորական վարդապետութիւն Առաքելոցի կամ Առաքելական Կանոնադրութեան նման, սարկաւագոհիների գոյութեան մասին մատենագրական վկայութիւններ՝ մեզ չեն հասել: Սակայն թում է, թէ այդ աւանդութիւնը ժամանակի հալերին բոլորովին էլ անձանօթ չի եղել: Հակագեան Բառագիրքը, հիմնուելով Ոսկեդարեան շրջանի մեր Հայրերի կա-

տարած թարգմանական տեղիքների վրայ, «սարկաագուրի» բառի դիմաց՝ կին պաշտօնեայ, կամ կուսան սպասաւոր ի գործս ինչ եկեղեցւոյ, եւ Մայր վանից կուսանաց իմաստներն է տալիս: Սբ. Սահակ Հայրապետի անունով մեզ հասած կանոնախմբի 16-րդ կանոնում հետեւեալն ենք կարդում.

«Մկրտութիւն առնել երկիւղածութեամբ, եւ կանայք ի ժամ մկրտութեանն մերձ առ քահանայսն մի՛ իշխեսցեն կալ, որպէս սովորեցին ոմանք առնել յանդգնաբար եւ մկրտել ընդ նոսա, այլ ի տեղոջ իրեանց աղօթեսցեն» (Յակոբեան Վ., Կանոնագիրք Հայոց, Ա, Երևան, 1964, 377—378):

Միեւնոյն կանոնը վերահաստատուում է Դուինի Բ. 554/5-ի ժողովում.

«Եւ կանայք առ քահանայս մի՛ իշխեսցեն կալ... Բայց սարկաագուրնքն սպասաւորեսցեն, եւ կանայքն իրեանց տեղին աղօթեսցեն, եւ մի՛ եղիցին [կանայք] գործակիցք քահանայիցն, որպէս լսեմք ունելով զտեղիս սարկաագացն» (Տէր Միքէլեան Ա., Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ա. Շուշի, 1903, 380. Կանոնագիրք Հայոց, Ա, 485. Մխիթարեանց Ա., Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, Վաղարշապատ, 1874, 80):

Դուինի Բ. ժողովի եւ վերոյիշեալ կանոնի կապակցութեամբ, ուսումնասիրողը որոշ թիրիմացութիւնների մէջ է: Նա երկու տարբեր աղբիւրների վրայ հիմնուելու հետեւանքով, Դուինում գումարուած երկրորդ՝ 554-ի ժողովը, իբրեւ իրարից տարբեր երկու ժողովներ է ընդունել: Առաջինը՝ Դուինի 527 թուականի, իսկ երկրորդը՝ Ներսէս Բագրեւանդացու կաթողիկոսութեան ժամանակ 548—557 ժողովներ անուանումներով: Նախ 527-ին գումարուած Դուինի ժողով գոյութիւն չունի: Դուինի Ա. ժողովը 506-ին, իսկ երկրորդը՝ 554/5-ին է տեղի ունեցել: Հեղինակի մօտ ստեղծուած այս շփոթութեան հետեւանք եղող առաջին աղբիւրը՝ Աբէլ արք. Մխիթարեանցի «Պատմութիւն ժողովոց Հայց. Եկեղեցւոյ» աշխատասիրութիւնն է: Աբէլ արքեպիսկոպոսը իր գրքում նշել է սակայն, որ նա Դուինի Բ. ժողովի կանոնները եւ մի շարք այլ կանոնախմբեր, Չամչեանի համաօտոտումներից է վերցրել (Կանոնագիրք Հայոց, Ա, 381), ուստի՝ նրա գործում վերոյիշեալ կանոնը ներկայացուում է ամփոփ ձեւով.

«Ի մկրտել քահանային՝ մի՛ կայցեն առ նմա կանայք, ունելով զտեղի սարկաագաց» (Մխիթարեանց, 80):

Երկրորդի պարագային, հեղինակը աչքի առաջ է ունեցել Վազգէն Յակոբեանի աշխատասիրած «Կանոնագիրք Հայոց»-ը, որտեղ Դուինի Բ. ժողովի կանոնները, «Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկանէից եպիսկոպոսի» խորագրով են ներկայացուած: Իսկ այստեղ յստակ է, որ վերոյիշեալ կանոնը իր ամբողջական ձեւով է հանդէս գալիս:

Ինչպէս տեսանք, 4—8-րդ դարերից մեզ հասած կանոնական վկայութիւնները ուղղուած են այնպիսի կանանց դէմ, որոնք սարկաագութեան ստիճան չունեն: Այստեղ պէտք է հաստատել նաեւ այն պարագան, որ ամբողջ «Կանոնագիրք Հայոց»-ում, սարկաագուրիների վերաբերեալ կանոններ ընդհանրապէս գոյութիւն չունեն: Այս երեւոյթը կարելի է բացատրել նրանով, որ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի առաջին խմբագրութիւնը, արդէն 8-րդ դարի սկզբում, Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոսի շնորհիւ աւարտուել էր, մինչդեռ կանանց սարկաագութիւնը, հաւանաբար ասելի ուշ շրջանի ծնունդ է:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ՝ 9—11-ՐԴ ԴԱՐ

Կանանց սարկաազութեան երկրորդ շրջանում, սարկաազ-«ուֆի» բառը իր իզականաձև մասնիկով մեր ձեռագրերում արդեն վկայում է: Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի թ. 457 Մաշտոցում, որը 9—10-րդ դարի խմբագրություն է համարում, «Ձեռնադրություն կրոնատրություն արժանացելոցն» խորագիր արարողության վերջում կատարում, կին վանականներ ձեռնադրելու մասին մի յառելում կա, որտեղ ասում է, թե վանական դարձող կնոջ զգեստատրումը՝ «սարկաազութին» է անելու: Այսպես՝ «Իսկ կանանցն պարտ է սքեմ տալ եւ զնոյն կատարել կարգս: Բայց հռլանի ՍԱՐԿԱԻԱԳՈՒՆՀԻՔՆ արասցեն, սե փակեղամբ ծածկեսցեն զնական մինչեւ յունան» (Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Վենետիկ: Հ. Բարսեղ Սարգիսեան / Հ. Գրիգոր Սարգսեան, Գ, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1966, 27—33):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ՝ 12-ՐԴ ԴԱՐ

Սարկաազութիների մասին մեր մատենագիրների կատարած բուն վերկայությունները սկսում են 12-րդ դարից: Ներսես Շնորհալի հայրապետի «Թուղթ քնդհանրական»-ը, ուղղում մեր ժողովրդի բոլոր խաւերին, ո՛չ կուսանների, եւ ո՛չ էլ սարկաազութիների մասին խօսք չի անում:

«Եւ փոքր է կրօնատրութիւն ոչ միայն քան զքահանայութիւն, ալ եւ քան զսարկաազութիւն, զի սա եւ կանանց է համարձակելի, որպէս եւ սուրբն Բարսեղ գրէ. իսկ սարկաազութիւն եւ ոչ բնաւ», գրում է Ներսես Լամբրոնացին (Խորհրդածութիւնք ի Կարգս Եկեղեցոյ եւ Մեկնութիւն Խորհրդոց Պատարագին, Վենետիկ, 1847, 53), համաձայնելով կանանց վանական լինելու ասանդութեան, բայց ոչ սարկաազութեան աստիճան ստանալու գաղափարի հետ:

1184-ին խմբագրուած Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում, սարկաազութիների մասին հետեւեալն ենք կարդում.

«Եւ եւ ի կանանց սարկաազունք ձեռնադրեալք, որք կոչին սարկաազութիք, վասն քարոզելոյ կանանց եւ ընթեռնոյ Աւետարան, զի մի մտցէ անդ այր, եւ մի նա արտաքս, քան զվանսն ելանիցէ: Բայց յորժամ մկրտութիւն առնեն քահանայքն, զան յաւազանն, զի զկանայսն նոքա լուանան ջրով քառութեանն՝ ներքոյ վարագորին... Մի՛ ինչ նոր եւ անկարգ վարկցիս զայս, քանզի ի սրբոց Առաքելոցն ասանդութենէ ուսանիմք, քանզի ասէ՝ յանձն առնեմ ձեզ զՓիբէ քոյր մեր, որ է սպասաոր եկեղեցոյն» (Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, աշխ. Խորոյով Թորոսեան, Երեւան, 1975, 136—137):

Սարկաազութիների մասին նման վկայություններ կարդում ենք նաեւ՝ Սմբատ Սպարապետի 1165-ին խմբագրուած Դատաստանագրքում.

«Եւ թէ հրամայէ քահանայն, նաեւ սարկաազութիք էլ կարեն ձեռնադրել, որ եւ նոքա եւս կարեն քարոզ ասել կանանց, եւ Աւետարան կարդալ, որ եւ այր մարդ չմտցէ... եւ կարեն լուանալ տղայք եւ կանայք քառութեան ջրովն... եւ ի Հայոց կանանց վաղ է ջնջած այս կարգս: Բայց այս սյն է, զոր գրել է Առաքեալն՝ թէ յանձն առնեմ ձեզ զՓիբէ քոյր մեր, որ է սպասաոր եկեղեցոյն» (Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, աշխ. Ա. Գալստեան, Երեւան, 1958, 66—67):

1299-ին, Սիմեոն արքեպս. Ստեփաննոս Օրբելեանը, իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գործում, սարկաւագութիւնների մասին հետեւեալն է գրում.

«Իսկ ի կանանց սարկաւագութիւնք լինին, զի ի կանանց վանս բարոգէն... բարոգէ եւ ընթոնոմ Աւետարան՝ ոչ յամբոխի ի վերայ բեմին, այլ առանձինն կամ յանկեան ուրեք. բայց ի սուրբ խորհրդոյն սպասատրութիւն բնաւ մի հպեցի, որպէս զարու սարկաւագունս» (Ստեփաննոսի Սիմեոն եպիսկոպոսի՝ Պատմութիւն Տանն Սիսական, հրտ. Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1861, 80):

Դր. Արատը այսբանով աւարտում է սարկաւագութիւնների մասին կատարած իր պրպտումները՝ հալ վարդապետների երկերում: Այս առիթով, օգտակար եւ շահեկան եմ համարում, այստեղ, կարեւոր երկու աղբիւրներ եւս ուշադրութեան յանձնել: Առաջինը՝ Պօղոս Տաթևեցի վարդապետի 12-րդ դարի սկզբում խմբագրած՝ «Թուղթ ընդդէմ Թէոփիստէ Հոռոմ Փիլիսոփային» գործն է, իսկ երկրորդը՝ մեր դասական աստուածաբանութեան գաղափարի գործը Տաթևացու հանրաժանօթ «Գիրք Հարցմանց»-ն է: Առանց Տաթևացու, մեր Եկեղեցու աստուածաբանական ասանդութիւնը ըմբռնելու հարցում ոչ մի բայլ առաջ չենք կարող զնալ:

Վերետմ, Դր. Արատի կողմից, Պօղոս Տաթևեցին իբրեւ հեղինակ հարեանցի կերպով յիշուեց, սակայն միթիւն առնչութեամբ արժէ նրա կարծիքը աւելի մօտիկից իմանալ: Ասորիների եկեղեցական որոշ ասանդութիւնների դէմ բողոքելու առիթով, «Ասորիք» կանանց հրամայեմ ելնել ի խորանն, զոր չէ օրէն» նա աւելացնում է.

«Նաեւ կանանց հրամայեմ ելանել ի սուրբ Խորանն Աստուծոյ, որ օտար է յԱռաքելական եւ ի մարգարեական կանոնացն, զոր եւ առեաց իսկ զայս Հոգին Սուրբ, զսուրբ Խորանն կոխան առնել կանանց:

Եւ արդ՝ ահա գրեալ է յօրէնսն, եթէ Մովսէս միայն իշխէր ելանել ի գլուխ լերինն, եւ խօսել ընդ Աստուծոյ, յօրինակ այսմ Աստուածընկալ Խորանիս Աստուծոյ: Եւ ամենայն քահանայքն կանգնեալ կային ի ստորոտ լերինն, որ է այս Եկեղեցի Քրիստոսի: Եւ ժողովուրդքն կային ի ստորոտ լերինն՝ որ է արտաքին սրահ եկեղեցոյն: Այն լեառն՝ օրինակ էր այս սուրբ եկեղեցոյն, եւ այսպիսի պատուիրանս՝ ի հին օրինացն եղաւ սրբութեամբ մերձեցալ ի լեառն սուրբ:

Իսկ նորումս՝ այսպէս ասէ գիրն, եթէ Յակոբոս եղբայր Տեառն, նա միայն իշխէր մտանել ի Սրբութիւն Սրբութեանցն: Ի հնումն լեառն հրով վառեալ լինէր, եւ ի նորումս այս Եկեղեցի, որ է բնակարան Աստուծոյ, եւ տեղի գեմման, արեան պատարագին Քրիստոսի: Եւ այս է ճշմարտութիւն տնօրէնութեան Քրիստոսի, զոր եւ սուրբ Հայրապետքն, որ ի Նիկիա ժողովեցան, զնզովս կարգեցին եւ ասացին, թէ ոչ է պարտ կանանցն ի բեմ ելանել: Զոր եւ սուրբ Առաքեալն Պօղոս, արգելոյր զդասս կանանցն, եւ ոչ տալր նոցա թոյլ բնաւ խօսել լեկեղեցին: Եւ ահա դոքա [Ասորիք] հակառակ Պօղոսի ելեալ, եւ զկանայսն Բեմականս արարին» (Պօղոս Տաթևեցի, Թուղթ ընդդէմ Թէոփիստէ Հոռոմ Փիլիսոփային, Կ. Պոլիս, 1752, 178—179):

Մկրտութեան հարցի կապակցութեամբ, Տաթևեցին լատինների անանդութեան դէմ արտայայտուելով, նոյնիսկ ծայրայեղ կարիքի պարագային մերժում է կանանց կողմից մկրտութեան կատարումը:

«Ասեմ հերձուածող ազգն ֆուսկաց թէ՛ թէպէտ մկրտութիւն գործ քահանայի է, բայց ի հարկաւոր ժամանակն, թէ քահանայ ոչ լինի, ամենայն ոք,

որ գիտէ զձեռն մկրտութեան՝ կարէ մկրտել: Եւ թէ այդ մարդ ոչ լինի, եւ տղայն մերձ ի մեռանիլ լինի, կհնն կարէ՝ մկրտել, թէ գիտէ զձեռն բանին, զոր քրիստոս ուսոյց (Յանուն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ), ցանէ զգորն եւ ասէ՝ մկրտեալ լինի: Որ եւ է այս հերձուած մեծ եւ յանդուգն հայհոյութիւն ընդդէմ կարգաց Եկեղեցւոյ» (Տաթեւացի, 588—589):

Այնուհետեւ, Տաթեւացին, լատինների այս աւանդութեան դէմ լինելու իր բոլոր պատճառներն է թուարկում, որոնք յոյժ հետաքրքրական են իմանալ, միթիս կապակցութեամբ Տաթեւեան դպրոցի դիրքորոշումի մասին ամբողջական մի պատկերացում կազմելու համար:

«Նախ՝ զի այսպիսի չար աղանդս ո՛չ գտանի յայլ Եկեղեցիս քրիստոնէից: Երկրորդ՝ զի այս խորհրդոյ նշանակ ի սկզբան արարածոց Աստուած Ադամայ եւ եւ ո՛չ կնոջն, յորժամ էած զԵկեղանիսն առ Ադամ, զի անուն դիցէ նոցա: Երրորդ՝ զի թէ կայր հնար, որ ի ձեռն կնոջն տուեալ լինէր շրմորհք, Աստուածածին Կոյսն Մարիամ ընդէ՛ր ոչ եղև մերձ մկրտութեան Որդւոյն իրոյ ի Յորդանան: Չորրորդ՝ զի թէ ի ձեռն Փրիպպոսի Առաքելոյ, որ էր մի յեթանց անտի սարկաւազացն, ո՛չ եղև իջեալ Հոգին ի վերայ ներքինւոյն մինչեւ յափշտակեցաւ յԱգովոս, եւ ասպա էջ Հոգին ի մըկըրտեալն նորա, զիա՛րդ ի ձեռն կնոջ լինի տուեալ շնորհք Հոգւոյն լուսցմամբ ջրոյն: Հինգերորդ՝ զի թէ գոյր հնար կնոջ վասն հարկին առնել զգործ քահանայի, ընդէ՛ր ոչ կարաց Նունի կոյսն մկրտել զոք ի վրաց, յորժամ դարձոյց յաստուածգիտութիւն, այլ առաքեաց առ սուրբն Գրիգոր եւ խնդրեաց քահանայս՝ մկրտել զնոսա: Վեցերորդ՝ զի թէ կինն կարէ մկրտել ի հարկաւոր ժամանակի, սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն քանի եւս առաւել պատուական էր քան զմի կին, ընդէ՛ր ոչ մկրտեաց զոք ի հաւատացելոցն, մինչեւ զնաց ի Կեսարիա ձեռնադրեցաւ, եւ ասպա եկեալ զհազարս հազարաց եւ զբիրս բիրոց մկրտեաց ի գետն: Եօթներորդ՝ զի մկրտելն է գործ քահանայի, եւ քահանայութիւն է սպասաւորութիւն Աստուծոյ. իսկ զայս սպասաւորութիւն Աստուծոյ եւ ո՛չ կառավարութիւն ունէին սովորութիւն սնտոի կողմն ի ձեռն կանանցն մատուցանել զպատարագն, զնոյն եւ զամենայն հեթանոսք առնեն: Իսկ թէ ի հեթանոսս այսպիսի պարկեշտութիւն պարտ էր առնել, քանի՞ եւս առաւել յԵկեղեցիս պարտ է լինիլ, որ է ճշմարիտ կարգաւորութիւն եւ սրբութեան օրէնք: Ութերորդ՝ զի թէ զգեճումն կենդանեաց ո՛չ ունին հրաման գեճուլ ազգ կանանց, որ է՝ խորութիւն մարմնաւոր սրբութեանց, զիա՛րդ պատշաճի տալ հրաման կանանց ազգի՝ մերձեցալ ի կարգ հոգեւոր սրբութեան: Իններորդ՝ զի մկրտութիւն է գործ քահանայութեան, եւ քահանայութիւն է ազատ եւ ո՛չ ընդ ոմեք հարկի ներքոյ: Իսկ կինն ծառայ եւ ոտք է առն, վասն այսր հարկի ո՛չ է պարտ ծառային առնել զգործ տեսուն, որպէս եւ գրեալ է ի գիրս մկրիական կանոնացն, եթէ զծառայս ի ծառանգութիւն Եկեղեցւոյ կարգել ոչ հրամայենք, բայց թէ ազատեալ լիցի տեսուն կանօք, որպէս Ոճեսիմոսն այն: Իսկ թէ զայր, որ ընդ ծառայութեամբ է, ո՛չ հրամայեցին Հայրապետքն սուրբք գալ ի յատինան Եկեղեցւոյ, քանի՞ եւս առաւել հերձուած մեծ է կանանց, որոյ ասաց Աստուած թէ (առ այր քո դարձ քո, եւ նա տիրեսցէ քեզ) [Ծննդ. ԺԶ, 16], հրաման տալ զգործ քահանայի առնել, որ ազատաց է եւ ո՛չ ծառայից: Տասներորդ՝ զի մկրտութիւն է գործ քահանայի, որ աղօթիք կատարի. իսկ կանանց՝ ազգին պատուիրէ Առաքեալն՝ ի ժամ աղօթիցն շուք դնել զխոյն վասն հրեշտակաց, այսինքն՝ վասն քահանայից, որ հրեշտակ կոչին ի գրոց, ասպա քանի՞ դատապարտութիւն է հրաման տալ նոցա. եւ ի գործ քահանայութեան յանդգնիլ: Եւ եւ այլ

բազում վկայությունք ի Գրոց Սրբոց, որ զայսպիսի հերձուածս սուտ եւ ընդունայն երեւցուցանեն»։ (Տաթեւացի, 589—590)։

Տաթեւացին ո՛չ միայն կանանց մկրտութիւն կատարելը, այլ՝ մկրտութեան առիթով, նրանց կնքամայր լինելու եւ կոչուելու պարագան էլ է մերժում, քանի որ յունարեւի Eklesia իգական բառի հետեւողութեամբ, կնքամայր միայն Եկեղեցին կարող է լինել, իբրեւ «Եկեղեցի Նորաննելոցն»։ «Կին մարդ կարէ՞ կնքահայր լինել թէ ոչ» հարցին, նա հետեւեալ պատասխանն է տալիս.

«Ո՛չ կարէ, զի կնքահայր ասեմք, եւ ոչ կնքամայր։ Զի կնքամայր Եկեղեցին է նորաննելոցն՝ որոյ պատճառ է, զի կին երաշխատր եւ վկայ ո՛չ կարէ լինիլ, վասն որոյ եւ ո՛չ կնքահայր կարէ լինիլ։ Եւ դարձեալ՝ կանանց ազգ ո՛չ կարէ քահանայագործել, եւ ո՛չ կնքահայր լինիլ։ Եւ ոչ այս միայն, այլ ի ժամ մկրտութեան ո՛չ է պարտ մնալ կնոջ յեկեղեցոջն, զի եւ Տիրամայր Կոյսն ո՛չ էր ի ժամ մկրտութեան ընդ Քրիստոսի ի Յորդանան, որպէս ասացաւ ի վերոյ» (Տաթեւացի, 591)։

Անշուշտ, այստեղ կարելի է առարկել, որ Տաթեւացու քննադատութիւնը ձեռնադրութիւն չունեցող կանանց, բայց ոչ ուղղակի սարկաագոյններին է վերաբերում։ Սակայն միւս կողմից պէտք է նկատի ունենալ այն իրողութիւնը, որ նա սարկաագոյնների մասին ընդհանրապէս խօսք չի անում, ո՛չ իսկ եկեղեցական աստիճանների, յատկապէս վեցերորդ՝ սարկաագականը մեկնելիս (Տաթեւացի, 606—608)։ Մինչդեռ, թէ՛ Ներսէս Լամբրոնացին, թէ՛ Մխիթար Գոշը, թէ՛ Ստեփանոս Օրբելեանը, եւ թէ՛ Սմբատ Սպարապետը, եկեղեցական վեցերորդ՝ սարկաագական աստիճանի մասին խօսելու առիթով էին անդրադարձել սարկաագոյններին։ Այս իրողութիւնը մտածել է տալիս, որ Տաթեւացու նման ժամանակի գիտական օրէնքներին հետեւող մի աստուածաբան, որ իր երկերը խմբագրելիս աչքի առաջ գրնէ մեր մատենագրութեան կարեւորագոյն մասը ունեցել է, չէր կարող մինչ այդ մեր Եկեղեցում գոյութիւն ունեցող սարկաագոյնների աւանդութիւնը անտեսել, այո՛, նոյնիսկ այս «ազգային» աւանդութեան դէմ արտայայտուիլ։

Կանանց կնքամայր լինելու կամ մկրտութիւն կատարելու հարցի կուսակցութեամբ, Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ վարդապետն էլ մերժողական կեցուածք ունի։ Այսպէս, Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ վարդապետը, իր «Երաւո հասարակաց Քրիստոնէից» ստեղծագործութեան մէջ յորդորում է՝

«Զայլազգի մի՛ առնէք կնքահայր։ Ի կին մարդոյ գիրկ մի՛ դնէք. զի կնքահայրն վկայ է եւ երաշխատր, եւ ուսուցիչ է հաստոյն, եւ կին մարդն ո՛չ վկայ, ո՛չ երաշխատր, ո՛չ ուսուցիչ չէ պարտ որ լինի» (Մաշտոցի Անւան Մատենադարան, Զեռ. թիւ՝ 1712, էջ 156բ)։

Դր. Արստըր նկատի է ունեցել նաեւ մի շարք մատենագրական այլ վրկայութիւններ, որոնք մի քանի ձեռնադրութեան Մաշտոցներում, իբրեւ սարկաագոյնի ձեռնադրելու կանոն, մեզ են հասել։ Այսպէս, Վեներաբիկի Մխիթարեանց մատենադարանի, 13-դ դարի սկզբում խմբագրուած, թիւ 199-ը ձեռագրում՝ «Ձեռնադրութիւն սարկաագ կանանց, որ են սարկաագոյնիք» խորագիր կանոնը։ Էջմիածնում կամ Մաշտոցի Անւան Երեսնի Մատենադարանում 1314-ին Կիլիկիա գրուած մի Մաշտոցում «Սարկաագոյնիք ստեղծեալ» վերնագրով յաւելեալ կանոնը։ Նոյնպէս 1314-ից, Տաթեւում օրինակուած Մաշտոցների շարքում՝ կարգ «Սարկաագոյնեաց» բացատրութիւնը, ի թիւս ալլոց, վկայութիւն են տալիս այն մասին, որ Հայ Եկեղեցում սարկաագոյններ ձեռնադրելու մի սովորութիւն եղել է։ Այս առիթով, հեղի-

անընդունելի է, որ Թիւրքիոյ Հայոց Պատրիարք՝ Շնորհք արքեպիսկ. Գալուստեանը, սարկաւագոսիներ ձեռնադրելիս, սովորաբար այդ սարկաւագներ ձեռնադրելու մեզ ծանօթ կանոնն է կիրառում:

ԿԱՆԱՆՑ ՍԱՐԿԱՒԱԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿՈՒՍԱՆՈՑՆԵՐՈՒՄ
17-ՐԴ ԴԱՐԻՑ ՍԿՍԵԱԼ ԿԱՏԱՐԻՆԷԻ ՎԱՆՔԸ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅՈՒՄ

Կիլիկեան Հայաստանում սարկաւագոսիների մասին եղած մասնակի վկայութիւններից յետոյ, 17-րդ դարում այն կազմակերպուած ձեռով առաջին անգամ տեսնում ենք Նոր Զուղայի Սբ. Կատարիքի վանքում: Ըստ աւանդութեան, վանքը հիմնուել է 1623-ին, Ծաֆ Աբբասի Հայաստանում կատարած բռնագաղթի հետեւանքով, Նոր Զուղայի Սբ. Յովհաննէս եկեղեցու մօտ ապաստանած երեք կուսանների կողմից: Կուսանոցը ունեցել է բարձր պարիսպներ, կենդրոնում գտնուող եկեղեցու շուրջ եղել են մենաստաններ, իսկ վանքը կոչուել է նաեւ «անապատ»: Իր գոյութեան առաջին 50 տարիների ընթացքում, միաբանների թիւը մինչեւ 33-ի է բարձրացել, որից յետոյ, հետզհետէ նուազել է: 1937-ին, վանքը թուային իմաստով վերակենդանացնելու համար կատարուած փորձը յաջողութիւն չի գտել, եւ 1954-ին այդ լըրիս ամայանալով փակուել է: Վանքում եղել է նաեւ աղջկանց մի ճեմարան: Վանական ուխտադրութիւնից յետոյ, որ 20 տարիքը թեւակոխելուց վերջն է կատարուել, նորընծաները եպիսկոպոսից եկեղեցական չորս աստիճաններն են ստացել: Վանքում սարկաւագոսիներ ձեռնադրելու սովորութիւնը, 1851-ին, Թաղէոս արքեպիսկ. Պէկմազարեանի կողմից է հաստատուել: Աւետարանելու եւ եկեղեցական որոշ սպասարկութիւններ ինքնաբաւ կերպով վանքում կատարելու համար, հասանաբար կուսաններից միայն մի քանիսն են սարկաւագոսի ձեռնադրուել, իսկ մնացեալ մեծ մասը բաւարարուել են եկեղեցական չորս փոքր աստիճանները ստանալով:

Սբ. Կատարիքէ վանքից բացի, յիշում են եւս երեք կուսանոց-վանքեր, որտեղ սարկաւագոսիներ ձեռնադրելու աւանդութիւն կիրառուել է: Առաջինը՝ Կատարիքէ վանքի օրինակի հետեւողութեամբ եւ նրա հիմնարկութիւնից մէկ հարիւրամեակ յետոյ, Թիֆլիսում հիմնուած՝ Սբ. Ստեփանոսի կուսանոցն է: Վանքի հիմնադիր է համարուում, Նոր Զուղայից Թիֆլիս գաղթած եւ Կատարիքէ կուսանոցին ծանօթ՝ Պեհրովդեանց ընտանիքը, որ նրանք իր ընտանեկան կալուածների վրայ է ուզում հիմնել: Այսպիսով, Սբ. Ստեփանոսի վանքը երկար ժամանակ այս ընտանիքի անմիջական ազդեցութեան տակ է մնում, այնքան, որ նրա մեծաւորութիւն միայն ընտանիքի կողմից է ճշանակուում: Ինչպէս Սբ. Կատարիքէ կուսանոցում, այստեղ էլ սարկաւագոսիներ ունենալու սովորութիւնը, Թաղէոս արքեպիսկոպոսն է ներմուծել: Վանքի մեծաւորութիւն միշտ աւագ սարկաւագութեան կոչում է ունեցել:

Այս առիթով, հետաքրքրական է հեղինակի հաղորդած տողնուակ տեղեկութիւնը, որ 1864-ին, Կատարիքէ անուելով մի կուսան, Երուսաղեմի Յովհաննէս պատրիարքին է ներկայանում, Թիֆլիսի Սբ. Ստեփանոս վանքի կուսանների նման, սարկաւագոսի ձեռնադրուելու խնդրանքով: Երուսաղեմի պատրիարքը մերժում է նրան, այն ստարկութեամբ, որ այդ՝ Հայ եկեղեցու աւանդութեան եւ կանոններին հակառակ է:

Ժողիւում եւս եղել է մի կուսանոց-վանք, որի անդամների թիւը սակայն, չորսից-հինգ հոգուց չի անցել:

Այստեղ, յիշատակության արժանի է Կ. Պոլսի Գալֆայեան վանք-կուսանոցը յատկապէս այն բանի համար, որ չնայած իր ապրած մայրամուտին, այնուամենայնիւ ցարդ գոյատեւում է նա իր վերջին միաբան-սարկաւագունիով:

Գալֆայեան Միաբանութիւնը 1866-ին հիմնադրուել է Սրբուհի Գալֆայեանի կողմից, որբախնամության հիմնական նպատակով: Այս Միաբանութիւնը յատկանշական է նաեւ նրանով, որ նրա բոլոր անդամները սարկաւագունիներ, իսկ մեծաորութիւն՝ աւագ սարկաւագունի է եղել: Վանքի առաջին մեծաորութիւն, Նարոյեան Պատրիարքի կողմից, 1932-ին է սարկաւագունի ձեռնադրուել, իսկ «վերջինը», եւ այժմ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանում ծառայող՝ քոյր Հռիփսիմէ Սասունեանը, սարկաւագ է ձեռնադրուել 1982-ին, Ծնորճ արքեպսկ. Գալուստեանի կողմից:

ՍԱՐԿԱՒԱԳՈՒՀԻՆԵՐԻ ԶԳԵՍՏԱԻՈՐՈՒՄԸ

Որպէսզի սարկաւագունիների մասին մեր պատկերացումը ամբողջական լինի, աւելորդ չէր լինելու հակիրճ կերպով նրանց զգեստաւորումի մասին եւս անդրադառնալ: Այս առումով, մեզ հասնող առաջին վկայութիւնները 12-րդ դարից են: Բոլոր հեղինակների մօտ միանման է՝ սարկաւագունիների նակատից կախուած մետաղեայ փոքրիկ խաչը եւ ուսից՝ ուրարը: Այսպէս, Մխիթար Գոշի մօտ այս մասին հետեւեալն ենք կարդում.

«Սքեմ է նոցա ամենայն ինչ հաւատաւորաց, բայց ի նակատն խաչ լինի, եւ քուշկէն [ուրար] ի յաջմէ կողմանէ ի կախ ունելով» (Մխիթար Գոշ, 137):

Գրեթէ միեւնոյն տեղեկութիւններն են տալիս նաեւ Սմբատ Սպարապետն ու Ստեփանոս Օրբէլեանը: Աւելի ուշ շրջանի՝ 19/20-րդ դարի լուսանկարներում, արարողութեան ժամանակ սարկաւագունիին շապիկով, եւ գլխից գրեթէ մինչեւ գետին հասնող սպիտակ մի շղարշով զգեստաւորուած ենք տեսնում:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

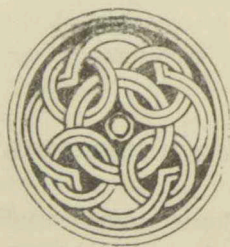
ա. Ժիշդ է, որ մեր Եկեղեցում սարկաւագունիներ գոյութիւն ունեցել են ու տակաւին ԿԱՅ, բայց ընդհանուր Հայ Եկեղեցու վրայ տարածուող կանանց սարկաւագութեան մնալուն մի աւանդութեան մասին խօսք չի կարող լինել, որովհետեւ այդ մեր Եկեղեցում պարզապէս տեղական բնոյթ է ունեցել եւ ունի:

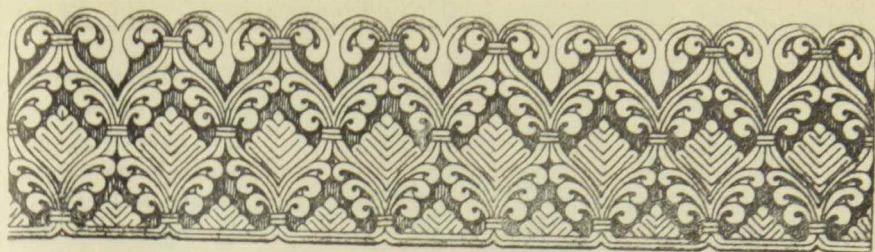
բ. Կանանց սարկաւագութիւնը մեր Եկեղեցում եղել է ոչ ամբողջական, այլ՝ մասնակի: Այսինքն՝ սարկաւագի ծառայութեան բնագաւառի համեմատութեամբ, սարկաւագունիու պաշտօնը Եկեղեցում, հակառակ կատարուող ձեռնադրութեան կարգի նոյնութեան, սահմանափակ է եղել: Հաւանաբար, այդ կարելի է այսօրուայ կիսասարկաւագութեան հետ համեմատել: Այլ է Պոլսահայ Եկեղեցում կիրառուող ամբողջական սարկաւագոնիութեան պարագան, որ ինչպէս ասուեց, խիստ տեղական բնոյթ ունի:

գ. Վերելում արդէն տեսանք, որ կանանց սարկաւագութիւնը Եկեղեցում հովուական, աւելի՝ ծիսական մի կարիքի ծնունդ էր: Կիւնը եկեղեցական ծառայութեան էր կոչում այնտեղ, որտեղ սարկաւագի կամ քահանայի առա-

քելութիւնը, պատշաճութեան պահանջով, սահմանափակում էր: Տեսանք նաեւ, որ Հայ Եկեղեցում, կանացի սարկաւագութիւնը համեմատաբար ակելի ուշ շրջանի ծնունդ լինելով, չէր կարող պատշաճութեան պահանջի հետեւանք լինել, քանի որ Հայոց մէջ, եթէ ոչ սկզբից, գոնէ 9-րդ դարից յետոյ, վստահաբար կարելի չէ մկրտուողի ամբողջ մարմինը օծելու ծիսական նման մի սովորութիւն գտնել, ինչ որ պարագան, տակսսին մինչեւ այսօր ատրիքների մօտ է: Ուրեմն, թէ կանացի սարկաւագութիւնը Հայ Եկեղեցում ինչպիսի՞ կարիքի արդիւնք է, առ այժմ՝ մնում է անորոշ, բայց որոշ է այն, որ այդ ո՛չ ծիսական, եւ ո՛չ էլ հովուական է: Թէ՛ Սահակ Պարթեւի, եւ թէ՛ Դուինի Բ. ժողովի կանոններից պարզում է, որ կանանց սարկաւագութեան սկզբնաւորութիւնը Հայոց մէջ, որեւէ ձեւով կարելի չէ մկրտութեան հետ կապել: Ծատ ակելի հաւանական է, որ այդ մեր Եկեղեցում էլ գոյութիւն ունեցած, կանանց կրօնատրութեան կամ վանականութեան ծնունդն է, որտեղ հասկանալի, բրնական պատճառներով, եկեղեցական որոշ սպասարկութիւնների մէջ ինքնաբաւ լինելու նպատակն է հետապնդուել:

դ. Կանանց եկեղեցական կոչումներ շնորհելու հարցում, միջնադարեան մեր վարդապետների մերժողական կեցումաձքը սբ. գրական ազդեցութեան, ժամանակի ոգու եւ ըմբռնումների հետեւանք է: Այս ուղղութեամբ, նրանց կատարած քննադատութիւնների ետեւում, կնոջ «անսուրբ» լինելու համոզմունքն է թաքնուած, որի համար նա չէր կարող սրբութեան մերձեցնալ:





ՍԻՓԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԽՍԵԱՆ

ՍԻՐՈՅ ԱՌԱՔԵԱԼԸ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

Յովհաննէս Ջերեդէոսի եւ Սողոմէի որդին էր եւ կրտսեր եղբայրը Յակոբոսի: Սողոմէ Ա. Կոյս Մարիամի մօրաքրոջ դուստրն էր: Որով կը տեսնենք, թէ Յիսուս մօտիկ ազգականութիւն ունէր Յակոբոս եւ Յովհաննէս Առաքեալներուն հետ: Յովհաննէս իր եղբօրմէն առաջ հետեւեցաւ Յիսուսի եւ յաճախ ներկայ գտնուեցաւ Քրիստոսի հետ՝ անոր առաքելութեան ընթացքին: Յովհաննէս իր ազգակցութեամբ եւ համակրելի բնատրոյթեան պատճառաւ արժանացած էր Յիսուսի յոռակ սիրոյն: Ան համարձակութեամբ կը գրէ ինքն իր մասին, ըսելով **աշակերտն զոր սիրէր Յիսուս** (Յովհ. 13:23, 21:20): Սակայն այդ համակրելի բնատրոյթեան համընթաց Ջերեդէոսի երկու որդիները ունեցած են նաեւ բունն եւ ցական բնատրոյթիւն մը, որուն համար Յիսուս անոնց **Բաներեզէս** մականունը տուաւ, որ կը թարգմանուի **Որդիք Որոտման**: Այդ բնատրոյթեան որպէս հետեւանք կրնանք յիշել Մամարացիներու վրայ երկինքէն կրակ իջեցնելու առաջարկը (Ղուկ. 9:54) եւ միւս Առաքեալներուն վրայ բարձր դիրք մը ձեռք ձգելու հետամտութիւնը (Մարկ. 10:35):

Առաքելական խումբին առաջին քստեակը՝ Պետրոս եւ Անդրէաս, Յակոբոս եւ Յովհաննէս նախապատուեալ Առաքեալներ էին եւ գլխաւոր առիթներով անոնք միշտ ալ Յիսուսի հետ գտնուած են, ինչպէս Յայրոսի տունը, Ալլակերպութեան վայրը, Ջիթենեաց լեռը եւ Գեթսեմանիի պարտէզը:

Սիրոյ Առաքեալը կը գրէ. «Նոր պատուիրանն կու տամ ձեզի, որ սիրէք զիրար, ինչպէս ես ձեզ սիրեցի, դուք ալ սիրեցէք զիրար: Եթէ դուք զիրար սիրէք՝ ատով ամէնքը պիտի գիտնան թէ դուք իմ աշակերտներս էք» (Յովհ. 13:34—35):

Առաջին երեք Աւետարանները կը կոչուին «Համատես Աւետարաններ», որովհետեւ անոնք նոյնանման են իրենց մօտեցումով եւ գրութիւններով: Կը կարծուի, թէ Յովհաննէս Առաքեալ միւս առաքեալներէն անելի երկար կեանք մը ունեցած ըլլալ՝ ապրելով 100 տարի: Վատահարար Յովհաննէս Աւետարանիչ իր աշփին առջեւ ունեցած է միւս երեք Աւետարանները, որոնք անելի

կանոխ գրուած էին եւ ինք չէ ուզած նոյն բաները կրկնել: Ան Աստուածաբանական ու տարբեր տեսանկիւնէ դիտելով Քրիստոսի կեանքն ու գործը՝ ըստ այնմ գրած է իր Աւետարանը:

Յովհաննէս կը ջանայ որոշ չափով ժամանակագրական կարգ մը տալ, ինչպէս «յաջորդ օրը» (1 Յովհ. 1:29, 35, 43): Ան կը ներկայացնէ տրամաբանական եւ ժամանակագրական յաջորդականութիւն մը: Յովհաննէս նոյնպէս ուշադրութիւն կը դարձնէ տեղերու եւ քաղաքներու, ինչպէս «Բերթաբրայի մէջ» Յորդանանի միւս կողմը» (Յովհ. 1:28) «Կանա Գալիլիացոց» (Յովհ. 21:1):

Յովհաննէս իր Աւետարանը գրելուն պատճառներէն մին ինք կու տայ, այսպէս. «Յիսուս շատ մը ուրիշ հրաշքներ ալ գործեց աշակերտներուն առջեւ, սակայն այդ բոլորը գրուած չեն այս գիրքին մէջ: Իսկ այսչափը գրուեցաւ որպէսզի հաւատար, թէ Յիսուս՝ Քրիստոսն է, Աստուծոյ Որդին, եւ որպէսզի հաւատար եւ կեանք ունենար անոր անունով» (Յովհ. 20:30—31):

Վերստին ծննդեան պարագան կը շեշտուի այս Աւետարանին մէջ, մասնաւորաբար երբ Քրիստոս կը խօսակցի Նիկողեմոսի հետ, այսպէս. «Մըշմարիտ, ճշմարիտ կ'ըսես քեզի, եթէ մէկը չծնի ջուրէն ու հոգիէն՝ չի կրնար մտնել Աստուծոյ թագաւորութեան մէջ: Վասնզի մարմինէն ծնածը մարմին է եւ հոգիէն ծնածը՝ հոգի: Դուն մի զարմանար որ քեզի ըսի թէ պէտք է վերստին ծնիս» (Յովհ. 3:5):

Քրիստոս փրկութեան դուռն է Հրեաներու եւ Հեթանոսներու համար հաւասարապէս: Ինքն է ժամապարհը, Կեանքն ու Յարութիւնը բոլոր հաւատացողներուն:

Խաչելութենէն առաջ մեր Տէրը իր Առաքեալներուն միտքը կը պատրաստէ ապագայի դէպքերուն առնչութեամբ:

Պիղատոս Խաչին վրայ Քրիստոսի լանցանքը գրեց եբրայերէն, լատիներէն եւ յունարէն լեզուներով. «Յիսուս Նագովրեցի, Հրեաներուն Թագաւորը»: Եբրայերէնը կրօնքի լեզուն էր, լատիներէնը՝ օրէնքի եւ իշխանութեան, իսկ յունարէնը՝ մշակութիւն, իմաստասիրութեան եւ գիտութեան:

Հրաշափառ Յարութենէն ետք մեր Տէրը Պետրոսը վերահաստատեց առաքելական իր նախորդ դիրքին մէջ՝ արածելու համար Տիրոջ Ոչխարները:

Յովհաննէս Առաքեալ հետեւեալ խօսքով կը փակէ իր Աւետարանը. «Տակաին շատ մը բաներ ալ կան, որ Յիսուս կատարեց, որոնք եթէ մանրամասնութեամբ գրուած ըլլային, կարծեմ թէ նոյնիսկ աշխարհը անբաւարար պիտի ըլլար պարունակելու այդ բոլոր գործիքները» (Յովհ. 21:25):

Յովհաննէսի Աւետարանը խորունկ է եւ յուսաբանող: Ան հեղինակն է նաեւ Ընդհանրական Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ Թուղթերուն, ինչպէս նաեւ Յայտնութեան Գիրքին, բոլորն ալ Նոր Կտակարանին մէջ:

Եթէ Աստուածաբանական նիւթերու շուրջ կ'ուզէք քարոզել, կարդացէք Պողոս Առաքեալի նամակները: Իսկ եթէ կը փափաքիք թափանցել Քրիստոնէական Կրօնի սրտին, կարդացէք Յովհաննէս Աւետարանը: Յովհաննէս Քրիստոսի հետ իր մշակած սերտ յարաբերութեան եւ գործակցութեան շրնորհի ունեցաւ զգալուն ոգի մը, որ զինք դարձուց Սիրոյ Առաքեալը: Անշուշտ կը ծագի հետեւեալ հարցը: Քրիստոս բոլոր աշակերտները չսիրե՞ց. բնական է սիրեց, Ան չհետաքրքրուեցա՞ր համայն մարդկութեամբ, անշուշտ թէ հոգաց եւ մտածեց բոլորին մասին: Արդեօք ան չսիրե՞ց աշխարհը. Աստուած սիրեց եւ Քրիստոս ալ բնականաբար սիրեց, ինչպէս Յովհաննէս

Աւետարանիչ կը գրէ. «Աստուած այնպէս սիրեց աշխարհը, որ մինչեւ իսկ իր Միածին Որդին տուաւ, որպէսզի ով որ հաւատայ անոր՝ չկորսուի, այլ ընդունի յաիտենական կեանքը» (Յովհ. 3:16): Հապա ինչո՞ւ համար յատկապէս շէշտել եւ ըսել. «Եւ աշակերտներէն մէկը զոր Յիսուս կը սիրէր, նստած էր Յիսուսի թով» (Յովհ. 13:23): Քրիստոս բոլորը սիրելով հանդերձ, մասնաւոր սէր ունէր, օրինակի համար Ան լացաւ Ղազարոսի գերեզմանին վրայ, իսկ խաչելութեան ժամանակ Ս. Կոյսը յանձնեց Յովհաննէս Առաքեալի խնամքին: Այս է մասնաւոր սիրոյ եւ վստահութեան արտայայտութիւնը:

Ինչպէս յիշեցի, Յովհաննէսի մէջ անարատ եւ ճշմարիտ սէրը զարգացաւ Քրիստոսի հետ իր ունեցած շփումներու պատճառաւ: Մենք բոլորս ալ բնածին սէր ունինք մեր մէջ, սակայն մասնաւոր մէկը սիրելը անլի ուշադրութեան եւ զոհողութեան կը կարօտի եւ այդ կու գայ իրար ճանչնալով եւ կատարուած գործերուն հաւատալով: Իսկ առանց անանձնական եւ անկեղծ սէր ունենալը մեր մէջ կը զարգանայ Աստուծոյ շնորհներով, որ մեզի տրուած երկնային պարգևն մըն է: Յովհաննէս ալ ունեցաւ բարկութեան եւ փոթորկալից պահեր, սակայն յաղթահարեց այդ բոլորին՝ շնորհիւ իր զգայուն եւ ազնիւ ոգիին... անոր մէջ աճեցաւ սիրոյ եւ ըմբռնողութեան ոգին եւ զինք դարձուց հասուն եւ մարդկային սիրտը ողորկող ու խրատող Աւետարանչին՝ քարոզելով, որ իրար սիրեն եւ թէ «Աստուած սէր է»:

Յովհաննէս ձկնորսութեան արհեստը ժառանգած էր իր հօրմէն: Հայրը կեանքի մէջ յաջողած անձ մըն էր եւ միջակայն վիճակն ալ լաւ էր եւ կըրնար ծառաներ ունենալ իր տան մէջ: Սակայն Յովհաննէս անհամոզարտ էր եւ կը զգար թէ իր կեանքին մէջ բան մը կը պակսէր: Երբ ան լսեց, որ մարգարէ մը անապատին մէջ կը քարոզէր եւ Յորդանան Գետին մէջ մկրտութիւն կը կատարէր, խնդրեց իր հօրմէն, որ մի քանի օր աշխատանքէ գերծ կացուցանէր զինք, որպէսզի երթար եւ լսէր այս անձանօթին խօսքը: Ուստի Յովհաննէս Անդրեասին հետ, որ նույնպէս ձկնորս մըն էր, գնաց Մկրտչին պատգամը լսելու: Զգալուն այս երիտասարդին համար չափազանց տպաւորիչ էր այն տեսարանը, երբ քարոզչին հրաւերին ընդառաջելով մարդիկ Յորդանան Գետին մէջ մտնելով կը մկրտուէին ապաշխարելով եւ դարձի գալով: Սակայն այս դէպքերուն մէջ անլի խորունկ տպաւորութիւն թողուց իր վրան, երբ Մկրտիչը բարձրաձայն յայտարարեց, ըսելով. «Եւ ձեզ կը մկրտեմ ջրով. ձեր մէջ կայ մէկը, զոր դուք չէք չանչնար, որ ինձմէ յետոյ պիտի գայ եւ որուն կօշիկներուն կապերը քակելու արժանի չեմ ես... Ահա՛ Գառն Աստուծոյ, որ կը բառնայ աշխարհի մեղքը» (Յովհ. 1:26—29):

Յովհաննէս դարձուց իր գլուխը եւ ուշադրութիւնը կեդրոնացուց այն կէտին վրայ, որ Մկրտիչը ցոյց կու տար: Ան ցնցում մը ունեցաւ՝ տեսնելով իր զարմիրը՝ Յիսուսը, Մարիամի եւ Յովսէփի զաւակը, որուն մասին Մկրտիչը կ'ըսէր «Գառն Աստուծոյ»: Ան հոգեկան ցնծութեան մէջ էր եւ մտքով տարուած ի տես այս անակնկալ դէպքին եւ յայտարարութեան: Ան յաջորդ օրը գնաց Յիսուսի մօտ՝ անոր հետ խօսակցելու համար, երբ արդէն իսկ շատ մը խորհորդներ կը տողանցէին իր մտքին մէջ եւ վստահաբար իրենց պատանկութեան օրերուն Նազարէթի մէջ ընտանեկան այցելութիւններ կատարած էին եւ Յիսուսի հետ խաղցած էր նեղ փողոցներուն մէջ: Իսկ հիմա Ան «Գառն Աստուծոյ» կը յայտարարուէր:

Այս առաջին յայտարարութենէն եւ Յիսուսի հետ իր հանդիպման առաջին իսկ րոպէէն Յովհաննէս հաւատաց որ Յիսուս՝ իրապէս «Գառն Աստուծոյ» էր, եւ իր Աւետարանին մէջ գործածուած գլխաւոր բառերէն մին է

«հաւատալ» բառը, որ մօտ հարիւր անգամ գործածուած է: Ան անձնական փորձառութեամբ զգաց հաւատքի գօրութիւնը եւ հաւատալու իրականութիւնը: Ան կը գրէ. «...ան գիտէ որ ճշմարիտ կ'ըսէ որպէսզի դուք ալ հաւատաք» (Յովն. 19:35): Յիսուս կը սիրէ բոլոր մարդոց, ապկայն Ան մասնաւոր սէր ունի այն մարդոց նկատմամբ, որոնք կը հաւատան իրեն: Թերեւս բացի ազգականական կապէ, գլխաւոր պատճառը այն է, որ Յովհաննէս հաւատաց իրեն եւ Յիսուս մասնաւոր սէր ունեցաւ անոր նկատմամբ եւ գիտցաւ որ Յովհաննէս իր Աւետարանը տարածելու առաքելութեան մէջ մեծ քաժին մը պիտի ունենար:

Յովհաննէս նախ հաւատաց եւ ապա անցաւ սիրոյ մէջ: Իր Աւետարանին մէջ ան չի յիշուիր անունով, այլ «Եւ աշակերտներէն մէկը գոր Յիսուս կը սիրէր» (Յովն. 13:23): Ան Յիսուսի մօտ նստած էր եւ մեզի կը պատգամէ Տիրոջ խօսքը. «Նոր պատուիրան կու տամ ձեզի, որ սիրէք զիրար. ինչպէս ես ձեզ սիրեցի, դուք ալ սիրեցէք զիրար» (Յովն. 13:34): Գլխաւոր բնաբանն է «սիրեցէք զիրար... ատով ամէնքը պիտի գիտնան թէ դուք իմ աշակերտներս էք» (Յովն. 13:35):

Օր մը երբ Յովհաննէս քարոզչական առաքելութեան մէջ էր, քան մը զինք վրդովեց: Ան վերադարձին հետեւեալը հաղորդեց Քրիստոսի. «Վարդապետ, մէկը տեսանք որ քու անունովդ դեւեր կը հանէր, բայց մեզի հետ չէր շրջեր. եւ արգիլեցինք զայն: Եւ ան ըսաւ. Արգելք մի՛ ըլլաք անոր, որովհետեւ չկայ մէկը որ իմ անունովս զօրաւոր գործեր ընէ ու կարենայ ինձի հայհոյել. վասնզի ով որ մեզի հակառակ չէ՝ մեր կողմն է» (Մարկ. 9:37—39): Յովհաննէս տակաւին իր տղամ զատուամբ «սիրեցէք զիրար»-ը գործնականի չէր վերածած:

Աստուած եւ իր սէրը սահմանափակուած չէ: Յովհաննէս Քրիստոսի տուած պատասխանը ստանալէ ետք անելի ընդարձակեց իր միտքն ու հոգին եւ անելի հասունացաւ իր քարոզչական առաքելութեան մէջ, գրելով. «Սիրելիներ, սիրենք զիրար, քանի որ սէրը Աստուծմէ է. ամէն ոք որ կը սիրէ՝ Աստուծմէ ծնած է եւ կը ճանչնայ զԱստուած» (Ա. Յովն. 4:7): Յովհաննէսի համար քսինք, որ զգայուն եւ ազնիւ հոգի ունեցող երիտասարդ մըն էր եւ ապկայն որպէս մարդ՝ ի պահանջել հարկին բարկացող, համարձակ եւ քաջ մէկը, ճշմարտապէս իրաւացի իր եղբօրը հետ «Որդիք Որոտման» կոչուելու:

Մենք այն տպաւորութիւնը չունենանք, որ Յովհաննէս տարիքով միւս Առաքեալներէն փոքր ըլլալուն պատճառաւ տկար էր: Քրիստոսի խաչելութեան ժամանակ խաչի մօտ միայն Յովհաննէս ներկայ էր քաջաբար: Քրիստոս խաչին վրայէն նայեցաւ իր շուրջ գտնուողներուն, որոնք ատելութեամբ լեցուած էին եւ հոգիով ալ կոյր էին: Սակայն Յիսուս տեսաւ նաեւ Յովհաննէս Աւետարանիչը, որ հասկացած էր իր առաքելութեան նպատակը, խաչելութեան եւ լստիւնական կեանքի իմաստը: Յովհաննէսի ներկայութիւնը նշանն էր իսկական սիրոյ եւ քաջութեան սիրոյ, որովհետեւ ան որպէս Առաքեալ ճանչցուած էր ժողովուրդէն եւ իր կեանքը վտանգի տակ դնելով հետեւեալ անցողիքներուն եւ Աստուածորդոյն ու իր մանկութեան ընկերոջ եւ ազգականին անարգ խաչելութեան եւ մահուան: Ան ճշմարիտ սիրոյ պատգամը վերածած էր գործնականի...:

Քրիստոս իր տագնապին եւ ցաւերուն մէջ դառնալով իր մօրը եւ Յովհաննէսին, ըսաւ. «Ո՛վ կին, ահա՛ քու որդիդ: Ապա ըսաւ աշակերտին. Ահա՛ քու մայրդ: Եւ այդ պահէն աշակերտը իր քով առաւ զայն» (Յովն. 19:27):

Քրիստոսի հրաշափառ Յարութեանն ետք Առաքեալներ քարոզեցին Երուսաղէմի մէջ: Հալածանքները սկսան, անոնց արգիլուեցաւ քարոզել եւ ունանք ալ բանտարկուեցան: Պետրոս եւ Յովհաննէս պատասխանեցին. «Եթէ Աստուծոյ առջեւ արդար է աւելի ձեզի՝ մտիկ ընել քան Աստուծոյ՝ դո՛ւք որոշեցէք: Իսկ մենք չենք կրնար չխօսիլ, ինչ որ տեսանք եւ լսեցինք» (Գործք 4:19—20): Անոնք սպառնալիքներու ենթարկուեցան, սակայն քաջաբար շարունակեցին իրենց քարոզչութիւնը՝ վկայութիւն տալով Քրիստոսի իսկական Յարութեան: Անոնք այլեւս բոլորովին փոխուած եւ գօտեպնդուած էին Քրիստոսի սիրոյն մէջ:

Սիրոյ Առաքեալ՝ Յովհաննէսի մասին կ'ըստի, թէ երբ շատ ծերացաւ եւ չէր կրնար քալել, հաստացեալներ զինք տունէ տուն կը փոխադրէին, որպէսզի քարոզէր: Սակայն ան միշտ կը կրկնէր, ըսելով. «զիրար սիրեցէք»: Օր մը մէկը համարձակութիւնը ունեցաւ հարցնելու, թէ ան ինչո՞ւ համար ուրիշ բան չէր ըսեր: Յովհաննէս Աւետարանիչ պատասխանեց. «Որովհետեւ ասիկա մեր Տիրոջ միակ պատգամն է: Եթէ մենք ասիկա կատարենք, ուրիշ որեւէ բանի պէտք չենք ունենար»:

Յովհաննէս բացառիկ կարողութիւն ունէր ըմբռնելու հոգեւոր ճշմարտութիւնը: Ան տաղանդաւոր ու զօրաւոր միտք մը ունէր: Ան մեզի կը նկարագրէ մարդեղութեան խորհուրդը: Ան խորապէս կը գիտակցի եւ կը հասկնայ Աստուածորդւոյն աշխարհ գալը: Վերջապէս միայն ինքն է, որ կը գրէ. «Սկիզբէն էր Բանը, եւ Բանը Աստուծոյ քով էր, եւ Բանը Աստուած էր...: Եւ Բանը մարմին եղաւ եւ բնակեցաւ մեր մէջ. եւ մենք տեսանք անոր փառքը, որպէս շնորհով եւ ճշմարտութեամբ լի Միածնի փառք՝ ստացուած Հօրմէն» (Յովհ. 1: 1, 14): Այս Աւետարանին բացումը գրական բարձր մակարդակ մը կը ներկայացնէ:

Յովհաննէս Քրիստոսը կը հասկնայ որեւէ աշակերտէ աւելի: Ան այս կարողութիւնը ունէր եւ խորապէս կը զգար ամէն բան: Ան գիտէր Քրիստոսի մօտնալու գաղտնիքը: Ան կը գրէ. «Իսկ եթէ լոյսին մէջ քալենք, ինչպէս որ ինքն է լոյսին մէջ՝ հաղորդութեան մէջ կ'ըլլանք իրարու հետ, եւ անոր Որդիին՝ Յիսուսի արիւնը կը մաքրէ մեզ ամէն մեղքէ» (Ա. Յովհ. 1:7): «Ով որ կ'ըսէ թէ ինք կը բնակի Անոր մէջ՝ պարտի այնպէս ընթանալ, ինչպէս որ ա՛ն ընթացաւ» (Ա. Յովհ. 2:6):

Յովհաննէս Աւետարանիչ Սիրոյ Աղբիւրէն՝ Քրիստոսէն ստացաւ սիրելու շնորհը, որ ուսումով եւ կամ պաշտօնով ձեռք չի բերուիր: Ան իր սիրելու ձիրքը, մտային եւ հոգեկան կարողութիւնները միացնելով մեզ կ'առաջնորդէ լոյսի ճամբայէն: Ան մեծ սիրտ մը ունէր:

Այս գրութիւնը կ'եզրափակենք հետեւեալ մէջբերումով. «Ան որ սկիզբէն էր, որուն մասին լսեցինք, որուն ականատես իսկ եղանք, որուն ճաշեցանք, եւ մեր ձեռքերը շօշափեցին կենաց Բանը—քանի որ կեանքը յայտնուեցաւ, եւ մենք տեսանք, կը վկայենք ու կը պատմենք ձեզի այն յափտեմական կեանքը՝ որ Հօր մօտ էր եւ յայտնուեցաւ մեզի—զա՛յն է որ տեսանք ու լսեցինք եւ կը պատմենք նաեւ ձեզի, որպէսզի դուք ալ հաղորդակից ըլլաք մեզի հետ. եւ մեր հաղորդութիւնը Հօր հետ է եւ անոր Որդիին՝ Յիսուս Քրիստոսի հետ: Եւ այս բանը կը գրենք ձեզի, որպէսզի կատարեալ ըլլայ ձեր ուրախութիւնը» (Ա. Յովհ. 1:1—4):

ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԾԱՌ ՍՈՒՐԲ ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի Մայր ցուցակի Գ հատորը* խմբագրելիս մեր ուշադրությունը գրավեց № 944 ձեռագրում «Եղիշէի վարդապետի ասացեալ վասն հաղորդութեան» (14աբ) կանոնախրատական բնագրին հետևող և «Երանելոյն Յոհաննու Ոսկեբերանի վասն չագալոյ զվախճանեալսն, մանաւանդ, որ տղայք անարատք թողին զայս կենցաղս» խորագրով ճառին (16ա—20ա) նախորդող անխորագիր («Այլուտ») ճառագրական մեկ միավոր (14բ—16ա), որը դարձյալ նվիրված է Սուրբ Հաղորդությանը:

Ելնելով այն իրողությունից, որ ճառիս սուրբգրային վկայությունները համապատասխանում են Աստվածաշնչի հայերեն ընկալյալ թարգմանությանը, պետք է ենթադրել, թե հեղինակն անհայտ այս երկը (եթե այն տեղալանացված տարբերակը չէ օտարալեզու բնագրի) հայ հավատացյալի հոգևոր պետքերը դարմանող մի ինքնուրույն աշխատություն է: Ի տարբերություն ավելի ուշ շրջանին հատուկ եկեղեցակենտրոն վարդապետության, այստեղ իշխողը քրիստոսակենտրոն վարդապետությունն է, որ ավելի հատուկ է դասական հայրախոսությանը: Սա անուղղակիորեն վկայում է, որ խնդրո առարկա միավորը առնչվում է վաղ շրջանի ավանդույթին**: Իր լեզվաոճական նկարագրով այն շատ մոտիկ է Եղիշէի և Ոսկեբերանի ճառերում կիրառված ճարտասանական ձևերին, որոնք հատկորոշվում են բարձր ու ազնիվ հուզականությամբ: Այսուամենայնիվ, քիչ թե շատ հավաստի փաստերի չգոյության պատճառով, դժվար է հստակ կարծիք հայտնել ճառի հեղինակային պատկանելության մասին:

Ծառն աչքի է ընկնում իր հարուստ քառագանձով: Այստեղ կիրարկ-

* «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի» հտ. Գ, կազմեց Օ. Եզանեանը, խմբագրեց Փ. Անթարեանը, Յ. Գլուսեանը (անտիպ):

** Տես թեկուզ «Յովհաննու Մանդակունոյ Վասն զգոշութեամբ մերձեմալոյ ի մարմին և յարին Որդոյն Աստուծոյ» ճառը («Տեառն Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճառք», Վենետիկ, 1860, էջ 165—173):

ված «ձաղկոծ» և խոռաքաղ բառերը բացակայում են Նոր Հայկազյան բառարանում:

Ծառը հրապարակվում է մեզ հայտնի միակ՝ № 944 ձեռագրի հիման վրա: Զեռագիրը ժողովածու Ոսկեփորիկ է, որն ընդօրինակվել է 1431 թ. Երեզ անապատում Հովհաննես (1ա—52բ) և Ղազար (53ա—227ա) արքեպիսկոպիտների ձեռքով: Ստացողը Ընդօրինակումն է: Թերթաքանակը՝ 227: Պրակ՝ Ա—Ի×12 (ԺԸ 11, ԺԹ 8, Ի 4): Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 28×18: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր (տարբեր ըստ գրիչների): Տող՝ 27 (երբեմն՝ 22—26)***:

[ՎԱՍՆ ՍՈՒՐԲ ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԵԱՆ]

Լուիցուք բանիցս, կամակար յաժարութեամբ մատիցուք և ճաշակեցուք զքաղցրութիւն Փրկչին մերոյ: Զգուշութեամբ և երկիրիւ^{1*}, հաւատով և յուսով, սիրով և խոնարհութեամբ դիմեցուք ծարաիքս առ աղբիւրն կենաց և արբցուք զիմաստութիւն, արբցուք զկենդանութիւն արբցուք զլոյս և զճշմարտութիւն: «Ո՞ր որ ծարաիդ էք, աւէ, երթա[ւ]ք ի ջուրն և վաճառեցէք ստանց արծ[աթ]ոյ զձրի թողութիւն»²: Այ[ւ]պէս և աստ պարտ է ասել. «Եկայք ճաշակեցէք զձրի թողութիւն, եկա[ւ]ք արբէք զանգին փրկութիւն, եկայք զմայլեցարուք յովսս փափկութեան, առէք զլոյս, առէք զգիտութիւն, առէք զմանանայն կենաց, զանծախելին, զանծորելին, զանիմանալի ծերն զերիտասարդեան վազեցէ, տղայն զմանուկն յառաջեցէ, կոյսն զամուսնացելովն և ամուսնացեալն զպառաւովն անցցէ, լրբեցարուք զբարիոք լրբութիւն զառիթ կենաց, զառաջնորդն փրկութեան: Գովելի է խիզախութիւնս, պատուելի է համարձակութիւնս, փարելի է տենչումն, դէղ է կենաց, բժիշկ է բաղձալի^{2*}, նորոգումն ոգոց, մաքրութիւն է մարմնոյ, լոյս խաւարելոց, լոյս յարութեան, ճանապարհն ճշմարտութեան, դուռն կենաց, հաց իմանալի, բաժակ անհետազատելի: «Երանի ոք քաղցեալ և ծարաի իցեն արդարութեան, զի նոք[ա] յազեցին»². միայն զգուշութեամբ, միայն զղջմամբ, միայն մաքրութեամբ, միայն ապաշխարութեամբ, միայն երկելի և ամաթխածութեամբ^{3*} և պատկառանաւք, զհոգևոր պատկառանս, միայն տքնութեամբ և արթնութեամբ, միայն ողորմածութեամբ և բարեգործութեամբ: Մի՛ որ ռխակալ մերձեցի, մի՛ որ՝ հպարտ և ամբարտաւան, մի՛ որ՝ անգեղջ և անարտասուք, մի՛ որ՝ ագահ և անհրաւ, մի՛ որ՝ անգութ և անկարեկից, մի՛ որ արբեցող և շուայ, զի մի իբրև զՆադար^{4*} և զԱբիմով այրեցին³, զի անցա պատմունանքն ամբողջ մնացին՝ յարիմակ մարմնոց մերոց, զի այնպէս լիցի, յործամ որ անարժանութեամբ հաղորդի: Նայ և զմարմնոյ վիշտ և զլուսնգ առաքեալ յայտ առնէ ասելով. «Հիւանդք բազումք ախտածէտք»⁴ վասն այնպիսի լըրութեան իցէ: Մի որ խոռաքաղ հեշտասիրութեամբ ախտից, զի մի տան-

*** Նկարագրությունն ըստ վկայակոչված Զեռագրացուցակի:

1* ձեռ. երկելի:

1 Եւայի ԾԵ 1:

2* ձեռ. քաղիմալի:

2 Մատթ. Ե 6:

3* ձեռ. ամաթխածութեամբ:

4* ձեռ. զԱնարտ:

3 Տե՛ս Ղեւո ժ 1—2:

4 Ա. Կորնթ. ԺԱ 30:

ջնացի, իբր զարիմական զայն, մի՛ որ գող է ազան և խորող տերունականաց, զի մի քարկոծեացի յաստումային պատուիրանացն իբր զԱքար, զԱմրան առ Յեսու Նաեան⁵, մի՛ որ լիբբ և ապառուժ, որպէս Յուդա, զի մի առ տեղաւ ձաղկոծ լիցի յաստումախաւս բերանոյ, մի՛ որ զւացաղ և ուշտ շնորհացն Աստուծոյ՝ ոչ տալ առատութեամբ և սիրով ի տրապիզիոն հոգևոր զգարգես Փրկչին, զի մի առժամայն մահասցի, իբր զԱնանիսան և զՍափիրայն⁶, մի՛ որ ցանկացող առար վայելից և շնորհաց, զի յանդիմանեալ և հեռահալած լիցի իբր զԱքաաբ⁷ և զՍիմոն⁸ զայն եղկելի, զի ամենայն, որ առնէ զմեղս, ծառայ է մեղացն, և ծառայն ոչ լիցի ժառանգ տէրունեացն: «Եղերուք, ասէ, սուրբն, զի ես սուրբ եմ»⁹: Տէր Աստուած մեր և սրբութիւն վայել է սրբոց և տաճար Աստուծոյ սուրբ է, ասէ առաքեալ, որ «էք դուք և բնակեցայց, ասէ, ի նոսայ»¹⁰, և գնացից և ինձ սեփականեցից ի վերստին սիրով: Եւ զի հաղորդութիւն միատրութիւն է ընդ Քրիստոսի, և ուր Որդի բնակէ, անդ՝ և՛ Հայր, և՛ Հոգի: Եւ ի հաղորդելն սրբութեամբ կառք քրովքեական լինիցին մարդիկ հողեղէն բնութեամբ ամենայսուրբ Երրորդութենէ: Եւ զինչ ասեմ կառք քրովքեական Աստուած ընդ Աստուած միատրեալ: Հոր է հաղորդութիւն, և ի հաղորդելն, առ ով գտանք յարդատեսակ կամ եղեգն[ե]ա, մնան մեղս, այրէ և տանջէ զգործողն, իսկ յորս գրտանէ ոսկիատեսակ առաքինութիւն, հրագինէ և մաքրէ: Վասն որոյ ոչ հուսահատութեամբ հրաժ[ար]ելն [է] բարի և ոչ՝ լրբութեամբ խիզախելն, այլ ընդորդութեամբ վայելելն, և որ պսակի և պատուոյ առնէ արժանի և փառաւ փայլեցուցանէ անզուական և գերապայծառ, յորս լիցի ամենեցուն մեզ վայելել շնորհք մարդասիրին Քրիստոսի, որ է արհմեալ ընդ Հայր և Հոգւոյն Սրբոյ յաւիտեանս:

⁵ Տե՛ս Յես 2 18, է 1—26, Ա Մնաց. Բ 7:

⁶ Տե՛ս Գործք Ե 1—10:

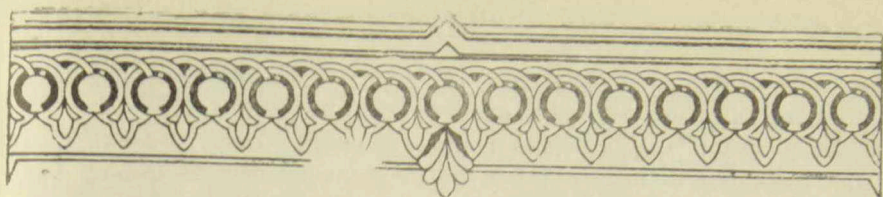
⁷ Տե՛ս Գ Թագ. ԺԶ 29—ԻԲ 40:

⁸ Տե՛ս Գործք Ը 9—24:

⁹ Ա Պետ. Ա 16:

¹⁰ Բ Կորնթ. 2 16:





ԱՐՏԱԾԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ*

ԱՐՅԱԽԱԿԱՆ ԱԾԽԱՐՀ. ԽԱԴԱՅԻ ՎԱՆՔ

Վաղարշապատի առաջին հայագիր դպրոցից հետո, Հայաստանի բոլոր գավառներում բացվեցին նույնատիպ դպրոցներ, որոնք միաժամանակ գրչության կենտրոններ էին: Ավելի խոշոր գրչության կենտրոններն ու դպրոցներն ունեին նաև մատենադարաններ, որոնք ծառայում էին դպրոցին և միաժամանակ պահպանում ձեռագրերը հաջորդ սերունդների համար: «Եթե դպրոցը մարդկային մտածողության գորանոցն է, ապա մատենադարանը՝ նրա զինարանն է»—ասում էին միջնադարում: Եթե մեր նախնիներից ստացած ամենամեծ ժառանգության համար պարտական ենք մեր գրչության կենտրոններին, ապա նրանց փրկության և մեր օրերը հասցնելու համար՝ մատենադարաններին՝ տերունական, վանական թե անձնական:

Վաղարշապատից հետո նշանավոր էին Սևանի, Բագրևանդի, Արշակունյաց, Մաքենոցաց, Տաթևի, Արգինայի, Անիի և այլ դպրոցները, գրչության կենտրոններն ու մատենադարանները, ուր մշակվում, կատարելագործվում էր հայ գրչության արվեստը, ստեղծվում մատենագրությունը:

Այդպիսի մի հզոր մշակութային կենտրոն էր Արցախի Խաղայի վանքը՝ իր նշանավոր դպրոցով, գրչության կենտրոնով, մանավանդ մատենադարանով, որի շահած-պահած ձեռագրերը այսօր Հայ ժողովրդի հոգևոր գանձարանի թանկագին գոհարներն են:

Խաղավանքը (Խաղի վանք, Խաղայի վանք, Խաղարի վանք, Խաթրավանք) գտնվում է Վաղուհաս գյուղից 5—6 կմ արևմուտք, Թարթառ գետի աջ ափին, անտառածածկ մի լեռնաբազուկի վրա (այժմ Լեռնային Հարաբադի հանրապետության Մարտակերտի շրջան): Կառուցվել է հանուն հայոց մեջ քրիստոնեություն տարածող Թադևոս առաքյալի յոթանասուն աշակերտներից

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ միացյալ համաթից:

մեկի՝ Խաղի: Վանքը սկզբից անտի եղել է Արցախի Մեծ Կողմանք կամ Մեծ-Կվեմք գավառի առաջնորդարան³²:

Խաղալվանքը 12-րդ դարում հիշվում է որպես Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոն: 13-րդ դարի առաջին կեսում, երբ Վախտանգ հզոր իշխանի մահից հետո Հաթերքի իշխանության տարածքը բաժանվեց ներքին խաչենցիների և ծարեցիների միջև, Հաթերքի առաքելադիր հռչակավոր Դադի վանքը դարձավ Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնը և տոհմական տապանատուն, որը չխանգարեց, սակայն, Խաղալվանքի եպիսկոպոսանիստ և գլխավոր տոհմական տապանատուն մնալուն³³:

Խաղալվանքի վանական համալիրը՝ կաթողիկետով, կից եկեղեցիներով, մատուցներով ու բազմաթիվ օժանդակ շինություններով սաստիկ տուժել է 1139 թ. երկրաշարժից: Մի քանի տարի անց, սելջուկ թուրքերը հիմնահատակ կործանել են խաչենցիների հոգևոր կենտրոնները և սրբությունները գերեվարել: Մինչ այդ էլ Մովսես Կաղանկատվացին ողբում էր անօրենների բարբարոսություններից կործանված երկրի համար. «հրկեզ եղեալ յանօրինաց՝ կոտակարանք և սպասք, և տեղիք կալոյ նոցա»:

Խաղալվանքի հետագա ծաղկումը կապվում է իշխանական պալատներից Հովհաննես վարդապետ Խաչենցու հետ: Հայրենի գավառում հոգևոր ծառայությունից հետո, ստանձնում է Սարգիս Զաքարյան սպասավորի Զաքարե և Իվանե որդիների դաստիարակությունը: 1170—80-ական թվականներին Սահահինի, 1180-ականներին՝ Հաղբատի վանքերի առաջնորդն է, հայտնի շինարարական իր գոծունեությամբ, իսկ 1195—1205 թ. վարդապետը կրկին Խաչենում էր և վերականգնում է Խաղալվանքը:

Խաղալվանքում, ուր և տաճար կար և այլ շինություններ, Հովհաննես վարդապետը կառուցում է մի եկեղեցի, հատուկ նպատակով. այնտեղ պետք է հավաքվեին վանքում եղած բոլոր գրքերն ու սպասքը: Այդպես էլ անում է, և 1204 թվականին ավարտում է ձեռագրերի և սպասքի համար նախատեսված շենքը, և թանկագին գանձերը հավաքում նրա մեջ:

«Ի ՈԾԳ. (1204) թուխ, ես տէր Յոհաննէ շինեցի զեկեղեցիս եւ ժողովեցի զհաչ եւ զգիրք որ ի սմա, եւ արկի զՊոթացն այգին եւ զմատաղիսն՝ բազում աշխատութեամբ: Եւ ետու զվանքս իր ամէն սահմանաւ իմ առագաղբարս Հասանա եւ իր որդեացն՝ Հաթերքո տեառնն միջնորդութեամբ:

Ով խափանէ, խափանեցի ի կենացն Աստուծոյ»:

Ապա նույն տողից շարունակվում է արձանագրությունը նույն գրով, բայց արդեն Հովհաննեսի ավագ եղբայր Հասանի անունից. «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ. որ երբ իմ աղբերս զեկեղեցիս շինեաց ու զվանքս ինձ երես, ես զԽնձորբակս իր սահմանովն ի եկեղեցիս տուի:

Ով հակառ(ա)կա՝ Աստուծոյ է հակառակ:

Ով զայս գիրս խափանէ, չունի թողութիւն յԱստուծոյ»³⁴:

Սակայն դրանով գործը չի վերջանում: Նա նոր շինությանն է նվիրում Զոթանց այգին և բազում աշխատությամբ հիմնած նորատունկները: Ուրեմն

³² Բ. Ոլուբաբյան, Մ. Հարություն, Խաղալվանք-Խաթրավանք, «Հայկագեան հայագիտական հանդես». հ. Ժ. Բեյրութ. 1982—1984. էջ 24:

³³ Բ. Ոլուբաբյան, Մ. Հարություն, Խաղալվանք-Խաթրավանք, էջ 21:

³⁴ Սույն վիմագիր արձանագրությունը ցուցադրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, որից կատարել ենք վերծանությունը:

այս եկեղեցի-շինությունը՝ հաստատություն է: Այնտեղ ձեռագրերը ոչ թե պետք է միայն հավաքվեն, այլև բազմանան. այսինքն՝ այն մատենադարան է և գրչության կենտրոն, այլև դպրոց, ինչպես կոտենենք այնտեղ հավաքված ձեռագրերից, իսկ նրանց հիշատակարաններից կիսմանք դպրոցի, ուսուցիչների և աշակերտների մասին: Նորաշեն եկեղեցին Հովհաննես վարդապետի հոգածության առարկան էր:

Ավարտից հետո մա ամբողջ վանքը իր ամեն սահմանով նվիրում է իր ավագ եղբորը՝ Հասանին: Վերջինս ընդունելով մեծագույն նվերը, նորաշեն եկեղեցուն է նվիրում Խնձորաբակը՝ յուր սահմանովը: Նշանակում է, նորաշեն եկեղեցին իսկապես ուսումնական կենտրոն է, որի գոյատևման և ծաղկման համար բազում աշխատություն է հարկավոր՝ սեփական գյուղերով և այգիներով:

Ուրեմն սույն արձանագրությունը Խաղայի վանքի դպրոցի, գրչության կենտրոնի, մատենադարանի հիմնադրման վավերագիրն է, որն հաստատվում է նաև նրա փառավոր գործունեությամբ, անունները մեզ անհայտ վարդապետների, գրիչների, ծաղկողների, արծաթագործ ու ոսկերիչ հմուտ վարպետների ջանքերի շնորհիվ մեզ հասած սակավաթիվ արդյունքներով, որոնք հիմա թանկագին մասունքներ են, թեկուզ հիշատակարաններում պահպանված վկայությունների ձևով: Այս հաստատվում է նաև ճարտարապետական հորինվածքների համաքննությամբ:

Խաղավանքի համալիրի առանձին հուշարձանների ուսումնասիրությունը մասնագետներին քերել է այն եզրակացության, որ նրանցից մեկը իր ճարտարապետությամբ համապատասխանում է միածամանակ և՛ գրչության կենտրոնի, և՛ մատենադարանի, ինչպես նաև դպրոցի, որի մեծ քանակուսի դահլիճը մեծ երդիկով ծառայել է ուսումնական պարապմունքների և գրչությամբ զբաղվելու համար, այսինքն դպրատուն և գրչատուն, իսկ խոշոր որմնախորշերով հաջորդ դահլիճը՝ ձեռագրատուն- մատենադարան, նրան Սանահնի, Հաղբատի, Գոշավանքի, Սաղմոսավանքի, Հոռոմոսի, Դահլիվանքի գրատներին³⁵: Թե ինչպիսի և քանի ձեռագիր է ժողովել Հովհաննես վարդապետը իր նորակառույց մատենադարանում, անհայտ է, բայց հայտնի է դպրոցի շրջանավարտներից մեկի նվերը դպրոցին ու մատենադարանին, որը հասել է մեզ և պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (№ 6288):

Սարգիս քահանան ավարտում է Մեծ կողմանց եպիսկոպոսարան Խաղայի վանքի դպրոցը, 13-րդ դարի սկզբում, ձեռնադրվում քահանա, և ի պատիվ «իւր սննդեան տեղի» որոշում է ձեռագիր նվիրել դպրոցին: Անի քաղաքում, որ հռչակված էր նաև շքեղ ձեռագրերի պատրաստմամբ ու վաճառքով, գնում է «ի հալալ ընչից իւրոց իր ցանկալի» «մեծաշմախ, ոսկեգիր և ոսկեճանճալ ծաղկաւք զարդաբեալ... կենսալքեր Ավետարանս» և ընծույում Մեծկողմանց եպիսկոպոսարանի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցուն «որ է իւր տեղի սնդեան», որ «սնեալ սրբութեամբ ի մէջ եկեղեցոյ, և զարգացեալ ի մէջ իմաստուն և հոգևոր արանց»: Նվիրատվությունը տեղի է ունենում 1223 թ. «ի յիշխանութեան հզարի Հասանայ որդոյ Վախտանգա, եւ ի հալքալետութեան տեառն Յոհաննեսի»³⁶:

³⁵ Բ. Ոլորաբլան, Մ. Հասարբլան, Աշվ. աշխ., էջ 48—49:

³⁶ Մատենադարան ձ. № 6288 էջ 358բ—359ա: Հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ. դար, Երևան 1984 թ. էջ 134: Ձեռագիրը գրվել է 1211 թ. Հաղբատում, տեղի դպրոցի սան, Անի քաղաքացի Սահակի պատվերով, Հակոբ գրչի

Այստեղից պարզվում է, որ Մեծ Կողմանց եպիսկոպոսարան Խաղա-վանքը քահանայական դպրոց է ունեցել, որտեղ աշակերտները դաստիարակվում էին իմաստուն և կատարյալ ուսուցիչների ձեռքի տակ, և ավարտում լցված դպրոցի և դասատուների նկատմամբ երախտագիտությամբ ու այն գիտակցությամբ, թե «սիրոյ զարրոթին գերագանց է քան զբնութին», որն էլ իր հերթին խոսում է ուսման դաստիարակիչ ազդեցության մասին:

Հիշատակարանի շարադրանքը և գիրը, ձեռագրում բացակա ավետարանիչների նկարների կատարումն ու հավելումը, ձեռագրի վերստին կազմումը վկայություն են գրչության արվեստի բարձր մակարդակի, որ կար Խաղավանքում՝ 13-րդ դարի սկզբներին:

Թե Սարգիս քահանայի նման քանի շրջանավարտ է տվել Խաղայի վանքի դպրոցը, և քանի ձեռագիր է մոծվել մատենադարանում հաջորդ քահանայակում, տեղեկություն չունենք: Միայն հայտնի է, որ 1244 թ. Խաղայի ձեռագրատան հավաքածուն միանգամից հարստանում է մի քանի այժմ առավել թանկագին ձեռագրերով, որոնցից մեկի մեջ պահպանվել է այդ մասին հետևյալ տեղեկությունը. «Բարկութին Աստուծոյ եհաս մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ քրիստոնէից իս ազգէս նետողաց արեւելից, որ տատար կոչին և զարծաթն սիրեն»:

Կործանելով պարսից թագավորությունը, սրանք մտնում են «շաշխարհն Հայոց և Աղուանից և առավել զանթի գավառս եւ զքաղաքս եւ զվանորայս, ի սոր սուերի մատնեցին զազգն քրիստոնէից՝ զիշխանս մեծամեծս և զոսմիկ ժողովրդականս... տապալեալ և քանդեալ զեկեղեցիսս և ըսպասս սրբութեան և զնշանս տէրունական յաւար առեալ յանարինացն ի գերութեան վարեալ առհասարակ»:

Հասանի և Դոսիի որդի Գրիգոր իշխանը, որը իր հեծելազորով հարկադրաբար մասնակցում էր մոնղոլների Բաշու նոյիմի արշավանքին, շարունակում է պատմել, որ նվաճողները ասպատակում էին քաղաք, գյուղ ու վանք և «սրոյ ճարակ տալին զամենեւին եւ մեր կական բարձեալ դողայար տագնապէն զկործանմանն այնմ» և տանջվում են, որ չեն կարողանում օգնել քրիստոնյաներին «քանզի բնդ նոցին տէրութեամբ էաք»: Իսկ թշնամին սպանում ու թալանում էր ամեն ինչ: Խաչենի իշխանին մնում էր թալանչիներից գնելով փրկել սրբությունները «...և զոսոսս աստուածային ոչ ձեռար մերաք առեալ յաւարի այլ գնեալ ի նոցանէ, բերաք ի սեփական տէրութեանս մեր՝ զծաղկալից բուրաստան զԱսագ Տանականն եւ զմիսս այլ Տանական, զԺողովոց Յոհանն եւ զԱւետարանն, եւ զաջն սրբոյն Ստեփաննոսի, զոր ի քաղաքէն կանու բերաք և տուաք ի բնիկ հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խաղայի վանիցս:

ձեռքով: Նկարագրել է մասամբ՝ Մարգարե ծաղկողը Անիում, կազմել Աբրահամը՝ Հոռոմոսում: Ձեռագիրը Սահակը նվիրել է Աբշուսանի վանքում իրենց կառուցած եկեղեցուն: Ձեռագիրը ինքքան է մնում Խաղայի վանքում, հայտնի չէ: Տարվում է Գետաշեն, աջնտեղից էլ Գ. Հովսեփյանը բերում է Էջմիածնի Մատենադարան:

Հնարավոր է նաև, որ Հաթերի իշխան Վակաբանը իր տիկնոջ կառուցած (1212 թ.) եկեղեցուն նվիրելու համար Ավետարանը պատվիրել է Անիում, որի խորանի պուները նույնպես զբաղեցված են արձանագրությամբ, իսկ Գանձատարի Գրիգոր և Վարդան քահանա եղբայրների ձեռք բերած Ավետարանը, անշուշտ Անիի շրջանից է գնված: Բանն այն է, որ ձեռագրի խորանները նկարագրվել և պուների վրա ինչպես իրենց, այնպես էլ ստացողների մասին հիշատակագրություններ են թողել Իգնատիոս Հոռոմոսցի նկարիչը և նրա աշակերտ Հովսեփը՝ (Ս. Մաթևոսյան, ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 94—95 և 199—200):

Իսկ ի միտում ամի այլ եւս գնալով ընդ նոսա, հասաք մինչև ի մայրաքաղաքն Կեսարիայ Կապադկացոց նահանգին, եւ անտի առեալ զԱւետարանս պարոնն իմ Ասագն, եւ ետ ինձ: Եւ իմ խնդալից եղեալ եւ բերկրեալ սրտի, զի ետ ինձ Տէր զիր զանեաւերք քարոզն, եւ բերել ետու ի նախասացեալ սուրբ ուխտս: ...Եւ այս գործեցաւ ի թուականութեանն Հայոց ՈՂԳ (1244):»:

Ուրեմն նախորդ չորս ձեռագրերը, որ փրկվել են առաջին արշավանքի ժամանակ, Խաղայի ուխտի մատենադարան են մուծվել 1243 թվականին:

Պարոն Ավագի Գրիգորին նվիրած Աւետարանը, որի վերջում գրված է սույն հիշատակարանը, պահվում է Մատենադարանում 7347 համարի տակ: Նրա մեջ գրված նշված հիշատակարանն ավարտվում է այսպես. «Արդ, որք ատթիք, ընթեռնոյք և ազտիք յաստուածաշունչ տառիցս եւ ի սուրբ վարդապետութենէս կենարարի մերոյ, յիշեցէք առաջի զենմանն Քրիստոսի զիս՝ զԳրիգոր, եւ զԱմուսին իմ զՄամբան, եւ զհարազատ որդիքս իմ զՀասան, զԱւադա եւ զՅոհաննէս, եւ որք յիշէք, յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ»³⁷:

Մյուս ձեռագիրը «Ժողովոց Յոհանն» պետք է հասկանալ Հովհան Իմաստասեր Օձնեցու «Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայս» աշխատությունը: Ճակատագիրն անհայտ է: Երկու տոնական ժողովածուներից առաջինն անվանված է «Ասագ Տոնական»: Տոնականի այսպիսի անվանում մեզ այլուստ հայտնի չէ: Կան Մաշտոց, Մայր Մաշտոց, Ժամագիրք, Ատենի Ժամագիրք, Աւետարան, Մանկության Ավետարան, Ծարական, Զայնքաղ շարական և այլն: Տոնականի «Ավագ» անվանումը վերաբերում է սույն ձեռագրի մյուսի նկատմամբ ունեցած մեծությանը, բովանդակության հարստությանն ու թվականին, ինչպես որ է: Բանն այն է, որ Երզնկայի Ավագ վանքը հռչակված էր Տոնականների ընդօրինակությամբ, մասնագիտացված էր այդ բարդ գործի մեջ: Գրիգոր իշխանը 1244 թ. իր ձեռք բերած Տոնականներն իրարից տարբերելու համար կարող էր նրանցից մեկը կոչել «ավագ» որպես մյուսից մեծ: Կարևոր երկրից (որի մեջ էր նաև Սեպուհ լեռան Ավագ վանքը), երկու Տոնական է բերվել Խաղայի վանք: 1227 թվականին Ավագ վանքում երկու Տոնական է ավարտվում: Առաջինը Ներսես գրիչը գրում է Վարդան վարդապետի համար: Այն այժմ ունի 50×33 սմ մեծության 612 թերթ: Նույն թվականին և նույն տեղում, նույն Ներսեսը Կարապետի ընկերակցությամբ

³⁷ Մատենադարան ձ. № 7347, էջ 342ա—342բ: Հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 228—229:

Ձեռագիրը կազմված է 26,5×19 սմ մեծության մագաղաթյա 342 թերթից: Գրված և նկարազարդված է Հռոմկալում, 1166 թ. Կոզմա գրչի ձեռքով: Միջին մեծության մարգարտաշար երկաթագրով, երկայուն գրությամբ, զարդագրերով, լուսանցազարդերով է կազմված 18 տողանոց յուրաքանչյուր էջը: Ծեղ աւետարանառաջին նախորդում է ավետարանիչի ձեռնգրի նկարը: Ձեռագիրն սկսվում է տաք գունազարդ աղյուսակագիր խորանցներով: Սրանց և Մաթեոս ավետարանչի նկարի մեջտեղում նկարված է Քրիստոսը՝ զահավորակի վրա, որի սոցն ձնկաշոր Ավետարանն է ստանում Ամենուկան զավտի Սուրբալ եպիսկոպոսը:

Ձեռագրի վերջում Գրիգոր Խաչենցու վերը հիշված հիշատակարանն է:

Ձեռագրի սկզբի հիշատակարանից (այժմ՝ ցեցակեր) երևում է, որ դեռևս 1658 թ. ձեռագիրը գտնվում է Գրիգոր Լուսավորչի վանքում, որի անունով կոչվում էր, ինչպես երևում է Մարգիս քահանայի հիշատակարանից, Խաղայի 1204 թ. կառուցած եկեղեցին: 1887 թ. ձեռագիրը արդեն Շիրակի Օրթոքիլիսա (Մալիսյան) գաղթում էր: Մատենադարան է մուծվել 1937—1940 թվականներին:

Տուրքի համար ընդօրինակում է նույն օրինակից, բայց համեմատաբար փոքր Տոնական (47×32 սմ մեծության 545 թերթ)։

14-րդ դարում, առաջին կամ Ավագ տոնականը գտնվում էր Արցախի Ծինոց գյուղի Ս. Նշան եկեղեցում, ինչպես երևում է հետագա հիշատակարաններից, իսկ 1655 թվականին՝ Գողթան գավառի Վերին գետի Ս. Ստեփանոսի վանքում, որտեղ նորոգել են տալիս և համաձայն գյուղի քահանային։ Մատենադարան է մուծվում 1920 թ. Խ. Դարյանի երկրորդ հավաքածուի հետ, ունի 6196 համարը։ Երկրորդ տոնականը նույնպես գտնվել է Ս. Նշանում, իսկ 18-րդ դարում Սևանա կղզու մատենադարանում էր, որտեղից 1911 թ. տեղի բոլոր ձեռագրերի հետ տեղափոխվում է Էջմիածին։ Այժմ ունի 3779 համարը։

Կարինից բերած Ավետարանը հայտնի Կարնո կամ Թեոդոսյուսի Ավետարանն է, որն այժմ գտնվում է Վեներտիկի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում, և այնտեղ է տարվել 1842—53 թվականներին, դարձյալ Ծիրակից։

14-րդ դարի սկզբին Խաղայի վանքում նշան ձեռագրերին միանում է Թարգմանչաց Ավետարանը, որտեղ ձեռագրի էջերում գրված հիշատակարանները բավականին հանգամանակից տեղեկություններ են տալիս ձեռագրի մասին։ Ահա հիշատակարանները, առաջինը գրված Մաթեոսի, երկրորդը՝ Մարկոսի ավետարանի վերջում։

«Յ/ամեն/նառառ պարգևացն Աստուծոյ, որ միշտ ներգործէ յարարածս գրարիս քաղցրութեան կամացն իրոց։

Արդ, որպէս յամենայն դարու, նոյնպէս և ի մերս նուաղեալ ժամանակիս, յարոց գրքիստոռաւեր և զփառաւոր պարոնն, զարհնեալն ի կանայս զԱս/փայն/³⁸, դուստր Տարսաիճին տեսոն Սիւնեաց, յազգէ Ուրպէլանց, որ էր ամուսին մեծ և փառաւոր իշխանաց իշխանին պարոն Գ/րիգոր/ի։ Սա ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ, զարդարեաց զանազան սպասիք և շինուածիք զեկեղեցիս Հայաստանեաց, սուսցալ և զսուրբ Աւետարանս յարդար ընչից իրոց, և ընծայեաց ի սուրբ ուխտն իւր Խաղարիվանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դովանց. և ինքն կարճաւորեալ կենալք փոխի մահուամբ յաշխարհէս առ Քրիստոս, և դնի ի դանքանի ի նոյն վերասացեալ սուրբ ուխտն։

Իսկ ըստ մարմնոյ գլուխ նորին և այլ, մեծ իշխանն Գրիգոր զարդարեալ պճնէ զսա ոսկով և արծաթով, ի յիշատակ հոգւոյ սուրբ ամուսնոյն իւրոյ Ասփային, և երկարութիւն կենաց իւր և քրիստոսընծայ զաւակաց իւրոց, որոց յիշատակ նոցա եղիցի արհմութեամբ»³⁹։

«Ի ժամանակս և ի դարս ատուրց տիեզերակալութեան բոլոր աշխարհաց ազգին նետողաց, որ տիրէ ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի ծովն Կազբից, և յԵփրատ գետոյ մինչև յայնկոյս լեռանցն Կովկասու, որոց գլուխ և ինքնակալ խանն աշխարհակալ Խարպանդա կոչեցեալ, ի թվին Հայոց 24Ա. (1312), յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ուն մեծ և երևելի տոհմային պայազատութեամբ ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիցազանց, ի դասակարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց Գրիգոր մեծ իշխան Հայոց⁴⁰, տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց Հանդա-

³⁸ «Ասփայ» և «Գրիգոր» անունները գրված են ոսկով, գրերը մասամբ ոսկեթափված են։

³⁹ Մատենադարան ձ. № 2743, էջ 113 բ։

⁴⁰ «Մեծ իշխան Հայոց» բառերը և «Գրիգոր», «Ասփայ», «Սարգիս» անունները ոսկեգիր են։

քերդոյ, և Ականոյ և Բարձր լեռանց ծովակին Գեղամայ՝ Սոթից մինչև ի Շաղոռայգայ, ամուսնացեալ ընդ դստեր Տարսային իշխանի, ընդ ամենաօրհնեալ պարկեշտ տիկնոջն Ասփային, ծնանի ի մմանէ ուստերս և դստերս: Իսկ զմինն, որում անուն էր Սարգիս, նուիրէ Քրիստոսի ի ստընդիս հասակին, որ արժանաւորութեամբ ի կոչմանէ Հոգւոյն, էանց ընդ ամենայն աստիճանս քահանայութեան, հասեալ ի պատիւ եպիսկոպոսութեանն Տանն Խաչեան, ընդ մարմնական տէրութեանն, զոր ունէր ի հարանց ստացեալ, ընկալաւ և գիողկոր պետութիւնն:

Արդ, յայսմ ամի, որ էր թիւս 24 (1311), փոխեցաւ յաշխարհէս Ասփայն առ Քրիստոս և եղաւ ի շիրիմի, ի սուրբ ուխտն Խաղարի վանս, վասն որոյ և մէծ պարոն Գրիգոր նուիրէ գերեզմանի նորա ընծայս յով զեղորայս, ազգիս և անդաստանս, և զարդարէ զսուրբ ուխտն զանազան սպասիք և անդերձիք, ընդ որս պննել շքեղացոյց և զսուրբ Աւետարանս ոսկեակար կազմածով և շնորհեաց գերեզմանի նորա և իր նախնեացն յիշատակ, որում բարձաւոր և ընթերցողք սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք զԱսփայն ի Քրիստոս և յիշողքոյ յիշեալ լիջիք ի Տեառնէ»⁴¹:

«Չմեծ եւ զամենաօրհնեալ պարոնաց պարոն զԳրիգոր որդի Դաւիթն, եւ զամենագով եւ զբարեպաշտ ամուսինն իր զպարոն Ասփայն ստացաւորք եւ զարդարիչք սուրբ Ավետարանիս յիշեսցիք ի Քրիստոս»⁴²:

Ծառ կարևոր տեղեկություններ է մեզ հաղորդում Սարգիս արքեպիսկոպոսը, մանավանդ վերջին, երկաթագիր հիշատակագրությամբ: Ասփան, Սյունյաց տեր Տարսային իշխանի դուստրը և փառավոր իշխանաց իշխան Գրիգորի ամուսինը ստանում է սուրբ Ավետարանը և ընծայում իր սուրբ ուխտին՝ Խաղարի վանքին: Կարճ ժամանակ անց, 1311 թ. նա մահանում է և ամփոփվում նույն վանքում, որը Դուխանների դամբարանն էր: Ասփան առաջին երկու հիշատակարաններում հիշվում է որպես Ավետարանի **ստացող**: Գրիգոր իշխանը նույն Ավետարանը զարդարում է արծաթյա ոսկեակար կազմով և շնորհում Ասփայի գերեզմանին՝ նրա և իր նախնյաց հիշատակ: Գրիգոր իշխանը՝ հիշվում է որպես **զարդարիչ**, քանի որ ինքն իսկապես զարդարել է տվել Ավետարանը:

Վերջին հիշատակարանում Ավետարանի **ստացող** Ասփան հիշվում է նաև որպես զարդարիչ, իսկ **զարդարիչ** Գրիգոր իշխանը՝ նաև **ստացող**: Հիշալի, իշխանը նաև ստացող է, քանի որ նա Ավետարանի վրա ծախս է արել, ստացել է և նոր միայն զարդարել, և որպես իր սեփականությունը նշվիրել իր ամուսնու գերեզմանին:

Ստացող Ասփայի **զարդարիչ** համարվելը վարկապարագի հիշատակությունն չէ. նա ձեռագիրն ստացել և նվիրել է ուխտին զարդարելուց հետո, որի և պատճառն ունեք իշխանուհին և հնարավորությունները, ինչպես ցույց են տալիս Ավետարանի մեջ կատարված փոփոխությունները:

Ասփայի ձեռքի տակ եղած Ավագի նվիրած Հռոմուտի 1166 թվականին գրված Ավետարանի ավետարանիչների նկարները նեոդիր էին. առանձին թերթերի վրա նկարած և ամրացրած համապատասխան տեղում: Բնությունը ցույց է տալիս, որ ավետարանիչների նկարները կատարել է առ ձեռագրի գրիչ և ծաղկող Կոզման, որը 1219 թվականին դեռ յոյ էր: Այդ թվականին Խարբերդի Բարջանց գյուղում նա Գրիգոր Մորղանեցու օրինակից ձեռա-

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 183ա, բ:

⁴² Նույն տեղում, էջ 293բ: Ամբողջովին գրված է ոսկեպատ երկաթագրով:

գիր է ընդօրինակում, որի ավետարանիչները ներդիր չեն: Ուրեմն Հոռովկայի ավետարանը գրելուց հետո հիսուն տարում մա առիթ ունեցել է լրացնելու նկարների պակասը, մանավանդ որ նույն տեղում էր ապրում (1205 թ. Խարբերդում ձեռագիր էր գրում)⁴³:

Ներդիր էին մաս Սարգիս քահանայի 1211 թ. Խաղարի վանքին նվիրած Հաղպատի կամ Գետաշենի ավետարանի ավետարանիչները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, հենց Խաղայի վանքում էին մոծված⁴⁴:

Ավետարանիչների և տերունական նկարներ չունեցող մաս Թարգմանչաց ավետարանը, որ ստացել էր իշխանուհի Ասիան: Նա զարդարիչ կոչվելու համար պետք է զարդարել տված լիներ Ավետարանի այն մասը, որը պակասում էր ձեռագրին: Եվ մա, հիրավի, նկարազարդել է տվել այն մի շատ շնորհալի նկարչի, որի գործի հետ մաս անունն է պահպանվել, ինչպես և գիրը՝ մաս նկարների վրա:

Քրիստոսասեր և փառալուր պարոնը, «գալահեալն ի կանայս Ասիան... ամենայն բարեպաշտությամբ զարդարեալ, զարդարեաց զանազան սպասիք եւ շինուածիք զեկեղեցիս Հայաստանեաց»⁴⁵: Հիրավի. «Ամուսինը թաթարաց արշավանքների մեջ էր,—գրում է Բ. Ուլուքբայանը,—և Ասիան ներառում էր ինքնին սեղան կանգնեցրեց հայրենի Խաթրավանքում՝ «նպաստելով քրիստոսապասկ գլխոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութիւն լուսանուէր սուրբ եկեղեցոյս»: Նույն Խաթրավանքում, դարձյալ ամուսնու բացակայությամբ, Ասիան խաչքար կանգնեցրեց և կամուրջ կապել տվեց Թարթաւի վրա «իշատակ հոգոց անցելոց, ներկայի և ապագայի»⁴⁶:

1305 թ. վախճանվում է Հովհաննես առաջնորդը, Ասիայի կեսրայրի եղբայրը, որի հետ մա համագործակցում էր, և «ի ձեռն քահանայապետին մեծի տեսուն Յովհաննեսի» նորոգումներ էր կատարում Խաթրավանքում, նրա իսկ կառուցած սուրբ Աստվածածնի եկեղեցում կանգնեցնելով բեմի սեղան:

Ձեռագրի ստացումը, զարդարելն ու Խաթրավանքին նվիրելը պետք է դնել 1305 թ. հետո, որից վեց տարի անց 1311 թ. «իմքն կարճարեա կեսք փոխի մահումը յաշխարհէս առ Քրիստոս և դին ի դանքանի ինոյն վերասացեալ սուրբ ոխուն»: Իսկ ով էր Ասիա պարոնի պատվերը կատարող արվեստավորը, որ այնպես է ներդաշնակել իր նկարազարդումները ծաղկողի մանրանկարներին, որ արվեստաբանները չեն տարբերել ծաղկողին նկարչից:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԿԱՐԻԶ

Թարգմանչաց Ավետարանի խորանները զբաղեցրած թերթերի հակառակ էջերում Յա-ից սկսած⁴⁷, գեղեցիկ գրով, նկարազարդ կողմի սյունակ-

⁴³ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ. դար, էջ 53, 54, 115, 116:

⁴⁴ Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի» № 14, Երևան. 1984 էջ 106—134:

⁴⁵ Մատենադարան, ձ. № 2743, էջ 113բ:

⁴⁶ Բ. Ուլուքբայան, Խաչենի իշխանությունը... էջ 316: Հմմտ. Ա. Բարխարյան, Դիվան հայ վիմագրության, պ. V Արցախ, Երևան 1982, էջ 129—130:

⁴⁷ 2ա-ում գրված է Եվսեբիոսի թղթի շարունակությունը: Մեկնությունը զբաղեցնում է ձեռագրի 3ա, 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8բ, 9ա, 10բ էջերը:

ների շրջանակում գրված է Ստեփանոս Այունեցու «Մեկնութիւն խորանաց» փորքիկ երկը, որն անջատված, ավելի միշտ վերախմբագրված է հեղինակի «Համառատ մեկնութիւն չորից անտարանչաց» աշխատության սկզբից: Մեկնությունը զբաղեցնում է 3ա—7ա էջերը: Այս էջի կեսից սկսած, այնուհետև մնացած երեք էջերում ևս, շարադրված տեղեկություններ են յուրաքանչյուր ավետարանչի, ավետարանի գլուխների, վկայությունների և գլխավոր ավետարանների քանակի մասին, քանի որ նրանք մի ամբողջություն են ընկալվել:

Վերջին 10բ էջում, Հովհաննեսի մասին տեղեկություններից հետո առանձին-առանձին բերված է բոլոր ավետարանների տների, գլուխների, վկայությունների և գլխավոր ավետարանների միագումարությունը, ապա՝ գրող գրչի հիշատակագրությունը. «Տէր Աստուած ողորմեա Գրիգոր նկարչի և աշխատողաց ի սմայ»: Այս հիշատակագրությունն ընդունվել է որպես ձեռագրի ծաղկողի հիշատակագրություն, նույնացվել են Գրիգոր ծաղկողն ու Գրիգոր նկարիչը, և ամեն ինչ վերջացած են համարել:

Դեռևս մեր դարի քսանական թվականներին ձեռագրում երկու տարբեր նկարիչ էր տեսել Ե. Նիկողոսյան⁴⁸, որի տեսակետի հետ հաշվի չեն նստել, և կորցրել են ինքնատիպ մի նկարչի գրչական և մանրանկարչական մի նշանավոր կենտրոնից, որտեղ կան նրա գոյության այլ վկայություններ ևս:

Գրիգոր ծաղկողը իրեն մասին իր մանրանկարած էջերի մանրանկարների վրա ներկուվ գրում է, որ ինքը «ծաղկող» է, որ «ծաղկազարդարեաց տուրք Աւետարանս»: Այս նշանակում է, որ նա, իսկապես, ծաղկող է, և ինքն է ծաղկել տվյալ ձեռագիրը, որի գրչի հետ աշխատել է համատեղ: Գրիգոր նկարիչը իր անունը նկարի վրա չի գրել, այլ ինքնուրույն մի բնագրի վերջում, որ ամեն մեկն էլ կարող էր ընդօրինակել և վերջում գրել. «Տէր Աստուած ողորմեա գրչին...» և իր անունը, որովհետև կատարված է գրչի գործ: Եվ այդ կատարողը Գրիգոր նկարիչն է, և ոչ ձեռագրի գրիչը, ոչ էլ ծաղկողը: Գրիգոր նկարիչը ձեռագրում նկարիչ է մասնագիտությամբ և գործով, իսկ մեկնությունն արտագրելիս՝ գրիչ:

Բայց գուցե մեկնությունը գրող Գրիգոր նկարիչը ձեռագրի տերունական նկարների նկարողը չէ, որ նկարողը մի ուրիշ մեկն է: Սրա դեմ ունենք շատ որոշակի ապացույց: Բանն այն է, որ Գրիգոր նկարչի ձեռքով գրված մեկնության գրությամբ են գրված տերունական նկարների վրայի մակագրությունները, որոնք անատարկելիորեն ապացուցում են, որ երկուսն էլ միևնույն ձեռքի գործն են, այսինքն՝ մեկնության գրիչ Գրիգոր նկարիչը Թարգմանչաց Ավետարանի ներդիր նկարների, տերունական և ավետարանիչների, ինչպես նաև լուսանցանկարների և խորհրդանշանների նկարիչն է:

Բացի այս. Գրիգոր ծաղկողը, որ աշխատել է գրիչ Տիրացուի հետ ձեռագիրն ստեղծելիս, ու այնքան խմամբով ծաղկազարդել խորանները՝ հանդիպակաց էջերում, ազատ թողնելով հաջորդ հանդիպակաց էջերը, չէր աղարտի իր կատարյալ գործը՝ ազատ էջերում արագագրելով մեկնությունը և ավետարանիչների մասին տեղեկությունները, մանավանդ, երբ վերջիններս սովորաբար գրվում են յուրաքանչյուր (Մաթևոսի, Մարկոսի, Ղուկասի, Հովհաննեսի) ավետարանի վերջում:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 16:

Անշուշտ, հայերեն ձեռագրերում պատահում է, որ Եվսեբիոսի կանոնների հետ գրվում է նաև Սյունեցու սույն մեկնությունը: Բայց այդ արվում է պատշաճավորությամբ, նախորդի նմանությամբ խորանների մեջ, նույնպիսի զարդարվածությամբ և գրությամբ: Այլ գրությամբ ավելացնում են միայն ուրիշները, ստացողի պարտադրանքով:

Այստեղ, Թարգմանչաց Ավետարանը «չարդար ընչից իրոց» ստանալուց հետո, իշխանուհի Ասփան հանձնարարում է Գրիգոր Ակարչին Ակարազարդելու և լրացնելու ձեռագիրը: Ավետարանիչների և տերունական էջաչին Ակարները մագաղաթա առանձին թերթերի վրա, լուսանցանկարները և խորհրդանիշերը ավելացնում է համապատասխան էջերում: Նկարելուց հետո Գրիգոր Ակարիչը գրում է նաև մեկնությունը:

Գրիգոր Ակարիչը Ավետարանը Ակարազարդելիս պահպանում է Գրիգոր ծաղկողի Աերկապակը, Եվսեբիոսի և Կարպիանոսի դիմանկարչությունը, տեղ-տեղ միջամտում է նաև Գրիգոր ծաղկողի գույներին՝ իր Ակարների հետ որոշակի ներդաշնակություն ստեղծելու նպատակով: Այն հատկապես Ակատելի է իր Ակարած ավետարանիչների և Գրիգոր ծաղկողի ավետարանատաշների էջաբացքում, որտեղ նրանք հանդիպակաց դիրքում են: Հովհաննեսի ավետարանատաշի գլխազարդի ստորին գերանը, որի վրա երևում է, որ գրություն է եղել, Ակարիչը խնամքով ծածկել է կապույտ գույնով, Աերդաշնակելով հանդիպակաց Հովհաննես ավետարանչի Ակարի գույներին:

Գրիգոր Ակարիչը Աերդիրն ամրացնում է ձեռագիրը քանդելուց հետո: Յուրաքանչյուր ավետարանիչի Ակար դնում է իր Ավետարանից առաջ, և, ինչպես երևում է պահպանված Ակարների դասավորությունից, Ավետարանը եզրափակում է կենտ էջում Ակարված մի թերթով՝ հայացքով նախորդ էջը:

Ավետարանիչի և սույն Ակարի միջև տեղավորված է եղել ևս երկու Աերկար, որն համապատասխանում է տասներկու տերունական և չորս ավետարանիչների Ակար ունենալու կանոնին:

Ձեռագիրը կազմելուց հետո հանձնվում է ստացողին: Իշխանուհի Ասփան Ակարազարդ Ավետարանը ընծայում է «ի սուրբ ուխտն իր Խաղայի վանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դովհանց»: Կարճ ժամանակ անց, 1311 թվականին վախճանվում է Ասփան, և ամփոփվում նույն դամբարանում, որին նվիրել է Ավետարանը: Ամուսինը՝ մեծ պարոն Գրիգոր իշխանը, ի պատիվ ամուսնու դամբարանին է նվիրում գյուղեր, այգիներ և անդաատան, սպասք և հանդերձանք, իսկ Ավետարանը՝ պնդում է ոսկե-Ակար կազմով, և «շնորհեաց գերեզմանի նոցա»: Այս արդեն 1312 թվականն էր⁴⁹:

Մեզ արդեն ծանոթ են Խաղայի վանքում գտնվող ձեռագրերից մի քանիսը, որոնք պնդում են մոծվել Թարգմանչաց ավետարանից առաջ, և ո-

⁴⁹ Գրիգոր Ակարիչն է եղել, հավանաբար, նաև ոսկեգծ կազմի հեղինակը, քանի որ քիչ չեն աղայիսի դեպքերը, երբ գրիչը նաև Ակարում և կազմում է ձեռագիրը: Դեռևս 1066 թ. Սեբաստիայում Գրիգոր Ակոնեցի գրիչը սովորում է «գգործ ոսկո ի զարդ պատուիրանց Տառն և ի կազմած նորին»: Այսինքն ոսկերչության մեջ հմտանալիս սովորում էին ոսկի օգտագործել և տերունական մանրանկարների մեջ և ձեռագրերի կազմերում, և թղթի ու մագաղաթի և մետաղի վրա: Գրիգոր Արցախեցին, ինչպես երևում է, նույնպես սովորել է «գգործ ոսկու», և Թարգմանչաց ավետարանի Ակարները համազում են, որ նա կարող էր ոսկին օգտագործել և «ի կազմած նորին»:

(Մատենադարան, ձեռ. 311 էջ 282բ. Հմմտ. Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե—ԺԲ դդ. Երևան, 1988, էջ 105):

րոնք ավելի լավ ծանոթ էին Գրիգոր Ակարչին, որը չէր կարող նրանցից չօգտվել կամ չօգտագործել իշխանություն պատվերը կատարելիս:

Մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը Հաղբատի կամ Գետաշենի ավետարանն է, Սարգիս քահանայի նվերը: Մասնագետները Հաղբատի և Թարգմանչաց ավետարանների ավետարանիչների միջև մասնություններ են տեսնում, որը մտածել է տալիս, որ նրանք միևնույն անձնավորության գործն են: Ծառերին անհայտ է, որ Հաղբատի ավետարանի ավետարանաառաջների Ակարների թերթերը ներդիր են, որ Ակարիչ ու գրիչ Մարգարեն, երբ նրկարագարդում էր Ավետարանը և լրացնում բնագիրը, նա հնարավորություն ուներ ավետարանիչներին Ակարելու բնագրից առաջ եղած ազատ թերթերի վրա, ինչպես այդ արվել էր Թարգմանչաց ավետարանում, բայց չի Ակարել: Այդպես էլ կազմել ու հանձնել են Սահակ Անեցուն: Այն Խաղայի վանքի սեփականությունն էր, առանց ավետարանիչների Ակարների:

Ծառ հետաքրքրական է, որ Հաղբատի ավետարանիչներին Ակարելիս, Ակարիչը պահպանել է Մարգարեի Ակարած «Ընծայական» Ակարի շրջանակի զարդաձևը: Այդ նույն զարդաձևը պահպանված է նաև Թարգմանչաց ավետարանի տերունական որոշ Ակարներում, հատկապես 184 էջի «Ասարումն դժոխացն» Ակարի շրջանակում: Այս նշանակում է, որ Թարգմանչաց ավետարանի տերունական և այլ Ակարները կատարվել են Խաչենի եպիսկոպոսարան Խաղայի վանքում, որտեղ գտնվում էր Հաղբատի Ավետարանը, որ Գրիգոր Ակարիչը Խաղարավանցի էր և նա է, ամենայն հավանականությամբ, Հաղբատի ավետարանի ավետարանիչների ներդիրների հեղինակը:

Այդ դեպքում ինչպես հաշտեցնել Թարգմանչաց և Կարինի կամ Թեոդոպոլսի ավետարանների խորհրդանիշների այդքան շատ մասնությունը: Այստեղ տարակուսելու բան չի մնում, երբ փաստերը ցույց են տալիս, որ Կարնո Ավետարանը գտնվել է Խաղայի վանքում:

Մենք արդեն վերևում տեսանք, որ Գրիգոր մեծ իշխանը 1243 թ. արշավանքից վերադառնալիս «...գԱվետարանն և գԱջն սրբոյն Ստեփանոսի, զոր ի քաղաքե Կարնո բերաք, եւ տուաք ի բնիկ հայրենական սուրբ ուխտս մեր Խաղայի վանիցս»⁵⁰: Որ Կարին քաղաքից բերած Ավետարանը հենց Վեներտիկում գտնվող Կարնո Ավետարանն է, առաջին վկայությունը ավետարանիչների խորհրդանշանների մասնությունն է: Կարինից ավետարան է բերվել Խաղայի վանք, իսկ այստեղից Կարին Ակարիչ չի գնացել: Գրիգոր Ակարիչ Խաչենցին նրանից օգտվել է Խաղարավանքում, քանի որ ինքը այստեղ էր աշխատում:

Հոռուկայի ավետարանում նույնպես կան ավետարանիչների խորհրդանշաններ, բայց նրանք Թարգմանչացի ավետարանաառաջների զարդարվածությանը չեն համապատասխանում: Նրան ներդաշն են Կարնո Ավետարանի ավետարանաառաջները, որ գալիս է Գրիգոր Մուրղանցու գաղափարից: Գրիգոր Ակարիչը Կարնո ավետարանից Մաթեոս ավետարանի խորհրդանշանը Ակարելիս, ինչպես Ակարել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, «բյուզանդական Loros-ի ձևը չի հասկցած և այն վերածած է գիրքի մը, որ հրեշտակը կործքին առջև կրոնե»⁵¹:

⁵⁰ Մատենադարան № 7347, էջ 342բ:

⁵¹ Տես աստ, էջ 14:

Եվ, ինչպես հասու ենք մեծավաստակ արվեստագետի կարծիքին, Թեոդոսիոսի և Թարգմանչաց ավետարանների ծաղկողները «անկարելի է, որ նույն անձը ըլլան»⁵²: Այդ երևում է նաև գույների համեմատությունից և ուկու գործածությունից, որը Թարգմանչացում բացակայում է: Այստեղ էլ նկատելի է գույների համապատասխանեցում ծաղկողի խորանների հետ. Մաթևոս ավետարանի նկարի գույները նման են ավետարանի խորհրդանիշի գույներին: Իսկ որ Կարևո ավետարանը գտնվել է Արևելյան Հայաստանում, հաստատվում է նրանով, որ այն Արևելյան Հայաստանից է տարվել Վենետիկ⁵³:

Ավետարանիչների և տերունական նկարների համար Գրիգոր Արցախեցին գաղափար օրինակներ ուներ ոչ միայն Խաղայի վանքի հարյուրամյա մատենադարանում, այլ ուներ գրչության և գիտության այնպիսի միջավայր, ինչպիսին Գլաձորի հզոր համալսարանն էր իր հռչակավոր մանրանկարիչ արվեստաբաններով—Մոմիկով ու Թորոս Տարոնացիով, Պողոս և Տիրատուր կիլիկեցիներով, որոնց և ձեռագրերը, և թերևս իրենք Գրիգոր նկարիչ Արցախցուն անծանոթ չէին: Գլաձորում էր գտնվում Կեռան թագուհու 1283 թ. Հեթումին նվիրած Ավետարանը, որից օգտվել էր Մոմիկը, Գանձասարում՝ Իգնատիոս Հոռոմոսցու և Հովսեփի ու Աբասի նկարազարդ Ավետարանը (բերված 1237 թ.), Բեգունց նշանավոր Ավետարանը նկարազարդված Հովհաննես Սանդղկավանցի նշանավոր ծաղկողի ձեռքով (բերված 1273 թ.) և այլ հուշարձաններ, որոնք չէին կարող ծանոթ չլինել Գրիգոր Արցախեցուն:

* * *

Ինչ է՝ մեզ հասել Գրիգոր նկարողի Թարգմանչաց Ավետարանի նկարազարդումներից, այսինքն՝ ավետարանիչների նկարներից, տերունական ամբողջական և լուսանցային նկարներից և խորհրդանշաններից: Մենք արդեն գիտենք, որ խորանները, ավետարանառաջները (բացի ավետարանիչների խորհրդանշաններից, որոնք բոլորն էլ ներկա են) լուսանցազարդերն ու զարդագրերը Գրիգոր ծաղկողի ստեղծագործություններն են:

Գրիգոր նկարչի գրչին է պատկանում, ինչպես ասացինք, Ստեփանոս Սյունեցու խորանների մեկնության ընդօրինակությունը, գրչի անվան հիշատակագրությամբ, որն զբաղեցնում է խորանների ազատ մնացած էջերը: Ավետարանիչների նկարներից պահպանված են.

Մատթեոս ավետարանիչը «Մատթեոս» մակագրությամբ: Մոսիսոն նրա տաճ է բարձր գահավորակի վրա, ձախ ձեռքը ծնոտին, աջը՝ գրիչը թանաքի մեջ թաթախելիս: Վերջինս հորիզոնական մի սրվակ է, հենված թոչունի կտուցի և գլխի վրա: Թոչունը, ինչպես և գրակալը ամրացված է սնդուկի

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ 1843—53 թվականներին Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Ներսես վրդ. Սարգսյանը Չմյունխայից դուրս գալով, ձեռագրեր որոնելով, արտագրելով ու ձեռք բերելով հասնում է մինչև Գուգարք, Այրարատ, Վասպուրական, Ատրպատական, և մաս-մաս ուղարկում Վենետիկ: Կարևո Ավետարանի մասին կարդում ենք. «Զեռագիրս 1842—1852-ին մոտերը մտած է հավաքմանս մեջ մեր միաբան հ. Ներսես վրդ. Սարգիսյան հղած է ի Մայրավանս Ա. Ղազարոս»: Վարդապետը շատ ձեռագրեր է ընդօրինակել կամ ուղարկել Վենետիկ, ինչպես երևում է ձեռագրացուցակից: (Բ. Սարգսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց ի Վենետիկ Հ. Ա. Վենետիկ. 1914 էջ 570: Ն. Սարգսյան, Տեղեկագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864թ. Նախագիտելիք):

վրա: Ավետարանիչը հագին ունի կապույտ պարեգոտ և տոգա: Նկարի շրջանակը խորանատիպ է: Վերևի զարդակամասը հանգշում է խոշակներով ավարտվող գույգ սյուների վրա, սրանք էլ՝ ստորին գերանի: Կամարի տակ, ավետարանիչի երկու կողմում, կապույտ խորքի վրա սպիտակով գրված է «Մատթեոս»:

295թ Հովհաննես ավետարանիչ: Կապույտ կարմիր պարեգոտով և վարդագույն թիկնոցով կանգնած է՝ հայացքը Տիրոջ աջին: Ավետարանիչի աջ ձեռքը ուղղված է ձախ կողմում նստած Պրոխորոն աշակերտին, որը գրում է ուսուցչի թելադրանքը: Երջանակը քառանկյուն է, սյուների խոշակների վրա հանգշում է սրածայր կամարը, որի տակից Հովհաննեսին է ուղղված՝ Աստծո աջը: Սյուների շարունակության և վերին գերանի ստեղծած անկյուններում զարդանախշեր են:

Տերունական նկարներից ամբողջական ներդիր թերթերի վրա էջերի հերթականությամբ պահպանվել են հետևյալ նկարները.

15ա «**Ծնունդ**». Երջանակի վերևում կարմիր թանաքով շղագրված է «**Ծնունդ Փրկչին**»:

20ա «Մկրտություն»

114ա «Հրեշտակների հայտնությունը»

170ա «Խորհրդաւոր ընթրիք» նկարի զարդարում շրջանակից ներքև գրված է «Վերնատունն խորհրդոյ»:

184ա «**Էջք դոխք**»: Զարդարում շրջանակի վերևում բոլորգրված է. «Ասարումն դոխք»:

188թ «**Աւետում**»: Երջանակի վերևում բոլորգրված է. «Աւետիս Գարիելի առ Մարիամ»:

294ա «Աստվածամոր միևը»—Երջանակի վերևում գրված է. «Ննջումն Ածամարն»⁵⁴:

Այս ամբողջական նկարներից բացի Գրիգոր նկարիչը ձեռագրի լուսանցքներում ևս կատարել է բնագրական հատվածների բովանդակության համապատասխան նկարներ, այնպես, որ այդ հատվածների պատմությունը կարդալուց հետո մաս աչքով տեսնեն այդ տեսարանը կամ անձնավորությունը, որպեսզի ավելի տպավորիչ լինի ընթերցումը և ավելի հմայիչ՝ ձեռագիրը: Եթե վերջին, այժմ պակասող թերթերում որևէ լուսանցանկար չի եղել, ուրեմն մեզ հասել են Գրիգոր Նաչեւնցու ձեռքով կատարված բոլոր լուսանցանկարները:

Իրանցից մի մասը համընկնում են Գրիգոր ծաղկողի լուսանցազարդերի էջերին: Այս շատ բնական է, քանի որ լուսանցազարդերը նշանավորում են գլխավոր ավետարանները, այսինքն ավետարանական այն հատվածները, որոնք վերաբերվելով Քրիստոսի կյանքի և հրաշագործությունների այս կամ այն դրվագին, ընթերցվածների նյութ են հանդիսանում և ընդունված կանոնական ամբողջական էջերից զբաղեցնող նկարներից դուրս արժանի են

⁵⁴ Ամենայնիվ «Ննջումն Աստուածամարն» տեսարանի վերաբերյալ Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքը, ըստ որի այն հաշվական ձեռագրերի ձևավորումների շարքում հատատուն տեղ է գրավում միայն 14-րդ դարում, Լ. Չուգասզյանը հայտարարում է. «Ի դեմս Թարգմանչաց ավետարանի մանրանկարի, մենք ունենք 13 դ. հայ գրքարվեստում հիշված թեմայի առաջին և միակ պատկերումը»: Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքը հիմնավոր է և մնում է ուժի մեջ: 14-րդ դարում նկարված նկարը «նիմֆի պատկերագրության լրիվ զարգացած ձևն է» ինչպես գտնում է Սիրարսիի Տեր-Ներսեսյանը («Գրիգոր ծաղկող» էջ 79):

պատկերման: Մեզ հայտնի են Գրիգոր Խաչենցու Ռետկյալ լուսանցանկարները.

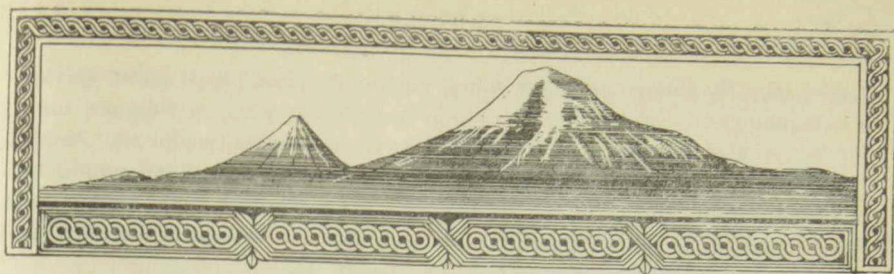
- 105բ «Պետրոսի ուրացումը»
- 131ա «Իիվահարների բժշկությունը»
- 173բ «Հովհաննի դավաճանությունը»
- 202բ «Քրիստոսի փորձությունը անապատում»
- 224բ «Տեոստես կնոջ բժշկությունը»
- 247բ «Կոկված կնոջ բժշկությունը»
- 207բ «Քրիստոսն ու Զակքեոսը»
- 284ա «Պետրոսի ուրացումը»
- 304ա «Քրիստոսն ու Նիկոմեդոսը»
- 307բ «Քրիստոսի գրույցը սամարացի կնոջ հետ»
- 312 «Անդամալուծի բժշկությունը»
- 332ա «Ի ծնե կույրի բժշկությունը»
- 341ա «Ղազարոսի հարությունը»
- 384բ «Պետրոսի ուրացումը»
- 365ա «Աբաղադ»

Ընդամենը տասնհինգ լուսանցանկար:

Այսպիսով. Գրիգոր Արցախեցի նկարչից Թարգմանչաց ավետարանում վրձնած նկարներից հասել է մեզ յոթ ամբողջական, տասնհինգ լուսանցանք և երկու ավետարանիչների և չորս խորհրդանշանների նկարներ, ընդամենը քսանվեց:

Այս բավականին լուրջ ժառանգություն է տասնչորսերորդ դարի գրչության նշանավոր կենտրոնի նշանավոր մանրանկարչից, եթե նկատի ունենանք, որ այնտեղ ստեղծված համարյա բան չի հասել մեզ, բացի այդ շատ մանրանկարիչներ կան, որոնք մեկ կամ մի քանի մանրանկարով են ներկայանում մեզ:

Հանրահայտ է, որ Արցախում պահպանվել են շատ հնագույն ձեռագրեր, որոնք քանիցս նորոգվել, լրացվել, նկարազարդվել, կազմվել են արցախյան գրչության կենտրոններում: Ուստի ամեն մի ձեռագիր ուսումնասիրելիս պետք է բժախնդրությամբ քննել ձեռագիրը, որպեսզի մեր աշխարհի ոչ մի գրչության կենտրոնից մեզ հասած ժառանգությունը չվերագրվի մյուսին, այլ գնահատվի ըստ արժանվույն, որպես հայերեն ձեռագրական ընդհանուր մշակույթի մի ազնիվ երակ, կամ վտակ սեփական գույնով ու փայլով, որոնցից ծովանում է հայերեն ձեռագրերի սրբազան ավազանը:



ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ԱՆԻՆ*

ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՅԻ. ԱՆԻԻ ԱԹՈՌԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1081 թ. Բարսեղ Անեցու կաթողիկոսական ձեռնադրությանը նախորդել էր ծավալուն նախապատրաստական աշխատանք, քանի որ այն տեղի ունեցավ ոչ միայն Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ, այլև Տաշիր Զորագետի Բագրատունի թագավոր Կյուրիկեի հովանավորությամբ, Անիի ամիրա Մանուչեի կամակցությամբ, իսկ օծումը կատարելու համար հրավիրվեց Ադվանքի կաթողիկոս Ստեփանոսը: Հաղբատի վանքում մեծաշուք հանդեսով կատարված ձեռնադրությունից հետո Բարսեղն ուղևորվեց Անի, որի բնակչությունը ցնծությամբ դուրս եկավ նրան ընդառաջ: Կաթողիկոսին դիմավորողների մեջ առաջինն էին նրա հայրն ու եղբայրները՝ Ապիրատյան իշխանական տան կորովի ներկայացուցիչները¹: Այս ամենի մասին, բավական հանգամանորեն ու ոգեշնչված պատմում է Մատթեոս Ուոհայեցին. «...ի լամի ՇԼ (1081) արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն

* Սկիզբը «Էջմիածնի» 1992 թ. Ը, Թ—Ժ—ԺԱ համարներում:

¹ Անիի հետագա պատմության ընթացքում մեծ դեր կատարած և հատկապես քաղաքի հոգևոր իշխանությունը տևականորեն տնօրինած այս ազնվականական տան առաջին խոշոր գործիչն Հասանի որդի Ապիրատն էր՝ «յաննշանից մեծացեալ և վասն խելացի և առատ ձեռացն մինչ լինէր տէր երկրտաւան հազար հեծելոց...» (Վարդան Արևելցի, էջ 131): Սա փաստորեն հրաժարվում է մասնակցել Հովհաննես Սմբատի ու նրա եղբայր Աշոտի եղբայրադավ պայքարին, իր գերդաստանով անցնում Դվինի ամիրայի մոտ, բայց վերջինիս կողմից դավադրաբար սպանվում է, որից հետո նրա երեք որդիները վերադառնում են Անի (Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 12—13): Նրանցից մեկը՝ Վասակը, ամուսնանում է Գրիգոր Մագիստրոսի դստեր հետ: Վերջիններին զավակն էր Բարսեղ Անեցին, որն ապախառվ, մոր կողմից Պանկավունի էր:

ասեին տեր Բարսեղ, յարուցեալ գնաց յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի՝ ի Լոնէ քաղաքի առ թագաւորն Հայոց Կորիկէ... և խնդրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Որ ժողովեաց թագաւորն Կորիկէ գեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին, և բերեալ գտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին գտէր Բարսեղ կաթողիկոս յԱթոռ Սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց, հրամանաւ Կորիկէ թագաւորին և տեսուն Ստեփաննոսի...:

Յայն ժամանակիս նորոգեալ եղև Աթոռ Սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, և ելեալ ամենայն Տունն Օիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա, և ահա գայր Վասակ՝ հայր տէր Բարսղի և եղբարքն նորա՝ Հասան և Գրիգոր և Ապլշահապ, արք քաջք և հօգօք՝ հանդերձ եպիսկոպոսիք, և **նստուցին գտէր Բարսեղ յԱթոռ տեառն Պետրոսի: Եւ եղև օրն այն օր մեծ և ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զԱթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն Անի**»²:

Վարդան Արեւելցին լրացնելով Ուռնայեցուն, հաղորդում է դէպքերին Մանուչէի բերած մասնակցության մասին, գրելով, թէ Բարսեղը «...ձեռնադրեցաւ ի Հաղբառ կաթողիկոս՝ հրամանաւ և կամաւք Մանուչէի և ամենայն Հայոց»³:

1081-ից մինչև 1105 թ.՝ Գրիգոր Վկայասերի մահը, Բարսեղ Անեցին դիտվում է որպէս աթոռակից, իսկ մինչև 1113 թ.՝ միանձնյա կաթողիկոս, թեև ինչպէս ստորև կտեսնենք, ձեռնադրությունից հետո նա փաստորէն իր ձեռքն է վերցնում կաթողիկոսական ողջ իշխանությունը: Հայաստանեայց եկեղեցու ընդհանուր վիճակն այդ ժամանակ աննախադեպ էր: Ազգային պետականության անկման և Գրիգոր Վկայասերի թույլ կառավարման հետևանքով առաջացել էին մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսություններ, որոնց դեմ ոչ մի քալ չէր ձեռնարկվում: Այսպէս, 1076 թ. Փիլարտոս Վարաժնունին իր հիմնած իշխանության մեջ եկեղեցական ժողով գումարելով, կաթողիկոս է օծել տալիս Պետրոս Գետադարձի քրոջ որդի Սարգսին, որը հաստատվում է Մարաշի մոտ գտնվող Հոնի քաղաքում, իսկ Վկայասերը նրան է ուղարկում «...զքօղն և զգաւազանն և սուրբ Նշանն տէր Պետրոսին»⁴: 1077-ին Սարգսին հաջորդում է Թեոդորոս Ալախտսիկը: 1083 թ. Փիլարտոսը տեղափոխվում է Մարաշ, Թեոդորոսը հրաժարվում է նրան հետևել և իշխանն այստեղ նոր կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Վարազավանեցի Պողոսին: Այս երկուսից բացի Գրիգոր Վկայասերի աթոռակալության սկզբում ձեռնադրված Գեորգ Լոռեցին էլ շարունակում է կաթողիկոսություն վարել Տաքսունում:

Այսպիսով, Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը անկայուն վիճակում էր, ժողովուրդը՝ տարաբաժան, իսկ բուն երկիրը՝ սելջուկներից նվաճված ու բազում զրկանքների ենթակա: Ահա նման պայմաններում է հրապարակ գալիս գործունյա ու խոհեմ Բարսեղ Անեցին: Մ. Օրմանյանն իրավացիորէն գրում է. «Այս շփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իր հօտին հոգածութիւնն ուներ և անոր ներքին և արտաքին պէտքերը լրացնելու կաշխատէր: Որչափ ալ շատ ընդարձակ չէր իր

² Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 265—267:

³ Վարդան Արեւելցի, էջ 138:

⁴ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 253:

իրավասութեան սահմանը, սակայն իր Մօրեղբօր (Գրիգոր Վկայասերի, Կ. Մ.) բարեացակամութենէն օգտուելով և անոր ձեռնթափ վիճակին դատարկը լրացնել փափաքելով, համարձակ կրնդալներ իր ձեռնարկները, այնպէս որ իրականութենէ հեռու չեն անոնք, որոնք Բարսեղը իբր բուն կաթողիկոս կը նկատեն»⁵ (նկատի ունի Սամուել Անեցուն, որը Բարսեղի աթոռակալութեան տարիները 31 է նշում. «տէր Բարսեղ... եկաց կաթողիկոս զկնի տէր Գրիգորիսի»՝ ամս ԱԱ:) Սամուելին է հետևում նաև Մխիթար Անեցին»⁶:

Կաթողիկոսական իշխանությունն ամրապնդելու և եկեղեցու դրոշմունք քարվորելու համար Բարսեղ Անեցին ընտրում է առավել արդյունավետ ուղին. 1090 թ. նա անձամբ ուղևորվում է սելջուկյան պետության տիրակալ Մելիքշահի մոտ, նախապես հոգալով ժամանակի դիվանագիտության պահանջները՝ «առեալ ընդ իր նուերս սուլտանին իբրեւ բիրս ոսկոյ և արծաթոյ և դիպակաց»⁷: Բարսեղին ուղեկցում են եպիսկոպոսներ, քահանաներ, իշխանագուհիներ, նա ինքը Մելիքշահի նստավայր է մտնում ձի հեծած, իսկ առջևից տանում են բարձր ձողին ամրացված խաչվառ: Այս մասին Սամուել Անեցին գրում է. «Բարսեղ... գնացեալ առ մեծ սուլտանն Մելիքշահ, որ ի Խորասան, բազում համարձակութեամբ ընդ քաղաքամէջսն պարսից ձիով և խաչալամով, որ առաջի ամբարձեալ էին ի ձողի»⁸: Անեցի կաթողիկոսի այս համարձակ ձեռնարկի դրդապատճառների և նշանակալից արդյունքի մասին ավելի հանգամանորեն է պատմում Մատթեոս Ուռնայեցին, գրելով. «... հայրապետն Հայոց տէր Բարսեղ... տեսանէր, որ նեղէին զհալատացեալսն Քրիստոսի ի տեղիս տեղիս, և հարկս պահանջէին լեկեղեցեացն Աստուծոյ և ամենայն ժառանգաւորաց նորա, և զվանորայսն և զեպիսկոպոսունսն հարկի չարչարէին. և յալժամ կաթողիկոսն... խորհեցաւ զնալ առ բարի և քաղցր թագաւորն Պարսից... առ ի ծանուցանել նմա զայս ամենայն. և առեալ ընդ իր նուերս սուլտանին... հանդերձ ազատօք և եպիսկոպոսօք և քահանայիք՝ առեալ վարդապետ զհետ իր և զնաց ի Պարսիկս առ աստուածաւեր սուլտանն: Եւ տեսեալ սուլտանին զտէր Բարսեղ՝ յոյժ մեծարեաց զնա, և կատարեաց զամենայն խնդրուածս նորա. և արարեալ զամենայն կամս տէր Բարսղի, և ազատեաց զամենայն եկեղեցիս և զվանորայս և զքահանայս. և առեալ գիր ազատութեան, և հրովարտակօք և մեծարանօք արձակեաց զհայրապետն Հայոց»⁹:

Այսպիսով Բարսեղը դիվանագիտական հմտությամբ ոչ միայն հարկատվությունից ազատում է Հայոց եկեղեցին ու հոգևորականությանը, այլև ստանում անհրաժեշտ արտոնություններ, որոնք շուտով գործադրում է հակաթոռ կաթողիկոսությունների դեմ: Մ. Օրմանյանի կարծիքով կաթողիկոսը նախ վերադառնում է Անի, իր նստավայրը «այնտեղէն սկսելով իր ստացած հրամանները գործադրել տալ»¹⁰, ապա ուղևորվում է Հոնի և վճռակաճորեն աթոռանկ անում Թեոդորոս Ալախտսիկին «առեալ ի նմանէ զքօղն և

⁵ Մաղաքիա Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1314:

⁶ Սամուել Անեցի, էջ 117, Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983, էջ 69:

⁷ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 288:

⁸ Սամուել Անեցի, էջ 117—118:

⁹ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 289—290, տես նաև Ս. Բունևազյան, Հայաստանը և սելջուկները XI—XII դդ., Երևան, 1980:

¹⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1315:

զգասագանն և սուրբ Նշանն տեսան Պետրոսի...»¹¹: Մարաշում աթոռակալող Պողոսն ինքնական հրաժարվում է կաթողիկոսությունից, իսկ Տարսուսում նստող Գեորգ Լոռեցին արդեն մահացել էր: Այսպիսի Բարսեղը վերականգնում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ամբողջականությունն ու միասնությունը: Ինչպես Վարդան Արևելցին է գրում՝ «եղև միահեծան Սուրբ Աթոռն»¹²: Թեև Բարսեղն էր, որ հնազանդեցրեց «զամենայն հակառակս»¹³, և ոմանց աչքում «արար միահեծան զհայրապետությունն իր»¹⁴, բայց ժամանակի գերագահ կաթողիկոս էր ճանաչվում Գրիգոր Վկայասերը, իսկ Անեցին համարվում էր աթոռակից, շնայած որ հենց նա էր իրականացնում կաթողիկոսության հիմնական իշխանությունը:

Վիլիկիայի սահմանները հաաած Բարսեղը Հոնիից անցնում է Ուոհա, ապա՝ Կեսարիա, Անտիոք և կրկին Ուոհա, ամենուր կատարելով իր հայրապետական առաքելությունը, ցնծությամբ ընդունվելով հայության կողմից («լիներ ուրախությոն մեծ ամենայն աշխարհի՝ որք տեսանեին զնա») ¹⁵:

1093 թ. մահանում է Մելիքշահը, երկրում սկսվում են ներքին կռիվներ, խառնաշփոթություն և Անեցին ստիպված է լինում շտապ վերադառնալ Անի ¹⁶: Կաթողիկոսն Անիում է մնում շուրջ տասը տարի, այստեղից իրականացնելով իր համահայկական հոգևոր իշխանությունը: Այն, որ նա իսկապես օժտված էր նման բարձրագույն իշխանությամբ, երևում է Աղվանքի կաթողիկոսության գործերին նրա ունեցած վճռորոշ միջամտության օրինակից: Ստեփանոս կաթողիկոսի մահից հետո Աղվանքում Բարսեղի գիտությամբ նոր կաթողիկոս էր ձեռնադրվել հանգուցյալի եղբայրը: Որոշ ժամանակ անց վերջինս անարժան է համարվում «վասն խոտոր վարուց իւրոց» ¹⁷ և Անեցին նրան աթոռանկ է հռչակում: Հայոց կաթողիկոսի վճիռ՝ անվերապահորեն իրականացվում է:

Բարսեղը նշանակալից գործունեություն է ծավալել նաև բուն Անիում: Կաթողիկոսն Անիում ամուր հենարան ուներ հանձին իր համբավավոր ազգատոհմի և եղբայրների: Նրանցից հատկապես նշանավոր էր Գրիգոր իշխանը, որին ժամանակին Անի էր հրավիրել Մանուչեն՝ «մեծաւ հանդեսի ընդ առաջ ելեալ մուծաներ ի ներքս (քաղաքին) զԳրիգոր զորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին, զոր ասեն ունէր ի զլոխ ազատականացն հինգ հարիւր թագս երեւելիս, զի տէր էր մեծ զօրաց և բազում ազատաց» ¹⁸: Այդ օրից շատ տարիներ անց (ըստ Ուոհայեցու՝ 1099 թ.) Գրիգոր իշխանն օտար ա-

¹¹ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 291:

¹² Վարդան Արևելցի, էջ 143:

¹³ Սամուել Անեցի, էջ 117:

¹⁴ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 291:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Տէր Բարսեղն, որ էր ի քաղաքն Ուոհայ, իբրեւ փախառական անկաներ ի քաղաքն Անի և նստաւ ի Աթոռ իւր», Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 294:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 265: Մ. Օրմանյանը (Ազգապատում, էջ 1327) և նրա հետևորդությամբ Ե. Պետրոսյանը կարծում են, թե Ստեփանոսի եղբայրն աթոռանկ է արվել, բացի որ նրա ձեռնադրության մասին տեղյակ չի եղել Բարսեղ Անեցին (Ե. Պետրոսյան, Հայ եկեղեցու պատմություն, մասն Ա, «Հայրապետականք» 1990, էջ 85): Մինչդեռ այս դեպքի մասին տեղեկացնող միակ սկզբնաղբյուրը՝ Մատթեոս Ուոհայեցին, նման բան չի հաշտնում, ընդհակառակը, Աղվանքի նոր կաթողիկոսի ընտրության ժողովը գումարվել է հենց Բարսեղի նախաձեռնությամբ:

¹⁸ Վարդան Արևելցի, էջ 138:

պատակիչների դեմ մղված մի կոլում փրկում է Մանուչեի կյանքը, իսկ ինքը գոհվում¹⁹:

Բարսեղի աթոռակալության տարիներին հավանորեն կաթողիկոսարանի եկեղեցու դեր է կատարել Անիի Ս. Առաքելոցը, որը քաղաքի եպիսկոպոսարանի եկեղեցին էր: Հիշենք, որ 1064 թ. Ալի Սպանի կողմից Անիի գրավումից անմիջապես հետո սելջուկները մզկիթի էին վերածել Մայր տաճարը: Սակայն, ինչպես երևում է, հայերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ գտնվող Մանուչեն, ինքն էլ այդ վիճակը բնական չէր համարում, այլապես չէր հիմնի մեկ այլ մզկիթ, դրա համար օգտագործելով Բագրատունյաց շրջանի մի աշխարհիկ բնույթի շենք՝ կից կառուցելով միմարե (այն կանգուն է մինչև այժմ): Քաղաքի մահմեդականների համար պետք է որ գլխավոր մզկիթ համդիսանար հենց ամիրայի հիմնածր:

Բարսեղի Անիում կատարած կարևորագույն գործերից մեկը կաթողիկոսարանի վարդապետարանի վերաբացումն էր: Դեռևս Արգինայից սկզբնավորվող, ապա Սարգիս Սևանցու և Պետրոսի ժամանակ մայրաքաղաքում գործող բարձրագույն հոգևոր դպրոցն էր, որ կրկին կյանք առավ Բարսեղի հոգածությամբ և ժամանակի ճշմարտորդ վարդապետ Հովհաննես Սարկավագի ուսուցչապետությամբ: Վերջինիս կենսագրության մեջ բազմաթիվ արժեքավոր վկայություններ կան դպրոցի գործունեության, ուսումնական ծրարագրերի, կրթական գործընթացի մասին: Կենսագրի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ Հովհաննես Սարկավագը. «իբրև զիմաստուն մեղու՝ բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանգոց գունոց, և հոտոց, և համոց, բերել ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան՝ ի քաղաքսմայրս Անի, և լի առներ բզտունն ի փարթամութենէ անտի... Շուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիւրեալ՝ խոնարհաբար և ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին և զխորին իւր... Եւ գետք յորովայնէ նորս բոխեալ՝ արբուցին գտուն տէրունական և զնորաստունկ մանկունս յարկաց Աստուծոյ... էլին յարմատոյ և ի շառաիղէ նորին... ուսուցիչք և լուսաւորք ոգով... և լցին զսիեզերս բանին կենաց...»²⁰:

Յավոք, Հովհաննես Սարկավագի գլխավորած դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները, որպես կանոն, չեն խորացել նրա հիմնադրման հանգամանքների մեջ, որի պատճառով անտեսել են Անիում կաթողիկոսական Աթոռի վերահաստատման և Բարսեղ Անեցու գործունեության դերը, կարծելով, թե Սարկավագը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել²¹, ոմանք էլ այն աշխարհիկ դպրոց են համարել²²: Մինչդեռ, իրողությունն այն է, որ ամիրա-

¹⁹ «(Գրիգոր) նահատակեցաւ... ի Կաղզուն՝ զերծուցեալ զամիրայն Անույ ի մահունէն՝ Մանուչի. և տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս, եղբայր տէր Բարադի կաթողիկոսի. և Մանուչէ և ամենայն զօր բանակին Հայոց երթայր զկնի դիտն»: Նույն տեղում, էջ 145:

²⁰ Ա. Արրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 120—121: Սամուել Անեցին, որն ինքն էլ աշակերտել է մեծ վարդապետին, հիշատակում է Սարկավագի անեցի սաներից ևս մի քանիսին՝ «Սաչատուր և Գրիգոր և Յովհաննէս և Սամուել, ամենեքեանք սոքա Անեցիք»: Սամուել Անեցի, էջ 128:

²¹ Ա. Արրահամյանը գրում է. «Հովհաննէսը Հաղբատում կրթություն ստանալուց հետո եկել է Անի և այստեղ դպրոց հիմնել»: Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 25: Ըստ Կ. Միրումյանի Սարկավագը եղել է «Անիի դպրոցի (գուցէ Անիի դպրոցներից մեկի) ղեկավար», որը ձեռք է բերել «աշխարհիկ բնույթ»: Կ. Միրումյան, Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, էջ 29:

²² Թ. Հակոբյանի կարծիքով Սարկավագի գլխավորած դպրոցը «իւր բնույթով հիմնականում աշխարհիկ էր, իմաստասիրական»: Անիի պատմություն, գիրք Բ, Երևան, 1982, էջ

չական իշխանության տակ գտնվող Անիում համահայկական նշանակություն ունեցող վարդապետարան կարող էր բացվել միայն կաթողիկոսական հովանավորության պայմաններում: Հաղբատում ձեռնադրված Բարսեղը, թերևս հենց այդ ժամանակ էլ իր հետ Անի է բերել տեղի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագին, նրան հանձնարարելով վարդապետարանի վերաբացումը: Այս էր պատճառը, որ հոգևոր բարձրագույն կրթություն ստանալու համար ուսուցչապետի մոտ էին գալիս Հայոց երկրի տարբեր ծայրերից, որպես «իմաստութեան գանձուց վաճառականք», Անիում ուսանելով դառնում «ուսուցիչք և լուսատրք ոգով» և վերադառնալով իրենց գավառները վարդապետի պատգամները տարածում ողջ Հայաստանում («...նորայն առասացութիւնք ցին գլորստս Հայաստանեայց»)²³:

Բարսեղ Անեցու և Հովհաննես Սարկավագի անիական շրջանի համագործակցության մյուս կարևոր դրվագը կապված է եկեղեցական կյանքի մի այնպիսի կարևոր բնագավառի հետ, ինչպիսին էր տոմարը: Խոսքը վերաբերում է 1084 թ. հաստատված, այսպես կոչված «Սարկավագադիր տոմարին»: Այդ թվականին է լրանում Աթանաս Տարոնացու կազմած շարժական տոմարի առաջին հինգհարյուրամյակը և ակնհայտ դառնում Հայոց և Հուլյան տոմարի միջև առկա տարբերությունը: Վերստին առաջանում է Հայոց անշարժ տոմար ունենալու խնդիրը, որը և յուրովի լուծում է Հովհաննես Սարկավագը: Ցավոք, սկզբնաղբյուրները որոշակի վկայություն չեն պահպանել Սարկավագադիր տոմարի ստեղծման մանրամասների վերաբերյալ, սակայն ինչպես իրավացիորեն նկատում է Մ. Օրմանյանը. «անհնար էր, որ Բարսեղ որևէ գործակցութիւն ունեցած չլլայ»²⁴: Իսկապես, պատմության նախընթաց փորձը ցույց է տալիս, որ տոմարի հետ կապված խնդիրները միշտ էլ լուծվել են կաթողիկոսի և ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկի համագործակցությամբ: Չ դարում նման գործակցության մեջ ենք տեսնում Մովսես Բ Շղիվարդեցուն և Աթանաս Տարոնացուն, է դարում՝ կաթողիկոս Անաստաս Ակոտեցուն և Անանիա Ծիրակացուն, ուստի ԺԱ դարում էլ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի կողքին չպետք է մոռանանք Բարսեղ Ա Անեցուն:

Անիի այս շրջանի եկեղեցական կյանքի կացությանն անդրադառնալիս պետք է նկատի ունենալ, որ թեև կաթողիկոսի՝ Մելիքշահից ստացած արտոնություններով և հոգևորականության՝ հարկատվությունից ազատվելով, որոշ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել, սակայն երկիրը գտնվում էր անկալուն վիճակում, պարբերաբար ենթարկվում ասպատակությունների: Բարսեղի ժամանակ լուծվում են թեմական, վարչատարածքային որոշ հարցեր: Մասնավորապես, հենց կաթողիկոսի օմման ժամանակ, նրա և Աղվանքի Ստեփանոս կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կյուրիկեի արքունիքի ավագերեց Սարգիսը և ստեղծվում է Հաղբատի եպիսկոպոսությունը, որին տարածքներ են հատկացվում Տաշիրից և Արցախից²⁵:

114: Իսկ Ա. Մովսիսյանը մոռանում է նաև դպրոցի գործունեության ժամանակը, և գրում՝ «Անիի դպրոցը միանգամայն աշխարհիկ պահանջներին համապատասխան էր կառուցված և ամբողջովին գտնվում էր արքունիքի հովանավորության ներքո»: Ա. Մովսիսյան, Որվագներ հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 243:

²³ Ա. Արքախանյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

²⁴ Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., էջ 1309:

²⁵ Վարդան Արևելցի, էջ 139:

Ասիրայական տիրապետության պայմաններում Անիում առանձնահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում հոգևոր կյանքի բոլոր երևույթները: Վարդան Արևելցու վկայությամբ 1094 թ. մեծ հանդիսավորությամբ Անի է բերվում Նունեի խաչը (Նիհո, Վրաստանում քրիստոնեություն տարածած, սրբերի շարքը դասված կույս), որը Հայաստան էր տեղափոխվել դեռևս Սահակ Պարթևի ժամանակ, դարձել Մամիկոնյանների տոհմական սրբություններից մեկը, պահվել Կապույտ բերդում, ապա՝ Վանանդում: Եվ ահա այն շուրջով բերվում է Անի և Բարսեղ կաթողիկոսն այստեղ նրա համար հատուկ տուն է սահմանում: «Առ այսու ժամանակաբեմնուտ սուրբ խաչն Նունեայ ի յԱնի... ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի և կանգնեցաւ նմա տօն կիրակէն, որ զկնի ութօրէիցն Խաչվերաց տօն»²⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Անեցի կաթողիկոսն ամեն ջանք թափել է կաթողիկոսական Աթոռի և իշխանության ամրապնդման համար, հոգ տարել ինչպես վարդապետաբանի, այնպես էլ ժողովրդի հոգևոր կորովը պահպանելու մասին:

Հայոց եկեղեցու ընդհանուր շահերով մտահոգ կաթողիկոսը 1103 թ. դուրս է գալիս մի նոր ուղևորության դեպի հարավային թեմերը՝ «իջեալ... ի քաղաքէն Անույ, ամենայն պաշտօնէիք իւրովք և ազատօք, եպիսկոպոսօք և քահանայիք...»²⁷: Նա նախ գալիս է Ուռհա, ուր տեղի լատին կոմսը հարկադրված է լինում վերականգնել Հայոց եկեղեցու հնուց ունեցած կալվածքները²⁸: Այս անցնում է Քեսուն, Հայոց Վասիլ (Գող Վասիլ—«որ Գող Վասիլն կոչէր յալազգեացն վասն արիութեան նորին»)՝²⁹ մեծ իշխանի մոտ, այցելում Կարմիր վանք, Քեսունի գավառի եպիսկոպոս ձեռնադրում շնորհաշատ Ստեփանոս Մանուկ Կարմիրվանեցուն³⁰, հանդիպում է նաև Գրիգոր Վկայասերին: Այս երկամյա ուղևորության ընթացքում հալանաբար այցելում է նաև Կիլիկիայի հայ իշխաններին, իսկ 1105 թ. վերադառնում Անի, մահավանդ, որ կրկին քաղաքական խառնակ իրավիճակ էր ստեղծվել («...Բարսեղ նեղեալ ազգի ազգի շփոթմանէն գնայ յԱթոռն իւր յԱնի»)՝³¹:

Սակայն նա նոր էր աթոռանիստ հասել, երբ Անի է գալիս նաև Գրիգոր Վկայասերի նամակաբերը, որի միջոցով նա Բարսեղին տեղեկացնում է, թե մահամերձ է՝ «... հասեալ է ժամանակ իմ, եկ յողարկեա զիս առ Տէր»³²: Անեցին «ոչ յապաղեալ» ճանապարհ է ընկնում և չնայած խառն ժամանակների պատճառով ճանապարհին ավազակների հարձակմանն է ենթարկվում, բայց «քաջարտաբար արիացեալ» այդ խոչընդոտն էլ հաղթահարելով հասնում է Վկայասերին³³:

Քեսունի Կարմիր վանքում Բարսեղ Անեցու և Վասիլ իշխանի ներկայությամբ Գրիգոր Վկայասերը հայտնում է իր վերջին կամքը, որ Բարսեղից հետո Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրվի իր քրոջ թոռը՝ Գրիգորը (Գրիգորես), որն այն ժամանակ պատանի էր: Ուռհայեցին գրում է, թե. «տէր Բարսեղ հնազանդ լեալ ամենայն հրամանաց տէր Գրիգորիսի և յայնմ օրէ էառ առ

²⁶ Վարդան Արևելցի, էջ 147:

²⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 364:

²⁸ Ի՞նչ օրման, Ազգապատում, էջ 1327:

²⁹ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 171:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 172:

³¹ Վարդան Արևելցի, էջ 150:

³² Վարդան Արևելցի, էջ 150:

³³ Նույն տեղում, էջ 150—151:

իմքն զանուանեալ կաթողիկոսի Գրիգորէս»³⁴։ Դրանից քիչ անց Վկայասերը մահանում է և թաղվում Կարսի վանքում։ Անեցին Գրիգորի ու նրա եղբայր Ներսէսի (ապագա Օնորիակո) կրթության գործը հանձնարարում է Ստեփանոս Մանուկին, որի գլխավորած հոգևոր դպրոցն այն ժամանակ ամենաընթացադիմացիկն էր։

Վկայասերից հետո՝ 1105 թ. հունիսից Բարսեղը դառնում է միանձնյա աթոռակալ։ Այդ ժամանակ նրա առաջ բնականաբար բարձրանում է աթոռանիստ տեղի խնդիրը. վերադառնալ Անի³⁵, թե՛ մնալ Բեսունի շրջանում, ուր գտնվում էր ժամանակի Հայոց ամենագորեղ ու անկախ իշխանությունը։ Ինչպես երևում է, սկզբում Բարսեղը մտադիր է եղել վերադառնալ, որովհետև Վասիլ իշխանն ու հայ մեծամեծերը Վկայասերի մահը ողբալիս մտածում էին, թե մնալու են առանց հայրապետի՝ «... լալին զանտիրանալն իրենանց ի յօտար աշխարհի...»³⁶։ Բայց հետո, թերևս նկատի ունենալով, որ Հայոց քաղաքական ուժի կենտրոնը փոխադրվել էր Կիլիկիայի սահմանները և այստեղ անհրաժեշտ էր նաև հոգևոր իշխանության ներկայությունը, Բարսեղը որոշում է մնալ «զսեփականն Աթոռ թողեալ ի Օիրականն Անի»³⁷։ Շուտով իրավիճակը փոխվում է նաև Անիում, քանի որ 1110 թ. մահացած հորը՝ Մանուչեին փոխարինած որդին՝ Արուստապարը, բարյացակամ չէր հայերի նկատմամբ։

Բեսունի իշխանության շուրջ ևս անհանգիստ վիճակ է ստեղծվում։ Այնուամենայնիվ Վասիլ իշխանն ու Կիլիկիայի Հայոց իշխան Թորոսը հաջողությամբ են վարում ռազմաքաղաքական գործերը «իսկ Բարսեղ կաթողիկոս անոնց խորհրդատուն և խրատատուն էր և իր միջնորդությամբ կը ջանար փորձանքները հեռացնել Հայոց գլխեն»³⁸։

1112 թ. մահանում է գորեղ Վասիլ իշխանը, որի խոստովանաբարն ու հոգաբարձուն էր Բարսեղ Անեցին։ Իշխանությունն անցնում է իշխանի հոգեզավակ Տղա Վասիլին («... արար միաբան ժողով տե՛ր Բարսեղ և տալ զամենայն իշխանութիւն ի Տղայ Վասիլն»)»³⁹։ Սակայն դրանից մեկ տարի անց՝ 1113 թ. մայիսին, մի դժբախտ պատահարի զոհ է դառնում նաև իմքը՝ Բարսեղ Անեցին (փոյ է գալիս մի նորաշեն տուն և մահացու վիրավորում այդտեղ գտնվող հայրապետին)»⁴⁰։ Մահամերձ կաթողիկոսը հասցնում է երիտասարդ Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրել և դեպքից երեք օր անց մահանում է։ Ահա այսպես անակնկալ ավարտ է ունենում բազմերախտ հայրապետի անհանգիստ կյանքը, որն անմնացորդ նվիրված էր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու բարօրությանը, կաթողիկոսական իշխանության ամրապնդման ու ազգային միասնության գործին։ Բարսեղ Անեցու դին հողին է հանձնվում Կարսի վանքում՝ Գրիգոր Վկայասերի և Վասիլ իշխանի շիրիմների կողքին։

Նույն 1113 թ. Գրիգոր Վկայասերի, ապա նաև Բարսեղ Անեցու վերջին

³⁴ Մատթեոս Ուռնացեցի, էջ 372։

³⁵ Նույն տեղում, էջ 372—373։

³⁶ Տառն Ներսեսի Օնորիակոյ Հայոց կաթողիկոսի Բանք չափու, Վենետիկ, 1830, էջ 550։

³⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1339։

³⁸ Մատթեոս Ուռնացեցի, էջ 404—405,

³⁹ Աղբյուրները նշում է պատմաբանի երկու տարբերակ։ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1345—1346։

պատգամի համաձայն, Հայոց կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113—1166):

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒՐ ԱՆԻՈՒՄ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ.
ԲԱՐՍԵՂ Բ ԱՆԵՑԻ

Բարսեղ Անեցու մահից հետո՝ 1114 թ. Վասպուրականում Դավիթ եպիսկոպոսն իրեն կաթողիկոս է հռչակում, հիմք դնելով Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությանը (որը գոյատևում է մինչև 1895 թ.): Կարմիր վանքում գտնարվում է եկեղեցական ժողով, որը բանադրանքի է ենթարկում Դավթին: Վերջինս իր դիրքն ամրապնդելու համար փորձում է անեցիների աջակցությունը ստանալ, բայց մերժվում է. «Դավիթ... սակայն ոչ եղև ընկալեալ թէև շատից եղև աշխատ ընծայիք և աղաչանաւք՝ մամաւանդ ի յԱնույ գըլխաւորացն»⁴⁰: Ուշագրավ է, որ Դավիթը հատկապես անեցիներին է դիմել, գիտակցելով այս հարցում նրանց ունեցած կշիռը: Բայց վերջիններս դիրքորոշումը ևս միանգամայն բնական էր, քանի որ նրանք դեռևս չէին հրաժարվել կաթողիկոսական Աթոռն Անի վերադարձնելու մտքից: Ինչպես ստորև կտեսնենք, Գրիգոր Գ Պահլավունին ևս մտադիր է եղել Անիում հաստատվել: Դավիթն Աղթամարում իր կաթողիկոսության հռչակումը պատճառաբանում էր նաև նրանով, որ աթոռակալում է մայր հայրենիքում, մի վայրում, ուր ժամանակին Հայոց թագավորական իշխանությունն է եղել⁴¹: Հասկանալի է, որ այս տեսանկյունից Անիի առավելությունն ավելի ակնհայտ էր: Միևնույն ժամանակ Քեւսույնի Կարմիր վանքն այլևս ապահով հանգրվան չէր: Հայոց կաթողիկոսի համար. 1115 թ. Ուոհայի լատին կոմսը գրավում ու վերացնում է տեղի հայկական իշխանությունը, իսկ Գրիգոր Գ Պահլավունին մեկ տարի անց թողնում է նշանավոր վանքն ու տեղափոխվում Ծովք ամրոց, ուր իշխում էր նրա եղբայր Վասիլը:

Ահա նման պայմաններում Գրիգորը բանակցություններ է սկսում Անիի նոր ամիրա Աթոլաավարի հետ: 1120-ական թվականների սկզբներին կաթողիկոսի և ամիրայի միջև նախնական համաձայնություն է կայացվում Աթոռի Անի փոխադրման համար: Սամուել Անեցու վկայությամբ՝ «հայրապետն... տէր Գրիգորիս... ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար, վասն իր սեփական Աթոռոյս՝ գալ այսրէն նորա յօժար կամակցութեամբ...»⁴²: Սակայն Անիում արագորեն ծավալվող քաղաքական անցքերն ականա խափանում են այս կարևոր ձեռնարկի իրականացումը:

Հարկ է նշել, որ Անիի պատմության մեջ ողջ ԺԲ դարը բնորոշվում է որպես մի հարյուրամյա պայքարի շրջան, որը մղում էին՝ Ծեղդադղան ամիրաները՝ Մանուչեից հետո մնացած ժառանգությունը պահպանելու համար, զորացող Վրաց թագավորության գահակալները՝ քաղաքին ու նրա շրջակայքին տիրելու համար, և վերջապես ազատասեր անեցիները՝ որոնք աստիճանաբար սկսում են հանդես գալ որպես ինքնուրույն ուժ, փորձելով ստեղծել հնարավորին չափ ինքնիշխան գոյալիճակ: Այդ անհաշտ պայքար-

⁴⁰ Վարդան Արևելցի, էջ 153:

⁴¹ «ասեն՝ Աթոռ է և այս թագաւորացն Արծրունեաց՝ վաղէ է լինել և պատրիարգութեան» (Վարդան Արևելցի, էջ 153):

⁴² Սամուել Անեցի, էջ 126, հմմտ. Մատենադարան № 5619, էջ 104բ:

րի ընթացքում երեք անգամ՝ 1124—26, 1161—64, 1174—76 թվականներին քաղաքն անցնում է վրացիներին և կրկին վերադարձվում Շեղդադյաններին, մինչև որ 1199 թ. Զաքարե և Իվանն եղբայրների գլխավորած հաչ-վրացական զորքերը վերջնականապես Անին ազատագրում են ամիրայական տիրապետությունից։ Այդ ընթացքում անեցիները հաճախ հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ, իրենք որոշում, թե ում իշխանությունն է տվյալ ժամանակամիջոցում նախընտրելի։ 1155-ին նրանք սեփական հայեցողությամբ փոխում են քաղաքի ամիրային, 1186-ին արշավում ու գրավում ավագակալին որջ դարձած Մառաքար ամրոցը և այլն⁴³։

Ահա այս բազմամյա հակամարտության սկիզբն էր, որ ժամանակով համընկավ Գրիգոր Գ Պահլավունու Անիում հաստատվելու ցանկության հետ։ Պատմիչների վկայությամբ Անիի ամիրա Արուսավարը ոչ միայն չէր կարողանում ապահովել քաղաքի անվտանգությունը (որի շրջակայքն անընդհատ սասպատակում էին մերթ քոչվոր ավագակները, մերթ վրացիները), այլև հաչերի նկատմամբ անբարյացակամություն դրսևորում, ոտնահարում նրանց կրոնական զգացումները։ Այս խորքի վրա, Գրիգոր Կաթողիկոսի հետ նրա ունեցած պալմանավորվածությունը թվում է սոսկ մի քաղաքական քայլ, որով ամիրան թերևս փորձում էր բարձրացնել իր իշխանության դերը։ Ինչևէ, փաստն այն է, որ նա խլաթում պատրաստել է տալիս, Անի բերում ու Կաթողիկեի գմբեթին բարձրացնում մի մեծ մահիկ, որով լցնում է անեցիների համբերության բաժակը։ 1224 թ. նրանք կանչում են Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին և քաղաքի դարպասները բացում նրա առաջ։ Վերջինս Արուսավարին ընտանիքով հանդերձ գերեվարում և ուղարկում է Վրաստան (ուր բոլորը մահանում են), կրկին օծել է տալիս Կաթողիկեն և քաղաքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ զորք թողնելով վերադառնում⁴⁴։

Բայց դրանով խնդիրը չի ավարտվում։ Արուսավարի որդիներից մեկը Փաղունը, համախմբելով համակիր մահմեդական ուժեր մեծ վնասներ է հասցնում Անիին և ի վերջո կարողանում է երկու տարի անց Դավթի որդի Դեմետրեից ետ ստանալ քաղաքը, ընդունելով վրաց գերիշխանությունը։ Երկամյա պատերազմից ու ավերածություններից հետո անեցիները հասնում են այն բանին, որ նոր ամիրան երդվում է այլևս Կաթողիկեի նկատմամբ ոտնձգություն չանել («Խալ որդիքն Մանուշէի արարին սաստիկ երդումն, վասն զի Սուրբ Կաթողիկեն, որ էր յԱնի, հանապազ Հայաց կացցէ և մի' մոցէ ի նա տանիկ և ոչ մտորման ազգ»)։⁴⁵

Կարող էր թվալ, թե Գրիգոր Գ Պահլավունու Անի գալու համար նպատավոր պայմաններ էին առաջացել, բայց ինչպես երևում է, անեցիների ապստամբական կեցվածքը և վրացական միջամտությունը մթագնել էին Կաթողիկոսի և Շեղդադյանների հարաբերությունները։ Գրիգորի պատվերով իր

⁴³ Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 87—147։

⁴⁴ «...ամիրայն Անույ Արխուար... այր անարի և կնամարդի... ետ բերել նալ ծանրափն և բարձրահասակ ի խլաթայ և դնել ի վերայ գմբեթի Կաթողիկեին՝ փոխարեն գեղեկան յատջնոցն. վասն որոյ արտառեալ քրիստոնէիցն կոչեն ԳԻաիթ և տան ի ձեռն նորա զքաղաքն Անի։ Եւ ընկեցեալ զգէնն ատելի ի պատուական գլխոյն Կաթողիկեի, զոր ունէր զանս վաթսուն... եղին զպսակն զարդու և զբազն Յիսուսի... զիսայն աստուածնկալ» Վարդան Արևելցի, էջ 158, Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 451—452, Լ. Մեխիսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 42—43։

⁴⁵ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 459։

ժամանակագրությունը շարադրած Սամուել Անեցին խոսելով 1124—26 թթ. դեպքերի մասին թեև հիմնավորապես պատճառաբանում է անեցիների վարքագիծը, բայց հետո, փաստորեն, պարսավում է իր համաքաղաքացիներին, որոնց ընդվզման հետևանքով երկիրը մատնվեց կատարյալ թշվառության, իսկ կաթողիկոսն էլ չկարողացավ Անիում հաստատվել: Նա գրում է. «...լա-ղազս վերոյգրեալ նեղութեանց և վասն հարկապահանջ յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն և տառապանք անհնարինք... բայց սրբազան հայրապետն... տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլուսար, վասն իր սեփական Աթոռոյս՝ գալ այսրէն նորա յօժար կամակցութեամբ, յորժամ լուսա զհամբաւս զայս՝ առաւել զայրացաւ տրտմագին ցամամբ առ գործողս իրին: Եւ այս ամենայն լինի... ի յառաւելութենէ մեղաց, զի իբրև տուն դառնացողաց արարաք զանձինս մեր...»⁴⁶:

Այսպիսով Գրիգոր Գ Պահլավունու Անիում հաստատվելու ծրագիրը խախտվում է, սակայն կաթողիկոսը մշտական կապ է պահպանում քաղաքի հետ (պատահական չէ, որ ժամանակագրություն է պատվիրում հենց քաղաքի Մայր տաճարի ավագերեց Սամուել Անեցուն): 1149 թ. կաթողիկոսը Մովսիսի տեղափոխվում է Հոռնկլա, սեփականացնում այն, հիմք դնելով մի կայուն կաթողիկոսանիստ կենտրոնի, ուր և Աթոռը մնում է մինչև 1292 թ.:

Սակայն վերադառնալով Անիի կացությանը, որի պատվախնդիր քաղաքացիները դեռևս Աթոռը վերադարձնելու հույսեր են փայփայում:

1124 թվականից հետո քաղաքի հոգևոր կյանքում կրկին կարևորագույն տեղ է գրավում Կաթողիկեն: Վերստին օծված եկեղեցու առաջին սպասավորներից մեկն է դառնում Հովհաննես Սարկավազը⁴⁷: Նրանից հետո հիշվում է Կաթողիկեի Գրիգոր անունով համարձակ ավագերեցը⁴⁸, որին հաջորդում է Սամուել Անեցին, իսկ վերջինիս՝ պատմիչ և թարգմանիչ Մխիթար Անեցին: Քաղաքային կյանքում հոգևորականությունն աստիճանաբար մեծ կշիռ է ձեռք բերում և անգամ գլխավորում քաղաքական շարժումներ⁴⁹: Անիի վիմագիր արձանագրություններում քաղաքի «երեցանին» ներկայանում է, որպես սեփական շահերը պաշտպանող հասարակական-տնտեսական որոշակի ուժ, որը գլխավորում էր Անիի արքեպիսկոպոսը: Վերջինս հատուկ հեղինակություն էր վայելում նաև համահայկական եկեղեցական գործերում: Ինչպես Մ. Օրմանյանն է գրում. «Անույ արքեպիսկոպոսները լիագործ իշխանութեամբ գլխատրությունը կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ կոչմամբ և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հոռնկլայի աթոռին հետ»⁵⁰:

Ահա նման պայմաններում է, որ անեցիները կաթողիկոսական Աթոռը վերադարձնելու ուղղությամբ մի մոր փորձ են կատարում: Նրանց մտադրության իրականացմանը խոչընդոտող գլխավոր պատճառը Անիի շուրջ ծաղկաված ռազմա-քաղաքական վիճակն էր, որը մնում էր անկայուն: Սակայն կային նաև գործին նպաստող հանգամանքներ, որոնցից մեկը կաթողիկոսի անհրաժեշտ թեկնածուի առկայությունն էր՝ հանձինս քաղաքի Բարսեղ արք-

⁴⁶ Սամուել Անեցի, էջ 127:

⁴⁷ Ե—ԺԲ դդ. հաջերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 157, 282:

⁴⁸ Վարդան Արևելցի, էջ 158—159:

⁴⁹ Մի քանի արաբ պատմիչներ վկայում են, որ 1155 թ. «Անի քաղաքում քահանաներն ապստամբեցին և այն գրավելով ամիր Ծաղդադից, հանձնեցին եղբորը՝ Ֆադլունին» (Իբն ալ Ասիր, Երևան, 1981, էջ 257, 400, Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 99):

⁵⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1525:

եպիսկոպոսի, որը պատմության մեջ հայտնի է **Բարսեղ Բ Անեցի** անունով: Այս եռանդուն գործիչը Բարսեղ Ա Անեցու եղբայր Գրիգոր իշխանի որդի Հասան Մագիստրոսի որդին էր⁵¹:

Նա առաջին անգամ հիշվում է Անիի պարսպի բուրգերից մեկի 1160 թ. շինարարական արձանագրության մեջ: Քանի որ Անիի արքեպիսկոպոսը հյուսիսային Հայաստանի եպիսկոպոսական մյուս աթոռների նկատմամբ առաջնություն ուներ, Բարսեղն այդ հանգամանքն ընդգծելու համար արձանագրություններում երբեմն կոչվում է հայրապետ: Նշված արձանագրության մեջ ևս նա հիշվում է այդ կոչումով («Ի ՈՒՅ (1160) թին ի թագաւորութեանն Փաւղնոյ ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի...»⁵²: 1174 թ. Հոռոմնուսմ Պետրոս երեցի արձանագրության մեջ Բարսեղի իշխանության ոլորտն ավելի որոշակի է նշվում՝ «...ի հայրապետութեան նահանգիս մերում տեսուն Բարսղի...»⁵³:

Այս շրջանում Անիի արքեպիսկոպոսն ու նրա եղբայրները, որոնցից նշանավոր էր հատկապես մեծ իշխան Ապիրատը, երբեմն ուղղակիորեն տնօրինում էին քաղաքի բախտը: Մասնավորապես, հայտնի է, որ 1161 թ. նրանք Անիից վտարել են քաղաքի ամիրային⁵⁴: Բարսեղը քաղաքական նրկատառումներով հիմնականում բնականոն հարաբերություններ էր պահպանում ինչպես Վրաց թագավորների⁵⁵, այնպես էլ Անիի Շեղդադյան ամիրաների ու տեղի մահմեդականների հետ⁵⁶: 1186 թ. թեև քաղաքը գտնվում էր ամիրայական տիրապետության տակ, բայց անեցիները համախմբվելով հարձակվում են մերձակա Ծառաքար բերդի վրա, որը Բարսեղի ժառանգությունն էր եղել և գրավելով կոտորում են այնտեղ հավաքված մահմեդական ավազակներին («...ստին Անեցիք զԾառաքար՝ զհայրենիսն տեսուն Բարսղի...»⁵⁷: Բնական է ենթադրել, որ իր հայրենի ժառանգության ազատագրման ու վերադարձման գործը հենց Բարսեղն է կազմակերպել:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի բազմապիսի քաղաքական անցքերի մեջ չհորանալով, նշենք, որ Բարսեղ Բ Անեցին, փաստորեն, ամեն կերպ ջանում էր անհրաժեշտ հող նախապատրաստել կաթողիկոսական Աթոռին տիրելու համար: Նրա օրոք Անիում ու նրա շրջակայքում վերելք է ապրում հոգևոր-եկեղեցական կյանքը, կառուցվում ու նորոգվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ⁵⁸: Անիում նորոգվում է Ս. Փրկչի եկեղեցին, վեր է հանում եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու շքեղ գավիթը, ուր 1184 թ. իր և ծնող-

⁵¹ Մ. Օրմանյանը կարծում է, թե Բարսեղ Բ-ն Բարսեղ Ա-ի եղբայր Գրիգորի որդին է (Ազգապատում, էջ 1486), մինչդեռ, վերջինիս թոռն է, ինչպես վկայում է Մխիթար Գոշը (տե՛ս Ն. Ալիևյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 394, Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 102):

⁵² Դիվան հայ վիմագրության, Բ. Ա., էջ 2: Այս արձանագրության մեջ նշված Փաղուն Բ-ն 1155-ին գահ է բարձրացել հայերի աջակցությամբ: Ուշագրավ է, որ նրա եղբայրներից մեկը բրիտանությունն է ընդունել: Վարդան Արևելցի, էջ 161:

⁵³ Ն. Մարգարյան, Տեղագրությունը..., էջ 148:

⁵⁴ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 101—103:

⁵⁵ 1174 թ. Բարսեղը Վրաց Գեորգի Գ-ի օգնությամբ գերությունից ազատել է տվել և Վարսից Անի վերադարձրել եղբորը՝ Ապիրատին: Վարդան Արևելցի, էջ 170:

⁵⁶ Ներսես Լամբրոնացին Լևոն Բ-ին գրած թղթում փորձելով վարկաբեկել Բարսեղին ջանարկում է նրա լավ հարաբերությունները մահմեդականների հետ, Անեցուն կոչելով «թուրքի բաժակի ընկեր» ակնհայտորեն «մոռանալով», թե ինչ պայմաններում և ում տիրապետության տակ էր գտնվում Անին: («Գարուն», 1991, № 8, էջ 89):

⁵⁷ Վարդան Արևելցի, էջ 171, 174:

⁵⁸ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 207:

ների հիշատակին նվիրված խաչքար է կանգնեցնում Բարսեղը⁵⁹: Նա հետևում է նաև Ծիրակի մյուս վանքերի կացությանը, հատկապես հովանավորելով Հոռոմոսի նշանավոր վանքը, որի վիմագիր արձանագրություններում ու տեղի գրչատան ձեռագրերի հիշատակարաններում երախտագիտությանը է հիշվում⁶⁰: 1191 թ. Բարսեղ Բ Անեցին այլագգիներից ազատում, գնում է Լմբատավանքը (Արթիկի մոտ) և կավածքներ նվիրում⁶¹: Նույն շրջանում ունի Գնել նորոգում է Երազգավորսի (Ծիրակավան) Ս. Աստվածածին եկեղեցին «միջնորդությամբ տեսոն Բարսի եպիսկոպոսի»⁶²:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ հարաբերություններ ուներ Բարսեղը Հոռոմկայի Աթոռի հետ: Վերջինս Գրիգոր Գ Պահլավունուց հետո անցնում է նրա եղբորը՝ Ներսես Դ Կլայեցուն (1166—1173), իսկ նրանից հետո՝ Գրիգոր Դ Տղային (1173—1193): Այս կաթողիկոսի օրոք՝ 1177 թ. բյուզանդական Մանուել Ա Կոմնենոս կայսրից հույն և Հայոց եկեղեցիների միության խնդիրն արծարծող նամակ է ստացվում (միավորման խնդրի քննարկումը սկսվել էր ավելի վաղ)⁶³: Գրիգոր Տղան այս մասին նամակով ծանուցում է Հայաստանի եպիսկոպոսներին ու հոգևորականությանը, որոնցից մերժողական պատասխան է ստանում: Այդ գրությունը ստորագրած հոգևորականության անվանացանկը սկսվում է Բարսեղ Բ Անեցու անունով:

1179 թ. ապրիլին Հոռոմկայում գումարվում է եկեղեցական մեծ ժողով, որի հայաստանցի մասնակիցներից առաջինը հիշվում է Բարսեղը՝ «Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ»⁶⁴, որը Մ. Օրմանյանի բնորոշմամբ՝ «ընդդիմադիրներում պետն էր»⁶⁵: Ժողովը բավական երկար է տևում (մինչև՝ 1180-ին մահանում է կայսրը) և ի վերջո ավարտվում է անարդյունք, քանի որ հոգևորականության ավանդապահ մասը դավանաբանական գլխավոր հարցերում մնում է անգիշում: Դրանից հետո Բարսեղը վերադառնում է Անի, իսկ Հոռոմկայի Աթոռը հետագայում ևս շարունակում է քայլեր ձեռնարկել եկեղեցիների միավորման ուղղությամբ (այս անգամ արդեն կապեր ստեղծելով լատինական՝ կաթողիկե եկեղեցու հետ), որի ջատագովներից էր ժամանակի նշանավոր գործիչներից մեկը՝ եպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին:

Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականության շրջանում ատոմանաբար խորանում է այն համոզումը, որ անհրաժեշտ է սեփական կաթողիկոսական Աթոռ ունենալ, հեռու մնալով զանազան ազդեցություններից ու դավանաբանական վեճերից: Այս խնդրի իրականացման համար լավագույն թեկնածու է համարվում Անիի արքեպիսկոպոսը: Երբ 1193 թ. մահանում է Գրիգոր Տղան, Հայաստանում առաջ է քաշվում Բարսեղ Անեցու թեկնածությունը, բայց այն ընդունելություն չի գտնում Կիլիկիացիների մոտ: Հոռոմկայում կաթողիկոս է ձեռնադրվում երիտասարդ եպիսկոպոս Գրիգոր Ե-ը:

⁵⁹ Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 31, տե՛ս նաև Н. Марр. Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М., 1934, с. 74, 117.

⁶⁰ Ն. Սարգսյան, Տեղագրություն..., էջ 149—150, Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 233, 251:

⁶¹ «ՈՒՍ (1191) կամա Աստուծոյ եւ տէր Բարսեղ, որ գնեցի զվանքս յանարիմաց եւ ետու զՅիցքն վանացս եւ զշուրն որ խրեանցն էր ի հնոց եղևա, յիշատակ ինձ եւ քարեխաւս առ Քրիստոս», Ղ. Ալիշան, Ծիրակ, էջ 164:

⁶² Ն. Սարգսյան, Տեղագրություն..., էջ 170:

⁶³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1383—1459:

⁶⁴ Ընդհանրական թուղթք ա. Ներսէսի Ծնորհալոյ, Երուսաղէմ, 1871, էջ 198:

⁶⁵ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1467:

Անի քաղաքի Ս. Փրկչի եկեղեցու 1193 թ. Տրդատ քահանայի արձանագրության սկզբում նշվում է. «Յամս աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն **Բարսղի Հայոց կաթողիկոսի** եւ յամիրապետութեանն բարիանուն Սուղանին... լամի ՈՒԲ (1193) թուականին...»⁶⁶: Իսկ Հոռոմոսի վանահայր Պետրոսի 1195 թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք՝ «**Ի թւ ՈՒԲ (1195) յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսղի...**»⁶⁷: Փաստերի թվացյալ անհամապատասխանությունը պարզվում է, երբ ծանոթանում ենք Հոռոմկայում ծավալված դեպքերին: Ինչպես երևում է, Գրիգոր Տղայի մահվան լուրն առնելուց հետո անեցիները Բարսեղին արդեն կաթողիկոս են համարել, բայց նրա ձեռնադրությունը տեղի է ունեցել ավելի ուշ՝ Գրիգոր Ե-ի մահից (1194) հետո՝ 1195 թ.: Բանն այն է, որ Հոռոմկայի աթոռակալը զոհ է գնում կիլիկյան արքունիքում և բարձրաստիճան հոգևորականության շրջանում նյութական խարդախանքներին, նա ձերբակալվում ու տարվում է Կուպիտատի բերդ: Եվ մինչ Ստում պատրաստվում էին կաթողիկոսին մեղադրող ժողով գումարել, մի առավոտ նրա դին գտնում են բերդի պարիսպների տակ, ժայռերի վրա ընկած (այստեղից էլ առաջացել է դժբախտ կաթողիկոսի *Քարավեժ* մականունը): Լուր են տարածում, թե կաթողիկոսը մահացել է փախուստի փորձ կատարելիս, սակայն Հայաստանում ավելի շատ հակված են լինում կարծելու, որ Գրիգոր Ե-ն բռնի մահվան զոհ է⁶⁸: Ինչպես էլ որ եղած լինի, փաստն այն է, որ կիլիկյան զորացած արքունիքը, Լևոն Բ-ի գլխավորությամբ (1198-ից՝ թագավոր), ուղղակիորեն միջամտում էր կաթողիկոսության գործերին: 1194 թ. վերջերին Ստում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը Լևոն Բ-ի ցուցումով կաթողիկոս է ձեռնադրում Գրիգոր Զ Ապիրատին (1194—1203): Զեռնադրությունը կատարվում է առանց Հայաստանի հոգևորականության կարծիքը հաշվի առնելու:

Այսպիսով, կիլիկիայում դեպքերը զարգանում են եկեղեցական կյանքի համար անբնական ընթացքով և Հայաստանի հոգևորականությունն իրեն իրավունք է վերապահում ինքնուրույնաբար գործելու: Տեղի եպիսկոպոսներն ու վարդապետները նախ հանդիմանական նամակ են հղում Լևոնին, նշելով, որ չեն ճանաչում նոր կաթողիկոսի իշխանությունը, առաջարկում են նոր ընտրություն՝ տալով Բարսեղի թեկնածությունը, և պահանջում են արքունիքից հեռացնել Ներսես Լամբրոնացուն, որին կատարված դեպքերի գլխավոր մեղավորն են համարում: Լևոնը փորձում է խուսաճալել, Լամբրոնացուն հեռացնում է, բայց Գրիգոր Ապիրատին թողնում է Աթոռի վրա: Միայն դրանից հետո է, որ **1195 թ. Հայաստանի հոգևորականության միակամությամբ կաթողիկոս է ձեռնադրվում Բարսեղ Բ Անեցին**⁶⁹: Այս է պատճառը,

⁶⁶ Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 47:

⁶⁷ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունը..., էջ 150:

⁶⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 148:

⁶⁹ Ն. Ալիևյանը Բարսեղի կաթողիկոս նախ ասին գրում է. «1173-ին երբ վախճանեցա Ներսես Շնորհալի Հուսիսային Հայաստան (Հաղբատ) Բարսեղ «Կաթողիկոս» կը հռչակուի, եւ ապա երբ Գրիգորիս Տղայ կաթողիկոս կընտրուի Բարսեղ «հայրապետ» յորջորջումը կընդունի: Նույնպես նաև 1194/5-ին, երբ Գրիգորիս Ե Բարսել է կըլլայ, Բարսեղ «կաթողիկոս» կը յորջորջուի երկրորդ անգամ»: (Ն. Ալիևյան, նշվ. աշխ., էջ 397): Բայց այստեղ ակնհայտ շփոթմունք կա: Նախ Բարսեղ Բ-ի Հաղբատում ձեռնադրվելու մասին ոչ մի վկայություն չկա (հավանաբար շփոթված է Հաղբատի համանուն եպիսկոպոսի հետ. տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 407—410, Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 275): 1173 թ. Բարսեղը որպես

որ կիլիկեցիները չեն փորձում դատապարտել Բարսեղին և նրա ձեռնադրությունն անօրինական չեն համարում: Այս կապակցությամբ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուիլը տիրող կացութիւնը իրապէս և զգալապէս չէր փոխեր: Գալով Ապիրատի ընտրութեան, անտարակոյս էր, որ Արեւելեայց մասնակցութիւնը և համաձայնութիւնը կը պակսեր անոր մէջ և Լևոնի բացարձակ կամքին հետևանքն էր... Հարկաւ այս պարագան էր, որ Կիլիկիոյ իշխանապետն ու կաթողիկոսը... չհամարձակեցան Բարսեղի դէմ վճիռ արձակել... և մտադրութիւն իսկ չդրձուցին Հայաստանի մէջ կատարուած իրողութեան: Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւնին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ ու գործիլ...: Բարսեղ, սովորաբար Բարսեղ Բ Անեցի ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըստի, քանի որ իր տիտղոսն ու պաշտոնը կանոնապէս չմերժեցան ու չդատապարտեցան»⁷⁰:

Այսպիսով, Բարսեղ Ա Անեցու 1105 թ. քաղաքից հեռանալուց 90 տարի անց անեցիները մի վերջին անգամ վերականգնում են Անիի կաթողիկոսական Աթոռը: Գործունյա Բարսեղ Բ-ն հմտորեն տնօրինելով եկեղեցական գործերը, անհրաժեշտ հող է նախապատրաստում նաև երկրի քաղաքական զարթոնքի համար: Հաջողությունները սպասել չեն տալիս, շուտով Անին վերջնականապէս ազատագրվում է ամիրայական տիրապետությունից ու դռները բացում Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական զորքերի առաջ: Այս դեպքերի շունչն է, որ զգացվում է Հոռոմոսի վանահայր Մխիթարի արձանագրության մեջ՝ «Եղև այս ի հայրապետութեան տէր Բարսղի եւ... ի տէրութեանս քաղաքիս եւ երկրիս Մեծ Հայոց Քրիստոսի մեծ զարականացս Զաքարէի եւ Իւանէի, որոց հովանի լիցի Սուրբ Երրորդութիւն»⁷¹: Անիում վերականգնվում է թե՛ կաթողիկոսական Աթոռը, թե՛ քրիստոնեական իշխանապետությունը և քաղաքը թևակոխում է իր ծաղկման երկրորդ շրջանը:

Բարսեղի մահվան մասին որոշակի տեղեկություն չի պահպանվել, բայց հավանաբար ծերունագարոր հայրապետը մահացել է մինչև 1203 թ.⁷² Գրիգոր Ապիրատի մահը: Անիի նոր տերը՝ Զաքարե ամիրապասալարը, Հայոց եկեղեցական միասնությունը չխախտելու, թերևս նաև վրացիների հետ դավանաբանական հարցերը չսրելու մտահոգությամբ, որոշում է Բարսեղից հետո քաղաքում պահպանել միայն եպիսկոպոսական Աթոռը: Անիի եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Բարսեղ Բ Անեցու եղբոր՝ Ապիրատ իշխանի որդի Սարգիսը, որին դեռ երիտասարդ տարիքից, որպես իրեն փոխարինող էր նախապատրաստել Անիի վերջին կաթողիկոսը⁷²:

Բարսեղ Բ Անեցու աթոռակալությամբ ավարտվում է Անիի կաթողիկոսական Աթոռի պատմությունը, որը սկսվել էր դրանից երկու դար առաջ:

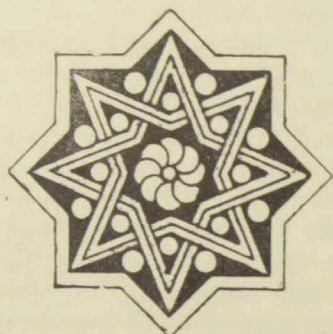
կաթողիկոս չի հիշվում, Ն. Ակինյանը նկատի է ունեցել Անիի մի արձանագրությունը, քաղելով «Ծիրակից» (էջ 85), որ նշված է ՈՒԲ (1173), մինչդեռ եղել է ՈՍԲ (1193): Տե՛ս Դավան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 47: Սխալ է նաև Բարսեղի՝ Գրիգոր Ե-ի մահից անմիջապես հետո կաթողիկոս դառնալու մասին պնդումը: Բարսեղը ձեռնադրվել է Գրիգոր Ապիրատի՝ հայաստանցի հոգևորականության կողմից չճանաչված ձեռնադրությունից հետո՝ 1195 թ.:

⁷⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1525:

⁷¹ Ն. Սարգսյան, Տեղեկագրությունք..., էջ 149:

⁷² Ե.—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 251:

Այդուհետև Հայաստանի եկեղեցական կյանքում ծանրակշիռ դեր է կատարում Անիի եպիսկոպոսությունը: Իսկ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը դեռ երկար ժամանակ շարունակում է գործել Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Կիլիկիայում, մինչև որ 1441 թ. կրկին վերադառնում է մայր հայրենիք, իր նախնական ու սրբազան վայրը՝ Լուսավորչահիմն Ա. Էջմիածին:



ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ*

5. ՉԱՐԶԱՐԱՆԱՑ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ԿԱՄ ՏԱՏԱՍԿԻ ՎԱՆՔ

Համարվում է Երզնկայի վանքերից ամենամեծը. նաև հնագույններից: Կառուցված է եղել քրիստոնեության արշաղույսին, Տուժիկ լեռների ստորոտում, Մերջան գետի վտակի ափին, դրա համար էլ կոչվել է նաև Մերջան վանք: Գտնվել է քաղաքից 4—5 ժամ հեռավորության վրա:

«Ծինված էր հարթ ու տափարակ դաշտագետնի մը վրա,—գրում է Գ. Սյուրմենյանը,—Հողաղյուսե բարձր, թանձր ու հաստատուն պարիսպներու մեջ առնված էր վանքը, որ կրթականներ վանականներու բնակության համար տուն, խոհանոց, ճաշարան, մատան, իսկ կենդանիներու համար՝ ախոռ, գոմ, մարագ, մեղվանոց և այլն: Ծենքին հարավային մասին վրա կառուցված էր եկեղեցին՝ գեղեցիկ մատուցատանի մը, որուն մեջ կգտնվեր ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջը, արծաթապատ և ոսկեզօծ, ինչպես նաև երկաթյա փոքր տատասկներ, որոնց վրա, ըստ Ագաթանգեղոսի, դրած ու չարչարած են սուրբը և որոնց ճիշտ տեղը շինված է այս վանքը, այդ պատճառով կոչված է Տատասկի վանք»⁹⁹:

Ծենքի հարավային մասի անկյուններում եղել են սենյակներ, իսկ հյուսիսային կողմի անկյունների վրա՝ դիտարաններ, «թշնամին հեռուեն տեսնելու և կանխապատրաստվելու համար»: Տաճարի ներսում, դրան մոտ, եղել է այսպիսի արձանագրություն. «Լոյս համասփիտ ճառագայթեալ յԱրևելից փառօք ծագեալ»:

Վանքի մուտքի մոտ փոված է եղել ընդարձակ մարգագետինը, եզերված հսկա թռեղիներով: Մի մեծ ու բարբարոս ձոր վանքը բաժանել է դիմացի սարավանջից, որտեղ եղել է բավականաչափ վարելահող, սեփականություն վանքի:

* Ծարուհավված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ միացյալ և ԺԲ համարներից:

⁹⁹ Գ. Սյուրմենյան, էջ 95:

Բերված փաստերից երևում է, որ Չարչարանաց Լուսավորչի վանքը ունեցել է բնական հարմար դիրք, լայն տարածություն, վանքապատկան կալվածներ, հողամասեր, որոնք հաճախ տրվել են կապալով: Վանքը մասամբ ապահովված է եղել նաև պաշտպանության միջոցներով, աշխարհիկ ամրոցներին հատուկ հարմարանքներով, պարիսպների վրա կառուցված դիտակետերով: Եթե ունեցել է թշնամուն հետախուզելու հնարավորություն, կնշանակի ունեցել է նաև զենք և կովոդ ուծեր:

Կան վկայություններ, որ Երզնկայի վանքերից շատերն ունեցել են ինքնապաշտպանության համար անհրաժեշտ զենք, որն օգտագործվել է ոչ միայն վանքի մարդկանց կյանքը փրկելու համար, այլև՝ հարևան գյուղերի: Ճակատագրական հարձակումների օրերին նրանք ապաստանել են վանքերը և կազմակերպել դիմադրություն: Այն վանքերը, որ ունեցել են նման հնարավորություններ, ավելի ազատ են մնացել թշնամու խոթոթություններից ու վայրագություններից:

Գուցե դրանով պիտի բացատրել, որ Տատասկի վանքը գոյությունը պահել է մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այժմ նրա կրթական, մշակութային դերի մասին:

Այնպիսի մի վանք, որի հիմնադրման թվականը հասնում էր մինչև վաղ քրիստոնեության դարերը, և որտեղ հավատացյալներին ցույց էին տրվում երկաթյա այն տատասկները, որոնցով իբր թե չարչարել էին Գրիգոր Լուսավորչին, չէր կարող իրեն չգրավել հոծ թվով մարդկանց: Հենց նրանց օժանդակությամբ ու նյութական նվիրատվություններով էլ պիտի բարգավաճեր ու ծավալեր մշակութային գործունեություն:

Չարմանալի գուգադիպությամբ՝ այստեղ նույնպես մատենագրական աշխատանքը սկսվել է 13-րդ դարի հենց սկզբին: Ինչպես Ավագ վանքում, այստեղ գրված ձեռագրերից հնագույնը, որի մասին կա հիշատակություն, կրում է 1201 թվականը: Այդ տարում Տատասկի կամ ս. Լուսավորչի վանքում գրվել է մի Ավետարան, որի գրիչը եղել է Ղազարը, իսկ Ստեփանոս կրոնավորը նույն տարում, նույն վանքում գրել է մի այլ Ավետարան: Հենց մի տարում, միևնույն վայրում երկու Ավետարան արտագրվելու փաստը ինքնին ապացույց է 13-րդ դարի արշալույսին վանքի ապրած կենսունակության, գրչագրական եռուն գործունեության մասին:

Ունենք վկայություններ նաև հետագա տասնամյակների մասին, մասնավորապես դարավերջի տարիների:

Ասեմք, որ Մնձորի լանջերին հաստատված վանքերը առհասարակ ենթակա են եղել մոտակա քրդական գյուղերի պարբերական հարձակումներին: Առավել ևս այդ բախտին պիտի արժանանար Տատասկի վանքը նյութական հարստությամբ գայթակղեցնելով կողոպուտի սովոր ցնդերին: «Գյուղեն հեռու ըլլալուն,—գրում է Գ. Սյուրմենյանը,—մինչև գյուղացիներու օգնության գալը՝ քյուրդերն իրենց գործը տեսած դարձած կըլլային: Անոնք գիշերները լեռներեն վար իջնելով՝ գոռում գոչյունով կ'մոտենային վանքին: Հոն գտնվողներն ալ պատուհաններեն հաց, դրամ, ծխախոտ վար կ'ներեին՝ այդ պատուհանեն ազատելու համար: Կպատահեր, որ անոնք այսքանով կրտվականանային ու ետ կ'առնային»⁴⁰:

⁴⁰ Գ. Սյուրմենյան, էջ 96:

Բայց հաճախ էլ դրանով չեն գոհացել, գործը հասել է գինված ընդհանրումների, համատարած կողոպուտի և սպանությունների:

Ահա այս պայմաններում վանքը շարունակել է իր գոյությունը երկար դարեր: 1895 թ. գտնվել է Տեր-Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ: Նա վանքը ժառանգած է եղել հորից, համարվել է նրա պապենական կալվածք: Այդ մարդը եղել է պարթև հասակով, կայտառ ու ճարպիկ, իմացել է, թե ում հետ ինչպես պիտի վարվի: Բարեկամներ, ծանոթներ է ունեցել թե ազգային իշխանություններում, թե թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների շարքերում և թե քուրդ ցեղապետներից:

Հայտնի է, որ գեթ վերջին դարերում վանահայրերը մեծ մասամբ լինում էին կուսակրոն հոգևորականներ, այսինքն՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, որոնք ամուսնանալու, ներմուգործելու իրավունք, հետևաբար իրենց հարըստությունը որդիներին թողնելու հնարավորություն չունեին: Ինչպես է Տեր-Ղևոնդը ժառանգել այդ ամբողջ հարստությունը, մեզ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ պետական որևէ հրամանագրով, տալով համապատասխան կաշառք, մի բան, որ օրինականացած երևույթ էր: Մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում այն փաստը, որ առաջին տարիներին Ղևոնդ քահանան այնքան ազատ է զգացել իրեն, որ հաշվի չի առել եկեղեցական մարմինների գոյությունը: Չգիտենք նաև, թե վանքը Տեր-Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ գտնվելու տարիներին ունեցել է մշակութային գործունեություն, թե միայն ուխտատեղի է եղել:

Համեմայնդեալ հայերը գոհ են մնացել Տեր-Ղևոնդից, որ կարողացել է երկար ժամանակ ապահով պահել վանքը:

1895 թ. ընդհանուր ջարդերի օրերին, Տատակի վանքը ենթարկվել է բարբարոսական հարձակման: Տեր-Ղևոնդն իր փոքրաթիվ մարդկանցով օրհասական պաշար է մղել թշնամու դեմ, սակայն պարտվել է: Թուրքերը խուժել են պարիսպներից ներս, գազանաբար խոշտանգել քաջարի Ղևոնդ քահանային ու նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին:

6. ԿԱՅԻԺՈՍԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՀԱԿՈՒՄ, ՄԾԲՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Կայիփոսի վանքի հնությունն էլ, ըստ ավանդության, հասնում է մինչև քրիստոնեության առաջին դարը, Տրդատի օրերը: Հնարավոր է, որ այդ ավանդությունը հիմքից զուրկ լինի, սակայն վավերական փաստ է առնվազն 600 տարվա նրա մատենագրական, կրթական գործունեությունը:

Կայիփոսի մասին գրել են շատերը: Ոմանք, ինչպես Ս. Ամատյանը, Գ. Այուրմենյանը և ուրիշներ, գրել են ականատեսի տպավորություններով, գրառումներով, ուրիշներ՝ օգտվելով առկա գրականությունից, ինչպես Հ. Ոսկյանը: Եվ որովհետև վաղուց պատմության գիրկն անցած, «հանգած» այդ վանքի մասին դժվար թե գրվի ամփոփ մի գրություն, ուզում ենք մի քիչ հանգամանորեն խոսել այստեղ:

Գ. Այուրմենյանը գրում է. «Երզնկայեն 4—5 ժամ հեռավորության վրա, երկար ու հոգնեցուցիչ գաղիվերե մը վերջ՝ լայնանիստ լեռնադաշտի մը խորը կգտնվեր այս վանքը: Զորի մը բարձունքը, աաբահարթի մը կողքին կբարձրանար վանքին փառավոր շենքը, վեհ ու պատկառելի դիրքով, ամուր ու քարաշեն պարիսպներով շրջապատված: Ուներ ընդարձակ գավիթ մը և արտաքին մեծ դռան դիմացը, գետնեն բարձր, հույկապ եկեղեցի մը, իր փոքրիկ զանգակատունով: Քովը վանատուն ու մյուս կողքին երկհարկ մաքուր սենյակներ կային ուխտավորներուն համար: Վանքին շուրջը կար լայ-

նատարած մարգագետին մը: Այս վանքը ամենաբարձր դիրք ունեցողն էր Երզնկայի բոլոր վանքերուն մէջ: Կլիման խիստ, և օգը ընդհանրապէս պաղ ըլլալուն, բերք չէր հասներ հոն: Ոչ ծառ, ոչ պտուղ և ոչ ալ բանջարեղեն ունէր: Վանապետին գործը միայն արջատ պահել էր. հազիվ քանի մը կտոր արտեր կային հեռունէրը, ցած տեղեր, անոնք ալ անջրդի ըլլալուն՝ մեծ բերք մը չէին տար»⁴¹:

Հալ օդ, ջիւն ու պայծառ երկիւնք է ունեցել Կալիփոսը: Գտնվելով գյուղերից, բնակավայրերից շատ հեռու, նմանվել է կատարյալ մենաստանի: Ուխտագնացությունների բազմությունն էլ շատ մեծ չի եղել: Հաճախ ենթարկվելով կողոպուտի՝ վերջին տարիներին դարձել է գրեթե ամառի մի վայր:

Ս. Ամատյանի նկարագրությունը վանքի աշխարհագրական դիրքի, կլիմայի մասին, հաստատում է Սյուրմենյանի գրածը, բայց այնքան էլ անհրապույր չէ: Ծիշտ է՝ Սյուրմենյանը գրել է Ամատյանից 60 տարի հետո, գուցե որոշ բուսականություն չբացել են, սակայն դրանով հանդերձ՝ ուշագրավ է նաև 1880-ական թվականների Կալիփոսի պատկերը:

«Էռնատափն, ուր կանգնյալ է Ս. Հակոբա վանքն, Եկեղյաց դաշտեն խիստ բարձր դիրք ունի, որում չեն հասնիր բնալ գավառին մյուս բարձրադիր վանորէից բարձրությունը, և զոր շուրջանակի կպատեն ծաղկազարդ, դալարագեղ ու ակնապարար բլուրներ: Իսկ հովիտն, առատությամբ, բազմազանությամբ ու գեղեցկությամբ, բուսւց ու ծաղկանց՝ մշտադալար պարտիզի կնմանի»:

Երբ է կառուցվել վանքը: «Բնաշխարհիկ բառարանը» այդ մասին ոչինչ չի գրում: Այլ աղբյուրներ հակասական կարծիքներ են հայտնում կառուցման ժամանակի մասին:

Ե. Բորեն, որ 19-րդ դարի առաջին կեսին այցելել է այնտեղ, գրում է, թե ըստ իրեն տրված բացատրությունների՝ պետք է որ «Տրդատի դարուն հասնող շինություն մը ըլլա»:

Նույն այցելումն ասում է, թե թեև այս վանքը չունի Անիի եկեղեցիների շքեղությունը, սակայն օժտված է հին ոճով, «Որում ձևերն ու նկարագիրը շատ գեղեցիկ չափակցությամբ Բագրատունիներու մայրաքաղաքին մեջ ալ կգտնենք: Եկեղեցվո նալը, գմբեթը վեր կրոնեն չորս պուներ, որոնց վրա բավական հին թվական կրող արձանագրություն մը գտանք»⁴²:

Նման մի արձանագրության մասին խոսել է նաև բանասեր Խաչատրյանը, «Արևելք» թերթում տպագրած հոդվածում: Նա ասում է, թե ինքը այցելել է այդ վանքը, բայց շինության թվականի մասին որոշակի գաղափար չի կարողացել կազմել: Միայն դուռն ճակատին նկատել է ԶԹ թվականը: Հ. Ոսկյանը, մեջ բերելով այդ վկայությունը, ասում է, թե ԶԹ-ն, այսինքն 1460-ը ինքնին հնությունից հեռու է:

Նույն Ոսկյանը բերում է փաստեր, որոնք մեզ տալու են խոր անցյալը: Բայց դա չէ էականը, այլ այն կարծիքը, թե Կալիփոսի վանքի ճարտարապետությունը հիշեցնում է Բագրատունիների ճարտարապետական ոճը:

«Եկեղեցվո գավիթին հարավային կողմն է այն փուրը,—կարդում ենք մի նկարագրության մեջ,—ուր ճգնած է սուրբ Հակոբ, ոսկից առած է վանքս գլուր անունը՝ Կա-ի փուս: Կպատմի թե սույն փուսեն մինչև Զողոտակ Հայրապետ ժամանակով ներքուղի մը կա եղեր, բայց այժմ գոյություն չունի:

⁴¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 97:

⁴² «Հանդես ամսօրյա» 1949, հունվար-մարտ:

Վանական եկեղեցույն տաճարին երկու կողմերը քանդակված են եզան և առյուծի վիմապատկերներ»⁴³:

Այս նկարագրության առաջին մասը մեզ քիչ կարող է հետաքրքրել, ուր ժողովրդական իմաստավորումով բացատրվում է կապուս բառը՝ որպես կա ի փոս, բայց երկրորդ մասը, որտեղ խոսվում է քանդակապատկերների մասին, շատ կարևոր է:

Եզրակացնենք՝ Կապուսի վանքը Երզնկայի վանքերից հնագույններից է, սակայն այն դարերի ընթացքում ենթարկվել է ավերումների ու վերանորոգումների: Նման ավերումներից մեկը պատահել է 1416-ին՝ ըստ Տ. Պալյանի, իսկ ըստ այլ բանասերների՝ 1406-ին: Կործանվել է մի ահավոր հրդեհից, բայց կարճ ժամանակից վերանորոգվել է, պահել փառքը: Մի վերանորոգում էլ ունեցել այն տարիներին, երբ վանահայրն է եղել հայտնի Ավետիք Եվդոկիացին (հետագայում՝ պատրիարք):

Ծանոթացնենք Կապուսի վանքի կրթական, մատենագրական գործունեությունը, հենվելով մեզ հասած կցկտուր փաստերի վրա:

Հնագույն վկայությունը, որ ունենք վանքի մատենագրական գործունեության մասին, վերաբերում է 1224 թվականին, երբ Վարդան մանրանկարիչը այնտեղ ծաղկել է մի ճառընտիր, հայր Կոստանդինի համար: Կնշանակի 13-րդ դարի սկզբներից, գուցե 12-րդի վերջերից ունեցել է հասուն միաբանություն:

1230 թ. Իշխաս գյուղացի Վարդան քահանան Սարգիս քահանայի հետ Կապուսի վանքում Մխիթար գրիչին գրել են տվել մի Ճառոց և մի Տոնական: Երկու ձեռագիր մի տարում, այն էլ մեզ հասածները, քիչ չէ վանքի գրչական արվեստի զարգացումը ցույց տալու համար:

1255 թ. Սամուել առաջնորդը օրինակել է տվել ոմն Գրիգորին՝ Ս. Աթանասի գործերից հատվածներ: 1343 թ. Ներսես սարկավազը արտագրել է տվել մի Ծարակնոց «ընդ հովանեսու սրբոյն Յակոբայ Կապուսի»:

Այդ դարի վերջերին Կապուսի վանքի առաջնորդն է եղել Գևորգ Երզնկացին, որն ունեցել է գրական, մանկավարժական բեղուն գործունեություն, անցրել է աշակերտներ, որոնցից հիշվածներից է Հակոբ Ղրիմեցին: Գևորգ Երզնկացին այնպիսի մեծ հեղինակություն է ունեցել քաղաքում, որ հոգևոր պետերն առաջարկել են նրան ներկայանալ Լանգթիմուրին և խնդրել խնայել իրենց աղոթատեղիներին: Գնացել է, բայց սարսափահար և ապարդյուն վերադարձել է, ինչպես վկայում է Թ. Մեծոփեցին:

Ըստ Հ. Քյուրտյանի՝ Գ. Երզնկացին Կապուսի վանքը ղեկավարել է մոտ քսան տարի՝ 1389—1397 և 1411-ից մինչև մահվան տարին 1417 թ.:

Այդ ժամանակաշրջանում Կապուսի վանքում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում Գևորգ Երզնկացու մասին գտնում ենք դրվատական տողեր: Գրիգոր գրիչը. օրինակ, 1416-ին գրած հիշատակարանում ասում է, թե աշխատել է «Ընդ հովանեսու սրբոյն Յակոբայ սբանչեազործ հայրապետին Մծբնա, ի յառաջնորդութեան սուրբ ոխտիս եռամեծար և քաջ փիլիսոփայի քազմերախտ հօրս մերոյ և վարդապետի Գևորգս քաջ ռաբունապետին»:

Գևորգ Երզնկացին վախճանվել է 1417-ին և թաղվել է նույն վանքում: Այդ փաստն արձանագրող գրիչն էլ նրան համարել է «հռչակելի ռաբունապետ»:

⁴³ «Հանդես ամսօրյա», 1949, թիվ 1—3, էջ 30:

⁴⁴ Ղ. Փիրղալեմյան, Նոտարք հազոց, էջ 79—80:

Գևորգ Երզնկացին Կապուսի վանքում ծավալել է մանկավարժական բեղուն գործունեություն, աճեցրել մի քանի տասնյակ աշակերտներ, որոնցից են Արիստակես Սեբաստացին, Գրիգոր գրիշը, Ավետիք Երզնկացին, Հակոբ Ղրիմեցին, Սարգիս Ղրիմեցին, Աբրահամ արեղան, Հովհաննես Երզնկացին, Ղազար Երզնկացին և ուրիշներ: Սրանց մի մասը եղել են բեղմնավոր գրիշներ, մյուսները՝ նաև մատենագիրներ, ինչպես Հակոբ Ղրիմեցին, որը 1412 թ. գրել է «Հարցումն Գեորգայ թաթումապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի... զհրաման հարկի թաթումոյ իմոյ հրաշալի, և զվարդապետաց պետի, քաջ փաղերայի Գեորգ վարժապետի, թորգումեան տոհմի և հայկազեան սեռի, մանասանդ Եկեղեաց գաւառի, և Դարանաղեաց նահանգի, ընկալայ սիրով, հնազանդ ծառայս և աշակերտ Յակոբս Ղրիմեցի, և ներգնեսլա ոգի»⁴⁴:

Ենթադրվում է, որ Կապուսի վանքում Գևորգ Երզնկացուն հաջորդել է Ավետիք Դարանաղցին:

Սակայն սրա վանահայրության շրջանից մեզ ոչինչ չի հասել, թեև կապածից վեր է, որ շարունակել է ուսուցչի գործը, մանավանդ որ այդ տարիներին վանքում էին աշխատում Գևորգ Երզնկացու աճեցրած վերոհիշյալ գրիշներն ու մատենագիրները:

Հաջորդ վանահայրը, որ Կապուսի վանքի կշիռը կրկին բարձրացրել է, ականավոր կրթական գործիչ Հովհաննես Համբեցցին է: Նույնպես վանահայր է եղել թե Ավագ վանքում, թե Կապուսում: Այստեղ նա մանկավարժական բեղուն գործունեություն է ունեցել 1480-ական թվականներին:

Նրանով հիացողներից մեկը՝ Գրիգոր Տարոնեցին, մի հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը սովորել է Գլակա վանքում, բայց լսելով Հովհաննես Համբեցցի «քաջ թաթումապետի համբավը» և իմանալով, որ «Նստեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց ի դրունս սուրբ Հակոբին և ունի աշակերտք բազում և ուսուցանէ հանգոյն նախկին վարդապետացն», եկել է և ընդունվել նրա համալսարանը «Մտի ի համալսարանս նորա և նստայ ի լուսնդրությունս աստուածային իմաստութեան, զոր ար ըստ արեւ պատմէր հոգոյն սրբով և տպաւորեր ի միտս աշակերտացն»⁴⁵: Ապա ասում է, թե ինքը մեկ տարուց այնքան բան է սովորել, որ սկսել է գրել Դիոնիսիոսի երկերի լուծումը:

Այս հիշատակարանը գրված է 1489 թվականին:

Որ Հովհաննես Համբեցցու առաջնորդության և տեսչության շրջանում Կապուսի վանքը հռչակվել է և կոչվել համալսարան, վկայում են նաև այլ ձեռագրեր: 1496 թ. Կապուսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի գաւառն Եկեղեաց ի դրունս սուրբ Յակոբայ և Սիոնի, որ մականուամբ Կալիփոս վանք կոչի, ի համալսարանս Յովհաննես քաջ թաթումուն, որ աշխարհաւ Համբեցցի, յառաջնորդութեան նոյն ուխտի Տէր Ներսէսի որդոյ խոճա Ասարպէկի»⁴⁶:

Դրանից մեկ տարի առաջ, 1495 թ. Խաչատուր արեղան այնտեղ արտագրել է մի Ոսկեփորիկ, իսկ ավելի վաղ՝ 1490 թ. գրվել է մի Մանրումունք և Տոնացոյց «ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ Գրիգորիս Տարանաջոյ ի վանուցն Ամրորդոյն ի գաւառս Եկեղեաց որ ասի Եզնկայ, ի դրունս ս. Յակոբին որ Կալիփոս վանք կոչի»:

Կապուսի միաբաններից բաբերդցի Մաղաթիան էլ եղել է Հովհաննես

⁴⁵ «Հանդես ամսօրյա», 1948, հունվար-մարտ:

⁴⁶ Նույն տեղում:

Համբեցու մանկավարժական, գիտական վաստակը բարձր գնահատողներից և իր արտագրած երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում արտահայտել է ուշագրավ մտքեր:

1494 թ. գրած հիշատակարանում նա հիացմունքով խոսելով Կապուսի համալսարանի մասին, գնահատում է «մեծի բարունդն Յովանիսի, ի ժամանակիս, որ անբարի, սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի, լուսաւորող սա համայնի, հայոցս տառապեալ ազգի...»:

Հովհաննէս Համբեցին վախճանվել է 1497-ին, մեծ սուգի մատնելով Բարձր Հայքի ժողովուրդը, մանավանդ մտավորական դասը»⁴⁷:

Համբեցու հետ միասին Կապուսի վանքում բեղուն գործունեություն են ունեցել Յրնեցին, Աստվածատուրը, Հայրապետը, Պետրոս Պիշուրը: Դարանաղցին հիշում է նաև մի անարժան ու անառակ վարդապետի՝ Որոգայթ անունով:

Համբեցու մահից հետո Կապուսի վանքը կրթական կենտրոնի դերը միաժամանակ էլ պահել է Ստեփանոս վարդապետի վանահայրության շրջանում: Այդ տարիներին արտագրվել, նկարագրվել են մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշատակարաններում հանդիպում ենք «մեծահոշակ վանք Կալիփոսի» գնահատականը:

Ենթադրվում է, որ վանքի առաջնորդ Ստեփանոսին հաջորդել է Մկրրտիչ Պարոնտերը, որի առաջնորդության շրջանում 1534 թ. Սրապիոն Մոկացին Կապուսում ունեցել է կրթական ու գիտական գործունեություն: Այդ նույն տարիներին այնտեղ Ալեքսիանոսը գրել է մի Քարոզգիրք, իսկ Ղուկաս քարտուղարը՝ մի Ծարակնոց:

1633 թ. Միքայել եպիսկոպոսը արտագրել է մի Աղոթամատույց «Ի լերկիրն Եզնկու, ի հոշակատր անապատս Կալիփոսու, ուր կա սուրբ Յակոբայ կզակն և սուրբ Կարապետի ճկոյթն, ի հայրապետութեան Տէր Եղիայի»:

Կապուսի վանքը մեկ էլ աշխուժության շրջան է ապրել հայտնի Ավետիք Եվդոկիացու առաջնորդության տարիներին, 17-րդ դարի վերջերին: Ավետիքը 1684 թ. հիմնովին վերանորոգել է վանքը, ուժեղացրել միաբանությունը, զարկ տվել կրթական աշխատանքին: Այնտեղ կրթություն ստացած մարդիկ գործել են Հայաստանի տարբեր վայրերում ու քաղաքներում: Սիմեոն Լեհացին ասում է, թե Արմաշում հանդիպել է Կապուսի վանքի եպիսկոպոսներից մեկին:

Վանքի մշակութային դիմագիծն սկսել է աղոտանալ 18-րդ դարի սկզբներից, հավանաբար ենիչերիական ասպատակությունների ուժեղացման և հաճախադեպ դառնալու պատճառով, իսկ 19-րդ դարի կեսերին գրեթե անշուք վիճակում է եղել: Բորեն գրում է, թե 1840-ական թվականներին այնտեղ ապրում էին երկու հայ քահանաներ, որպես վանքի պահապան:

Ա. Ամատյանը, որ աչցել է այնտեղ 1870-ական թվականներին, այսինքն Բորենից մոտ 30 տարի հետո, հուսադրող որոշ տողեր է գրել, ասելով, թե վանքի խնամատարությունը հանձնված է եղել Դարանաղցաց գավառի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան քահանայի եղոր՝ Խաչատուր աղային:

Ինչ որ մեծահարուստ Խաչատուրի նյութական օժանդակությունը կարող էր օգտակար լինել, բայց երբեք չէր կարող վանքին տալ կենդանություն:

Այսպիսով, Երզնկայի Կապուսի վանքը 600 տարի կրթական, մշակութային կենտրոն լինելուց հետո հանգել է 19-րդ դարի վերջերից:

⁴⁷ «Համ.», «ամսօրյա», 1949, նույն տեղում:

7. ԵՐԿԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳԻ ՎԱՆՔ

Եղել է Երզնկայի հնագույն վանքերից և գոյությունն անընդմեջ պահել է մինչև 19-րդ դարի վերջերը:

Ականատեսի վավերականությամբ այս վանքի մասին գրել են Ա. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը, Կ. Հազանճյանը, Տ. Պալյանը և ուրիշներ, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի կարողացել արձանագրել ուշագրավ փաստեր՝ նրա կրթական, մատենագրական գործունեության մասին, թեև այդպիսի դեր կատարել է գեթ որոշ դարերում, ինչպես երևում է ձեռագրերում պահպանված հատուկեմո հիշատակարաններից:

Վանքի արտաքին և ներքին նկարագրի մասին որոշ տեղեկություններ հաղորդում է Տ. Պալյանը: Նրանից իմանում ենք, որ սրբատեղին ունեցել է 15—20 սենյակներ՝ բարձրադիր և հովասում, ունեցել է սառնորակ աղբյուրներ, մի «լուսաղբյուր, որում ջուրեն հավատացյալք կվազվին և կխեն Ի բժշկություն»: Վանքի սեփականություն է եղել 50 արտավարի չափ մշակելի հող և մի մրգատու այգի⁴⁸:

Պալյանն ասում է, թե մոտակայքում կան հին վանքերի, եկեղեցիների ու գերեզմանատների ավերակներ: Ըստ երևույթին բուն Սուրբ Գևորգի վանքը եղել է դրանցից մեկնումեկի տեղում, հետագայում երկրաշարժի կամ այլ որևէ աղետի պատճառով քանդվել է և կառուցվել նորը՝ ավելի անշուք:

Ա. Ամատյանը այնպիսի տեսել է մի Հայսմավուրք, որի հիշատակարանից այն եզրակացության է հանգել, թե Երկանի Սուրբ Գևորգի վանքը «երբեմն մեծ ու նշանավոր մենաստան է եղել Ի գավառին» և ունեցել է «բազմություն միայնակեցած, արեղսպից և վարդապետաց, որոց թիվն, պաշտոնն ու անվանք հիշատակյալ են անդ»⁴⁹:

Դժբախտաբար մա չի արտագրել այդ արժեքավոր հիշատակարանը, անգամ չի ասում, թե որ թվին է գրված եղել:

Երկանի Ա. Գևորգ վանքի վերաբերյալ հնագույն հիշատակությունները հասնում են 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկիզբներին, այսինքն զուգադիպում են Երզնկայի մտավոր զարթոնքի շրջանին:

Այնտեղ ուսում են ստացել, գործել են մի քանի տառնչակ վարդապետներ, որոնցից քչերի անուններն են մեզ հասել: Մի ընդարձակ հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ վանքում գործել է «մեծ և հռչակավոր վարդապետ Կիրակոսը, անշուշտ Կիրակոս Երզնկացին, որը 1320-ական թվականների վերջերին գործել է այնտեղ:

Նույն վանքի միաբաններից է եղել հայտնի գրիչ Մխիթար Երզնկացին, որի թողած հիշատակարանները հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում ժամանակաշրջանի, առհասարակ Երզնկայի տնտեսական և մտավոր կյանքի մասին: Նրա՝ 1327 թ. գրած մի հիշատակարանում խոսվում է Աստվածաշնչի նման ծավալում մի ձեռագրի արտագրման մասին, 14-րդ դարի սկզբներին, ինչ որ վկայում է ոչ միայն գրիչի, այլև ծաղկողի, թուղթ կոկողի և այլ մասնագետների առկայության մասին վանքում⁵⁰:

Երկանի վանքում գործող վարդապետներից է եղել շատ անհամազայտ, թափառանքան կյանքի սիրահար Վրթանեսը: Նա այնտեղ է ստացել մախ-

⁴⁸ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614:

⁴⁹ «Արևելյան մամուլ» 1887, էջ 435—438:

⁵⁰ Հ. Քյուրտյան, էջ 266—273:

նական կրթությունը, դարձել արեղա, գործել միառժամանակ, պա մեկնել է Դերջան, սովորել Մաղաթիս վարդապետի մոտ: Հետագայում եղել է Քղիում և այլուր: Ուղիղ տասը տարի թափառելուց հետո, վերադարձել է Երկանի վանքը:

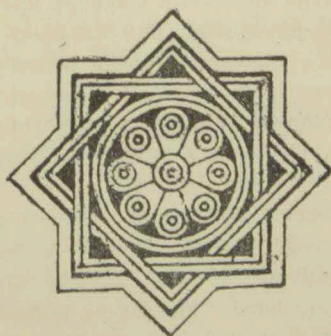
Ըստ երևույթին վերադարձել է բավականաչափ հարստացած, քանի որ կարողացել է վճարել վանքի պարտքը, կառուցել շենքի վերին և ներքին պարիսպները և այլ մասնաշենքեր:

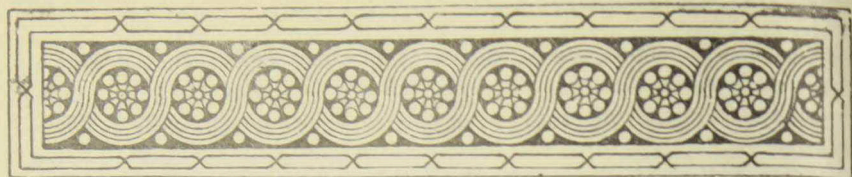
Վրթանես վարդապետի վերոհիշյալ հիշատակարանը ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին վանքը ունեցել է բավականաչափ հնարավորություններ գիտական և կրթական գործունեություն ծավալելու: Միաբանների թիվն էլ մեծ է եղել, որոնց ղեկավարը եղել է Վրթանեսը:

Այդ երևում է նաև Գր. Դարանաղցու այն վկայությունից, թե ընդամենը մեկ ամիս այնտեղ մնալիս՝ միայն մի գավթում 24 վարդապետի գերեզման է տեսել, «ուր թեև կրակ կիյնա, սակայն գերեզմաններն անեղծ կմնան»⁵¹:

Պիտի ափսոսալ, որ մեզ չի հասել ոչ այդ շիրիմներում հանգստացողների անունները և ոչ էլ նրանց գործը: Բայց, դրանով հանդերձ, 24 գերեզման միայն մի գավթում, ցույց է տալիս, թե որքան մարդիկ կապված են եղել այս վանքի հետ և իրենց կյանքը անց են կացրել այնտեղ:

⁵¹ Գր. Դարանաղցի, էջ 403:





ՆՈՒԲԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայաստանի ծաղկուն և շեն մայրաքաղաք Անին գրավվեց սելջուկյան թուրքերի կողմից 1064 թ.: Հետագայում՝ 1072—1199-ի ժամանակահատվածում (որոշ ընդմիջումներով) տիրել են քրդական ծագում ունեցող Ծաղկադյան ամիրայության զորքերը, որոնք անկման էզրին հասցրին քաղաքի մըշակության և տնտեսական կյանքը: Հայաստանն և մայրաքաղաք Անին ավելի մեծ հարված ստացան արևելքից ժամանած թաթար-մոնղոլական արշավանքի ժամանակ: 1236 թ. Անին գրավեցին մոնղոլները: Քաղաքի բնակիչներն երկու անգամ՝ 1249-ին և 1260-ին ապստամբեցին ներխուժող այդ վայրագ ցեղերի դեմ, բայց դաժանորեն ճնշվեցին: 13—14-րդ դարերում մոնղոլների ճնշումների, ապա նաև ծանր հարկերի պատճառով, անեցիներն և Հայաստանի բազմաթիվ բնակիչներ, մեծ խմբերով սկսեցին լքել իրենց հայրենիքը, արտագաղթել և ապաստան գտնել օտար երկրներում, այսպես օրինակի համար Վրաստան, հարավային Ռուսաստան (Աստրախան և Ղրիմի զանազան քաղաքներ), իսկ ավելի ուշ՝ Ղրիմից գաղթեցին Կոստանդնուպոլիս, Գալիցիա, Լեհաստան և Դոն գետի ափին հիմնեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը¹:

Վերոհիշյալ ավերիչ արշավանքների հետևանքով հայերի գաղթը դեպի արևմուտք պատճառ դարձավ, որ հայկական համայնքները բազմաճանաչուցանական կայսրության մեջ: Ռուբեն իշխանը գրավեց Լեռնային Կիլիկիո մեծ մասն և 1080 թ. այստեղ հիմնեց հայկական իշխանություն, որն սկզբում ուներ կիսանկախ կարգավիճակ, իսկ հետագայում հանդիսացավ անկախ պետականություն: Այն գոյատևեց շուրջ երեք դար, բայց Փոքր Ասիայից ժամանած թուրքերի, իսկ ապա 1375 թ. Եգիպտոսի մամլուքների կատարած արշավանքների հետևանքով կործանվեց Կիլիկիո հառց թագավորությունը: Հայոց վերջին Լևոն Զ թագավորն իր ընտանիքով գերի տարվեց Եգիպտոս:

Կիլիկիո հայոց գերիշխանության ժամանակ (1080—1375 թթ.) տեղի ունեցան Խաչակրաց արշավանքները: ԺԱ դարում քրիստոնեության կենտրոն Երուսաղեմ քաղաքը գրավված էր սելջուկ թուրքերի կողմից: 1095 թ. Ֆրանսիայի Կլերմոն քաղաքում գումարված եկեղեցական ժողովում Հռո-

¹ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, Ա հատոր, Երևան, 1990, էջ 206:

մեական Կաթոլիկ եկեղեցու պետի՝ Ուրբանոս Բ-ի առաջարկով որոշվեց Եվրոպայում հավաքագրել քրիստոնյա գորաբանակ, որպեսզի արշավի դեպի արևելք, գրավի Երուսաղեմ քաղաքն ու ազատագրի Քրիստոսի անձի հետ կապված Սուրբ վայրերը, այլակրոն մահմեականների ձեռքից²:

Պատմության մեջ հայտնի են Խաչակրաց ութ արշավանքներ, որոնց առաջինը տեղի ունեցավ 1096—1099 թթ., իսկ վերջինը 1270 թ., որով տևեցին ուրջ երկու դար³: Արշավող բանակը բաղկացած էր եվրոպական քրիստոնյա զանազան պետությունների տրամադրած զորքով: Դրանց մեջ կային ֆրանսիացիներ, գերմանացիներ, իտալացիներ և այլ ազգությունների պատկանող զորքեր: Այս արշավանքների ղեկավարներ հանդիսացան եվրոպական զանազան երկրների իշխաններ և արքաներ: Այս գորաբանակները ցամաքային ճամփով գալիս էին Փոքր Ասիա, ժամանում Կիլիկիայի հայոց թագավորության երկրամասը, ուր որոշ ժամանակ հանգստանում և հյուրասիրվում Կիլիկիո հայերի, ինչպես նաև պետության կողմից: Կիլիկիա ժամանած եվրոպական բանակների իշխանները, որոնք հյուրասիրվում էին հայոց թագավորների կողմից ամուսնացած մեր թագավորների քույրերի կամ արքայազուն դուստրերի հետ, որոնք հետագայում դարձան Երուսաղեմում կազմված քրիստոնյա թագավորության թագուհիներ, այսպես օրինակի համար.

1. Արտա (ԺԲ դար) Կիլիկիո Թորոս Ա իշխանի դուստրը, Երուսաղեմի թագուհի, Բելգիայի Պաղտին (Բողուն) Ա թագավորի կինը⁴:

2. Մարֆիա (ԺԲ դար) Մալաթիայի հրամանատար Գաբրիել իշխանի դուստրը, Երուսաղեմի թագուհի, Եդեսիայի կոմս (1100—1118 թթ.) և Երուսաղեմի թագավոր (1118—1131 թթ.) Պաղտին Բ-ի կինը⁵:

3. Մելիսանդ (ԺԲ դար) Երուսաղեմի Պաղտին Բ թագավորի և հայազգի Մարֆիա թագուհու աղջիկը, ինքը Երուսաղեմի թագուհի, Ֆուլք թագավորի կինը⁶:

4. Ագնես (ԺԲ դար) Կիլիկիո Կոստանդին Ա-ի թոռը, Ժուլին Բ-ի աղջիկը, Երուսաղեմի թագուհի, Բողուն Գ-ի եղբայր՝ Ամորի Ա թագավորի կինը⁷:

5. Ռիթա (ԺԳ դար) հայոց Լևոն Ա թագավորի դուստրը, Երուսաղեմի թագուհի, Հովհան Բրիեն թագավորի կինը⁸:

Սրանցից բացի կան նաև արքայազն ուրիշ հայուհիներ, որոնք այս ժամանակաշրջանում ամուսնացած են Կիպրոսի սենեակալի, Անտիոքի ժառանգի, Եդեսիո կոմսի, Սիդոնի տեր արքաների, Կիպրոսի թագավորի, Հոպպեի իշխանի և օտարազգի արքաների հետ:

Ստույգ տեղեկություններ կան, որ նույնիսկ թաթար-մոնղոլական և Խաչակրաց արշավանքների առաջ իսկ եղել են բազմաթիվ հայեր (վաճառականներ, դիվանագետներ, հոգևորականներ և այլն), որոնք այցելել, ապրել և գործել են Հեռավոր Արևելքից (Չինաստան) մինչև Եգիպտոս, եվրոպա-

² Petit Larousse, Paris, 1961, p. 1298.

³ Նույն տեղում:

⁴ Ղ. Ալիշան, Սիսլան, Վենետիկ, 1885, էջ 371:

⁵ Հանդես ամսօրյա, Վիեննա, օգոստոս-հոկտեմբեր, 1934, էջ 445:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 446:

⁸ Ղ. Ալիշան, նույն տեղում: Հ. Աճառյան, Հայոց անճանաչողների բառարան, Բ հատոր, Երևան, 1944, էջ 48:

կան զանազան երկրներից մինչև Երուսաղեմ և այլն: Օրինակի համար ժԱ.—ԺԲ դարերում Եգիպտոսից գաղութն այնքան անեց ու բազմացավ, որ տարբեր քաղաքներում ունեցած հայկական վանքերի, եկեղեցիների և մատուռների քանակը հասավ երեսունի⁹: Այսօր դեռ պահպանված են Վերին Եգիպտոսի Սոհակ քաղաքի մոտերը գտնվող Սպիտակ վանքի (Դելր էլ-Աբիադ, այժմ պատկանում է Ղպտի եկեղեցուն) չորս որմնակարներն ու հայերեն արձանագրությունները¹⁰:

Թաթար-մոնղոլների Հայաստան կատարած ավերիչ և դաժան ժամանակում անեց մեր երկրի բնակչության արտահոսքը դեպի ավելի ապահով երկրները: Եվրոպացի խաչակիրների տուն վերադարձի ժամանակ բազում հայեր ևս նրանց հետ մեկնեցին Եվրոպա և մշտական բնակություն հաստատեցին այնտեղ: Այսպես օրինակի համար, թեպետև կցկտոր տեղեկություններ կան Միջին դարերի Բուլղարիայից գաղութի մասին, սակայն, ինչպես գրում է պատմաբան Աշոտ Արքահամյանը «9—13-րդ դարերում տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականություն է տեղափոխվել Բուլղարիա, հայկական ստվար գաղթօջախներ են ստեղծվել այնտեղ և զգալի դեր կատարել երկրի քաղաքական, հասարակական և կուլտուրական կյանքում¹¹:

Որոշ տեղեկություններ կան նաև ենթադրելու, որ Ֆրանսիան անձանորդ երկիր չի եղել հայերի համար միջնադարում: Աշոտ Արքահամյանը գրում է, որ «հայ առևտրականները ապրանքափոխանակություն են կատարել Գալիայում (Ֆրանսիայի նախկին անունը (6—7-րդ դարերում)¹²: Այսպես նա նշում է, որ 9—10-րդ դարերից մեզ հասել է «հայ-լատիներեն մի գրուցատվություն՝ կցված Հերմանիոսի նամակին», որով գտնում է, որ հայոց լեզվի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն կար այդ ժամանակ Ֆրանսիայում, որովհետև հայ առևտրականներ, դիվանագետներ, ճարտարապետներ, արհեստավորներ և այլն, գալիս էին Ֆրանսիա, շփվում տեղացիների հետ և նույնիսկ ապրում այնտեղ երկար ժամանակով:

Միջին դարերում մի շարք հայ եպիսկոպոսներ այցելել, գործել և վախճանվել են եվրոպական զանազան երկրներում: Այսպես, օրինակի համար, Անտիոքի հայ եպիսկոպոս Մակարը (պաշտպան Գանդ քաղաքի) 1011 թ. գնացել և հաստատվել է Բելգիայի Գանդ քաղաքի Սուրբ Բավոն վանքում: Հաջորդ տարի՝ 1012 թ. նա վախճանվել է ժամնոսխից: 1067 թ. Հոռնի եկեղեցին սրբացրել է նրան և ամեն տարի ապրիլի 10-ին նշվում է նրա հիշատակը¹³:

Գրիգոր արքեպիսկոպոսը վախճանվել է Ներքին Բալխարիայի Պասառ քաղաքի Նիդերնբուրգ վանքի (10-րդ դար) Ս. Խաչ տաճարում 1093 թ.¹⁴:

⁹ Մրանց ամբողջական ցուցակը տեսնել Ն. Տեր-Միքայելյանի «Եգիպտոսից գաղութը 10—15րդ դարերում» գրքում, Բեյրութ, 1980, էջ 260—261:

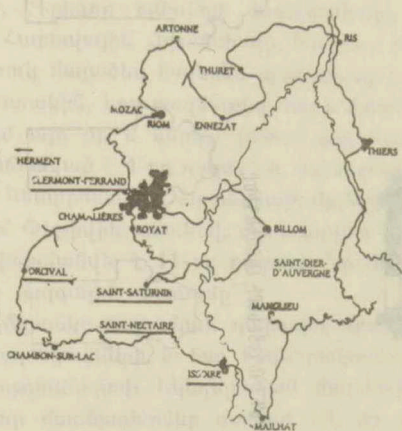
¹⁰ Մրանց հաջող և գեղեցիկ լուսանկարները (որոնք նկարված են 1124—1125 թթ.)՝ տեսնել հետևյալ գրքում՝ Angèle Kapalan-Kouyoumjian, L'Égypte vue par des Arméniens, Paris, 1988, pl. I—IV, նաև գրքի շապիկի վրայի Ս. Հովհաննեսի զարդանկարը:

¹¹ Պրոֆ. Ա. Գ. Արքահամյան, Համառոտ որվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, էջ 305:

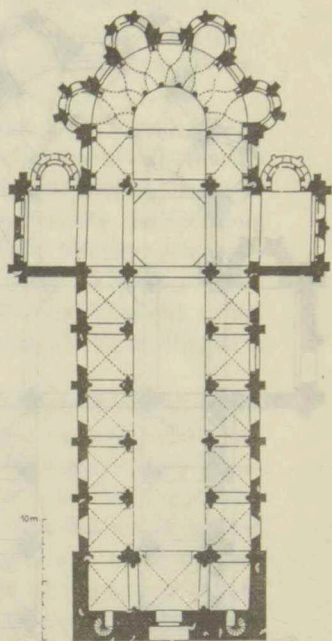
¹² Նույն տեղում, էջ 418:

¹³ Ղ. Ալիշան, Հուշիկք, Ա. 73: Ալիշան, Սիսական, Ա. Ղազար, 1893, էջ 461: Հ. Ա. ճաղան, Հաղոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, Երևան, 1946, էջ 168: «Գրական թերթ» շաբաթաթերթ, Երևան, 17 հուլիսի 1992, էջ 2:

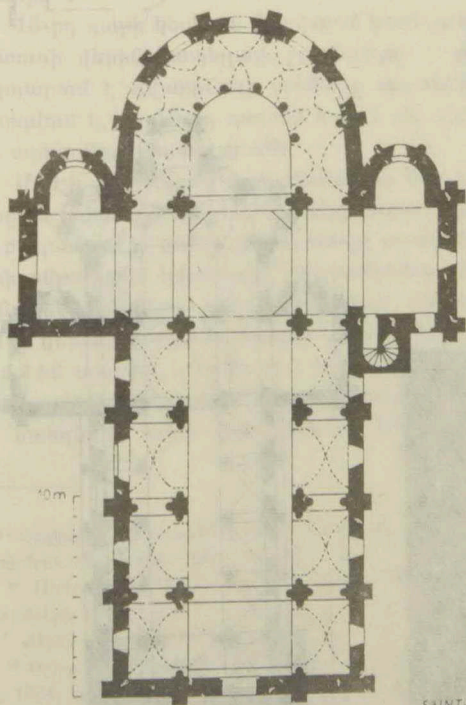
¹⁴ «Էջմիածին» ամսագիր, Էջմիածին, հուլիսի 1981, էջ 46: «Գրական թերթ» շաբաթաթերթ, Երևան, 17 հուլիսի 1992, էջ 2: Histoire des Arméniens, Toulouse, 1986, p. 393.



1. ՕՎԵՐՆԵՅԻ ԳԱՎԱՐԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

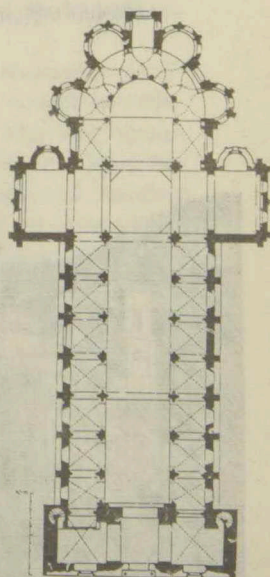


2. ՎԵՐՄՈՆ-ՖԵՐԱՆԻ ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱԳԻԹԸ

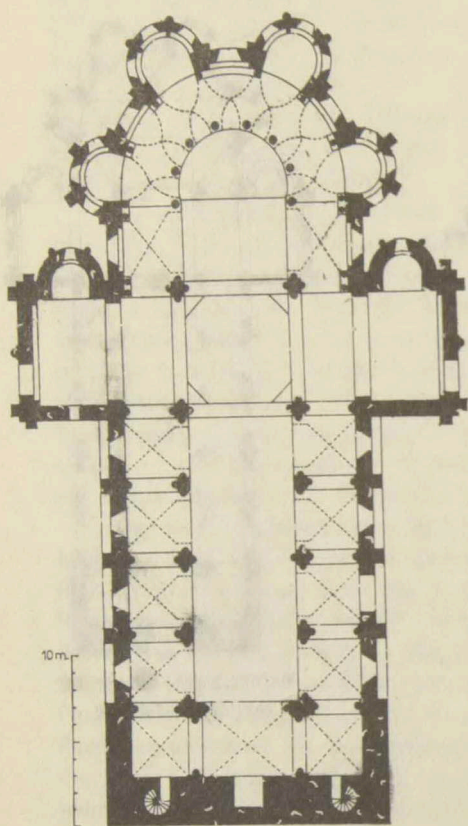


4. ՍԵՆ-ՍԱՏՅՈՒՐՆԵՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱԳԻԹԸ

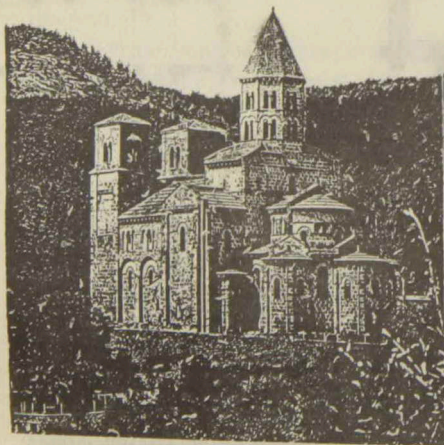
SAINT-SATURNIN



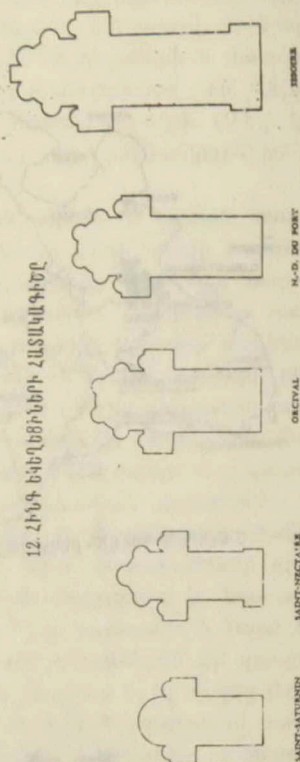
8. ԻՍՈՒՐԱՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱԳԻԹԸ



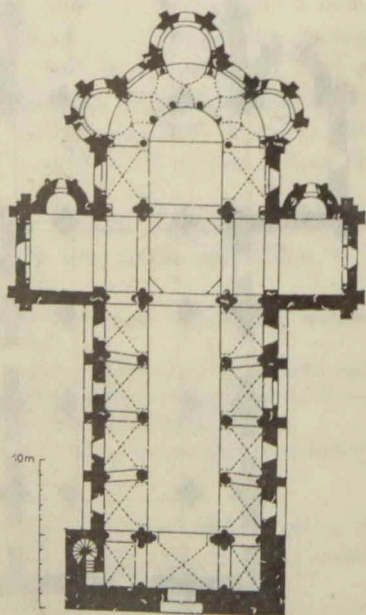
6. ՕՐՄԻՎԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱՂԳԻՇՐ



11. ՍՆՆ-ՆԵԿՏԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ



12. ՀԻՆԿ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱՂԳԻՇՐ



9. ՍՆՆ-ՆԵԿՏԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԱԿԱՂԳԻՇՐ

Գալով Ֆրանսիային, աղբյուրները հիշատակում են մի ոմն Սիմոն եպիսկոպոսին, որ հալածվելով սասանյան պարսիկների կողմից, 6-րդ դարի վերջերին՝ 591 թ. ժամանել և հյուրընկալվել է Տուր քաղաքի Մայր եկեղեցում, Գրիգոր անունով հոգևորականի կողմից¹⁵:

Հարավային Ֆրանսիայի Թալար բնակավայրում ամեն տարի մի օր հատուկ հայածես հայերեն պատարագ է մատուցվում Գրիգոր եպիսկոպոսի հիշատակին, երբ բազմաթիվ հայ և ֆրանսիացի հավատացյալներ ուխտի են գնում այդ օր և ներկա լինում այդ հանդիսության: Գրիգոր եպիսկոպոսը վախճանված է 4-րդ դարում և նա սրբացված է Կաթոլիկ եկեղեցու կողմից¹⁶:

Կենտրոնական Ֆրանսիայի Օրլեան քաղաքի մոտ կա մի փոքր բնակավայր՝ Փիթիվիե անունով, ուր թաղված է նույնպես մի ուրիշ հայազգի սուրբ, որ վախճանվել է 11-րդ դարում: Կրոնական տոմարներում միշտ հիշվում է նրա ազգային ծագումը¹⁷:

Ֆրանկո-հայկական դարավոր կապերը չեն սահմանափակվում միայն առևտրականների և հայ հոգևորականների Ֆրանսիա այցելության հարաբերություններով: Եկեղեցական ճարտարապետության պատմության ակադեմիկոս մասնագետներ գտնում են, որ ակնհայտ կերպով մասնություններ կան երկու երկրների պատմական հուշարձանների մեջ: Այսպես արվեստի ավստրիացի պատմաբան Յոզեֆ Ստրիգովսկին «գտնում է, որ Ֆրանսիայի Օրլեան քաղաքի մոտ գտնվող Սեն-Ժերմեն-դե-Փրե (11-րդ դարի) եկեղեցին կառուցված է հայկական ոճով»¹⁸: Ֆրանսիական ճարտարապետության վրա հայկական ոճի ազդեցության մասին է գրում նաև ֆրանսիացի արվեստաբան Մարսել Դյուրլիաթը ևս իր գրքում, որ նվիրված է ռոմանական արվեստին¹⁹:

13-րդ դարի կեսերին Փարիզում կառուցված Սենտ Ծապել զույգ գործոց մատուռի վերին կապելլայի շքամուտքը, ի թիվս այլ հարթաքանդակների, զարդարում է Զվարթնոցի տաճարը պատկերող մի հարթաքանդակ: Որով պարզվում է, որ 13-րդ դարում եղել է մի հայ ճարտարապետի ձեռքի գործի արդյունքը վարի վրա²⁰:

Մինչև Խաչակրաց արշավանքները հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները շեշտված բնույթ չունեին: Այդ արշավանքներից հետո արդեն շփումները բազմացան և ավելի սերտ բնույթ ստացան: Որովհետև այդ արշավանքների ընթացքում եվրոպացի բազմահազար զորքերը, սպաներն և իշխանական ղեկավարները դեպի Երուսաղեմ արշավելու ճանապարհին անցնում էին և վերադառնում հայկական անկախ Կիլիկիո երկրամասով, օրերով մընում էին այստեղ և անձամբ շփվում հայերի հետ, ծանոթանում հայկական մշակույթին, ճարտարապետության, արվեստներին, արհեստներին և ի վերջո ստեղծում սերտ խնամիական կապեր:

¹⁵ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 12, 1986, էջ 724: Histoire des Arméniens, Toulouse, 1986, p. 392.

¹⁶ Histoire des Arméniens, Toulouse, 1986, p. 392. «Արև» օրաթերթ, Կահիրե, 24 հոկտեմբերի 1987, էջ 3:

¹⁷ «Արև» օրաթերթ, նույն տեղում:

¹⁸ Աշոտ Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երեւան, 1964, էջ 418:

¹⁹ Marcel Duriat, L'Art Roman, Paris, 1982, p. 134.

²⁰ Անդրե Մորուա, Փարիզ, Երևան, 1976, էջ 72:

Այստեղ պետք է հատուկ կերպով նշել նաև, որ Կիլիկիո հայոց վերջին արքաները՝ ալաիներն Լուսինյաններն ունեին ֆրանսիական ազնվական ծագում: Որով ալալիսով քրիստոնյա այս երկու ժողովուրդները իրար ճանաչելով ավելի մոտեցան իրարու, մի բան, որ հալ գաղթականության առջև Ֆրանսիա մուտքն ավելի հեշտացավ: Իսկ 1375 թ. Կիլիկիո անկախության կործանումից հետո, հայերի գաղթի հոսանքն ավելի անց դեպի Ֆրանսիա²¹:

Փարիզի «Աշխարհ» թերթում կարդում ենք այն միտքը, որ պատմական Հայաստանում մատուռներ և տաճարներ կառուցողները (ակնարկելով հայ ճարտարապետներին—Ն. Տ. Մ.) հանդիսացան նախակարապետները ումանական և գոթական արվեստների²²:

Իսկ Լոնդոնից Էջմիածին ժամանած անգլիացի մի հոգևորական՝ Օլիվեր Ջ. Մակթերնանը ուշադրությամբ դիտելով հայկական հանրահայտ խաչքարերն և Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից նվեր ստացած մեր խաչքարերին նվիրված գեղեցիկ պլանը, տուն վերադարձից հետո նախ շնորհակալություն է հայտնում այդ «հիսաքանչ նվերի» համար՝ և իր 11 օգոստոսի 1989 թ. նամակում գրում է Վեհափառ Հայրապետին հետևյալ տողերը. «... Ես վստահ եմ, որ ուժեղ հայկական մի ազդեցություն կա Կելտական նախնական եկեղեցում: Ես փնտռելու եմ հարմար մի գիրք Կելտական խաչքարերի մասին և Դուք տեսնելու եք արտասովոր նմանությունը»:

Հայկական խաչքարերը կարելի է գտնել միայն Հայաստանում և սփյուռքի հայկական գաղթօջախներում: Դրանց նմանը ոչ մի այլ երկրում չկա աշխարհում: Հայկական քաչքարերը որպես պատկերաբանդակներով քարե կոթողներ ծագում են առել, տարածվել 4—7-րդ դարերում և դեռ շարունակվում են մինչև այսօր: Որոշ նմանությամբ դրանց նման քարե խաչեր ծագում են առել նաև այսօրվա Իդանդիայի սահմանում և դրանք ծանոթ են որպես նախկին կելտական պաշտամունքային քարե հուշարձաններ: Դրանցից պահպանվել են շուրջ 150 հատ, որոնք կառուցվել են 8—12-րդ դարերում: Եվրոպացի մի շարք ուսումնասիրողներ ու գիտնականներ գտնում են, որ որոշ կապ կա հայկական և կելտական խաչքարերի միջև միևնույն ժամանակ նշելով, որ հայկական ոճի ազդեցությունն առկա է կելտական այս հուշարձանների վրա:

Վերածնունդ (որնեսան) հասկացողությունը կապված է Արևմտյան և Կենտրոնական եվրոպական երկրների գաղափարական և մշակութային զարգացման ժամանակաշրջանի հետ, երբ միջնադարյան մշակույթից անցում է կատարվել ճոր ժամանակի մշակույթին՝ Իտալիայում 14—16-րդ, իսկ եվրոպական մյուս երկրներում 15-րդ դարի վերջից մինչև 16-րդ դարը: Իսկ որոշ մտավորականներ գտնում են, որ վերածնունդն Ասիայում տեղի է ունեցել 2ինաստանում 8—12-րդ և Հնդկաստանում 9—13-րդ դարերում: Նկատի առնելով միջնադարում հալ մշակույթի բուն զարգացումը հալ և օտարագրի գիտնականներ և մտավորականներ գտնում են, որ հայկական վերածնունդը տեղի է ունեցել 01—14-րդ դարերում, որով այն սկսած է եվրոպականից շուրջ 4—5 դար առաջ: Այն վերաբերում է անշուշտ ճարտարապետության, գրականության, համայնարանական կրթության, գիտական կենտրոնների և այլ նյութեր ու հանգամանքներ նկատի առնելով²³:

²¹ Նույն տեղում, էջ 419:

²² «Աշխարհ» շաբաթաթերթ, Փարիզ, 24 սեպտեմբերի 1988, էջ 3:

²³ Հայկական սովետական Հանրագիտարան, հատոր 11, 1985, էջ 385—391:

* * *

Սույն տողերի հեղինակին մոտիկ ազգական և անվանակից Ռոբեր Տեր-Միքայելյանից²⁴ 8 Հունվարի 1987 թվակիր նամակ ստացվեց, որտեղ նա գրել է հետևյալը ֆրանսերեն լեզվով հետևյալ բովանդակությամբ.

«Կարծում եմ, որ Քրիստիանը²⁵ ձեզ նկարագրել է այն վայրերի և ձևի մասին, ուր մենք ապրում ենք, փոխարենն էս նարիակում եմ լուսանկարները մեր եկեղեցու, որ կառուցված է ռոմանո-բյուզանդական ռճով: Մի շարք հայ պրոֆեսորներ, որոնք բնակվում են Ֆրանսիայում, հաստատում են, որ խաչակրաց իրենց առաջին արշավանքից վերադառնալով (պետք է լինի՝ ժամանելով Ֆրանսիա—Ն. Տ. Մ.) (10-րդ դարում), հայերը, որոնց մարտաբապետները փախչելով թուրքերից (արդեն) միացան խաչակիրներին իրենց ընտանիքների հետ և հրապարակած Օվերնի²⁷ գավառով, որ նրանց հիշեցնում էր իրենց ծննդավայր երկիրը (Հայաստանը—Ն. Տ. Մ.), նրանք հաստատվեցին այստեղ և ծրագրավորեցին Ֆրանսիայում հինգ անձնան եկեղեցիներ իրենց ոճով, **Կլերմոն-Ֆերանում, Սեն-Սատյուրենում, Օրսիվալում, Իսուարում և Սեն-Նեկտերում:** Օվերնյում մի գյուղ և մի շարք ընտանիքներ կոչվում են ՀԱՅԵՐ, մի բան, որ հուզիչ է և սրտահույզ: Հայրս²⁷, որ բնիկ արաբկերցի է, հիացած այս երկրամասով, ուր նա ապրեց իր վերջին տարիները: Նա այժմ հանգչում է (թաղված է—Ն. Տ. Մ.) «Սեն-Նեկտերի գերեզմանոցում»:

Օվերնյում գտնվող ՀԱՅԵՐ (Désarméniens) կոչվող գյուղի մասին, որ նշվեց վերևում, մի հիշատակություն կա ֆրանսերեն «Հայոց Պատմություն» հաստատվոր գրքում, որտեղ բառացի գրված է հետևյալը. «Ֆրանսիային վերաբերյալ» Օվերնյում մենք գտնում ենք (Փուի-դը-Դոմում) «Désarméniens» (ՀԱՅԵՐ) անունով կոչված մի գյուղ: Երջակալքում բազմաթիվ ընտանիքներ 1930 թ. դեռ կրում էին (Désarméniens) անունը և կամ մի մոտիկ անուն: Այս անվանումները պետք է կապվեն հայկական մի ներկայության, դա արդեն հավանական է, փոխարենը կարելի է ճշտել ժամանակաշրջանը, որ կարող է լինել ուշ Միջնադարը որպես ավելի արդի մի ժամանակաշրջան: Բացառված չէ նաև, որ հայերը հետևած լինեն Ֆրանսիա, Լան 6-րդին (հայոց թագավորին—Ն. Տ. Մ.) Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո»²⁸:

²⁴ Ռոբեր Տեր-Միքայելյան—Ծնվել է Փարիզում 1921 թ.: Ալեքսանդր և Ֆրանսուա Մարիա Տեր-Միքայելյանների ընտանիքում: 18 ու կես տարիքում նա զինվորագրվել է ֆրանսիական բանակում 1929 թ. սեպտեմբերին, կոմեյու համար ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ: Որոշ ժամանակ հետո գերի է մնացել թշնամու ձեռքը և տարվել Կոլոնեց (Cologne) քաղաքի ճամբարը, ուր մնացել է մինչև 1945 թ. մարտ ամիսը, որտեղից փախել է Ֆրանսիա: Հոկտեմբերին նա ամուսնացել է Սեն-Նեկտեր գյուղի բնակիչ Աննեթ Վիժինեթի հետ այս գյուղի եկեղեցում: Ռոբերն ու Աննեթն այս գյուղում ունեն մի հյուրանոց, որի եկամուտով նրանք ապրում են այսօր Օվերնի գեղատեսիլ գավառում:

²⁵ Քրիստիան Լըզրան—Քույրն է Միշել Լըզրանի: Սրանք հայտնի երգիչ և երգչուհի են Ֆրանսիայում: 1986 թ. նոյեմբեր ամսին մի շարք համերգներով հանդես եկան Երևանում, Լեհնիգրադում և Մոսկվայում, ինչպես նաև տարբեր տարիներում բազմաթիվ երկրներում: Սրանց մոր՝ Մարսել Լըզրանի հայրը հանդիսացել է բնիկ արաբկիրցի դեղագործ Սարգիս Տեր-Միքայելյանը, եղբայրը վերոհիշյալ Ալեքսանդր Տեր-Միքայելյանի:

²⁶ Օվերնյ (Auvergne) —Հարավային Ֆրանսիայի կենտրոնական մասում գտնվում է Փուի-դը-Դոմ (Puy-de-Dôme) մահաճի Օվերնյ գավառը, որի կենտրոնական քաղաքն է Կլերմոն-ֆերանը, Փարիզից 382 կմ դեպի հարավ:

²⁷ Ռոբերի հայրը՝ Ալեքսանդր Տեր-Միքայելյան—Ծնվել է Արաբկիրում 1885 թ., մահացել ու թաղվել Սեն-Նեկտեր գյուղի գերեզմանոցում 1950-ական թվականներին:

²⁸ Histoire des Arméniens (Sous la direction de Gérard Dédéyan), Toulouse, 1986, p. 397.

Օվերնյ գավառում կան շուրջ 250 հին և նոր սրբատեղիներ՝ վանքեր, եկեղեցիներ և մատուռներ: Հների մեջ կան քանդված և այժմ գործող եկեղեցիներ: Օվերնյ գավառը բաժանված է երկու մասի՝ հյուսիսային և հարավային: 12-րդ դարից սկսած կառուցված եկեղեցիներում կան հինգը, որոնք ենթադրվում են շինված լինել եվրոպացի խաչակիրների հետ Կիլիկիայից գաղթած հայերի և կամ բուն Հայաստանից ժամանած հայ փախստականների ձեռամբ, որոնք հայրենիքից ականա հեռացել են թուրք-մոնղոլների արշավանքներից և Անիի թագավորության ու մայրաքաղաքի անկումից հետո, խուսափելու համար այդ վայրի ցեղերի սարսափից ու կոտորածից:

Ծիմարար հայերը շատ դարեր առաջ ունեցել են սրբատեղիներ կառուցելու տեսակետից բազում փորձ և հմտություն: Այժմ հայի հայրենիքում կանգուն կան բազմաթիվ եկեղեցիներ, որոնք կառուցված են 10-րդ դարից առաջ, որով Հայաստանից և ապա ավելի ուշ Կիլիկիայից գաղթած հայ ճարտարապետներն անկասկած տեսած, ուսումնասիրած և նույնիսկ կառուցած պետք է լինեին եկեղեցիներ իրենց հայրենիքում: Որով Ֆրանսիա գաղթելուց առաջ նրանք ունեին մեծ փորձ ու վաստակ:

Կա նաև երկրորդ կարևոր մի հանգամանք ևս: Դա այն է, որ Ֆրանսիա ներգաղթած այն հայերը, որոնք 10—14-րդ դարերում հաստատվեցին Օվերնյ գավառում, այն էլ բնիկ ֆրանսիացիների շրջանակներում, անձամբ տեսած այդ վայրերում ֆրանսիացիների կողմից ռոմանական ոճով նախօրոք կառուցված եկեղեցիները, որով երբ նրանք հաստատվեցին այդ գավառում, պարզ է, որ նրանց կերտած եկեղեցիները պետք է լինեին հայկական ավանդական և ռոմանական ճարտարապետական ոճերի համատեղ մի կառույց:

Հայ և ռոմանական (ապագայում գոթական) եկեղեցիներն ունեցել են ոճական տարբերություններ:

Հայկական հնագույն եկեղեցիներն սկզբում ունեցած են հավասար թեկերով խաչաձև կամ բոլորակաձև հատակագիծ և եկեղեցու կենտրոնից վերև է բարձրանում սրածայր գմբեթը, հայկական վեղարի մնամողությամբ: Այսպես, օրինակի համար, 4—10-րդ դարերում կառուցված Ս. Էջմիածնի (4-րդ դար), Ս. Գալանեի (7-րդ դար), Ս. Հռիփսիմեի (7-րդ դար), Անիի Մայր Տաճարի (10-րդ դար) և Անիի Հովվի (10-րդ դար) եկեղեցիները: Հետագայում է, որ մի շարք եկեղեցիներ ուղղանկյուն (բազիլիկաձև) բնույթ են ստանում, ինչպես Օձունի (7-րդ դար) և Սանահնի (10—14-րդ դարեր) եկեղեցիները:

Մինչդեռ ռոմանական, ապա գոթական վաղ շրջանի և հետագայի եկեղեցիները բոլորովին տարբեր ոճի են: Այսպես, օրինակի համար, Իտալիայի Բրեսկիայի (10—11-րդ դդ.), Վենետիկի Ս. Մարկոսի (11-րդ դար), Պառիսի Նոտր Դամ լա Գրանդի (10-րդ դար) եկեղեցիները, Ծարթրի (12-րդ դար) և Սիենայի տաճարների գմբեթները կամ կիսագնդաձև են և կամ բարակ և երկար սրածայր աշտարակներ, բոլորովին տարբեր հայկական եկեղեցիներից:

Այժմ անդրադառնանք Օվերնյ գավառում գտնվող հայկական ծագում ունեցող հինգ տարբեր եկեղեցիների մասին:

Սեղանիս վրա գտնվում է ֆրանսիացի հոգևորական՝ Կանոնիկոս Բեռնար Կրապլեի նկարագրող գիրքը՝ «Ռոմանական Օվերնյ» վերնագրով²⁹,

²⁹ Chanoine Bernard Craplet, Auvergne Romane, 5e édition, pp. 50—51.

որից օգտվում ենք, առնելով բոլոր չափագրումները, լուսանկարներն և տեղեկությունները:

1. **Կլերմոն-Ֆերան** (Clermont-Ferran)—Կենտրոնական քաղաքն է Puy-de-Dôme նահանգի և գտնվում է Փարիզից դեպի հարավ, 382 կմ հեռու: Այստեղ կան համալսարան, եպիսկոպոսարան, գոթական ոճի տաճար, ինչպես նաև 12-րդ դարում կառուցված մի եկեղեցի Փորի Աստվածամոր (Notre Dame du Port), որի նախագծողը հավանաբար մի հայ ճարտարապետ պետք է լինի, եկած Հայաստանից: Այս վայրում ծնված է ֆրանսիացի հայտնի մաթեմատիկոս, ֆիզիկոս, փիլիսոփա և գրող Բլեզ Փասկալը³⁰:

Փորի Աստվածամոր եկեղեցին գոթական ոճի փառավոր մի շինություն է, կառուցված մոզ Գույնի քարով: Եկեղեցին ռոմանական նշանավոր մի հուշարձան է³¹: Այն կառուցված է 1185 թ. և մեծապես տուժած 1478 թ. մեծ երկրաշարժի ընթացքին: Նորոգված է 1841-ին: Վերջերս՝ 1974-ին ավարտվեցին եկեղեցու արևմտյան ճակատի վերանորոգությունները³²:

2. **Սեն-Սատյուրեն** (Saint Saturnin)—Puy-de-Dôme նահանգի մի գյուղ, որ ունի շուրջ հազար բնակիչ: Այն գտնվում է Լիմալյն դաշտավայրի եզերքին, Կլերմոն-Ֆերան կենտրոնից դեպի հարավ: Այստեղ կա 12-րդ դարի գեղեցիկ մի եկեղեցի, միջնադարյան հռչակապ մի դղյակ (15-րդ դարի) և 16-րդ դարի պաշտպանական պատնեշներ³³:

Կառուցման ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ, բայց ստույգ ապացույցներ կան, որ այն գոյություն ուներ 1157 թ.: 1789 թ. հեղափոխության ժամանակ այն փրկվեց ավերածությունից, որովհետև շնորհիվ մի տիկնոջ, որ գնեց եկեղեցին, ինչպես նաև մոտակայքում գտնվող Սենտ-Մադըլենի մատուռը, վերագարդարեց խողովությունից հետո: Միայն անդամահատվեց զանգակատան նետի ծայրը: Մալպեյն այն նորոգեց 1852 թ., իսկ 1880—1898 թթ. եկեղեցին հիմնովին վերանորոգվեց³⁴:

3. **Օրսիվալ** (Orcival)—Puy-de-Dôme նահանգի լեռնային շրջանում գտնվող մի փոքր գյուղ է, որ ունի շուրջ 500 բնակիչ: Այն գտնվում է Ռոշ-ֆոր-Մոնտանյը բնակավայրի արևելյան կողմում: Եկեղեցին ունի Օվերնյի ռոմանական ոճ (1125—1175 թթ., կամարները 15-րդ դարի), որ ունի ութանկյուն մի գմբեթ սյուների վրա, ընդարձակ մի դամբարան և զարդարված խոյակներ³⁵:

Այս եկեղեցին Օվերնյի ռոմանական արվեստի գլուխ գործոց կառույցներից մեկն է՝ Օրսիվալի Աստվածամոր բազիլիկան: Եկեղեցին տիրում է փոքրիկ գյուղի շենքերի վրա: Եկեղեցին կառուցված է որպես ուխտավայր: Սրբատեղիի տունը կատարվում է Համբարձման օրը, երբ բազմաթիվ ուխտավորներ են գալիս այստեղ: Հավատացյալներից բացի այցելում են նաև զբոսաշրջիկներ, հնագետներ, ինչպես նաև ռոմանական արվեստի մասնագետներ³⁶:

Առաջին անգամ այս եկեղեցին հիշվում է Ալեքսանդր Գ պապի 1178 թ. կոնդակում: Եկեղեցին գոյություն չուներ 1146 թ.: Ենթադրվում է, որ այն

³⁰ Grand Larousse Encyclopédique, Tome 3e, Paris, 1964, p. 196.

³¹ Նույն տեղում:

³² Bernand Craplet, Auvergne Romane, pp. 50—57.

³³ Grand Larousse Encyclopédique, Tome 9e, p. 536.

³⁴ Auvergne Romane, p. 117.

³⁵ Grande Larousse Encyclopédique, Tome 7e, p. 983.

³⁶ Auvergne Romane, p. 43.

կառուցված կլինի 1169 թ.: 1789-ի ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ հոգևորականներին տրամադրված առյուծանի վերացավ: Եկեղեցու կահույքը վառվեց: Զանգակատան նեոսի մեկ մասն անդամահատվեց: 19-րդ դարում վերանորոգվեց վնասված եկեղեցին³⁷:

4. **Իսուար** (Issoire)—Քաղաք Puy-de-Dôme նահանգում, Ալիեյի մոտ, որ ունի շուրջ 15 հազար բնակչություն: Միջնադարյան եկեղեցին Օվերնյի ռոմանական կատարյալ ոճն ունի (12-րդ դար): Ավագ խորանի ետևի մասում կան հարթաքանդակներ, քանդակված խոյակներ (Վերջին Ընթրիքը, Սուրբ կանայք)³⁸:

Իսուարի եկեղեցին նվիրված է Սուրբ Օստրեմունին (Saint-Austremoine) հիշատակին՝ Օվերնյի առաջին առաքյալին, որ ըստ Գրեգուար դը Տուրի, 250 թ. հետո քրիստոնեություն քարոզեց այս գավառում: Եկեղեցու շինության ճշգրիտ թվականը հայտնի չէ, բայց ենթադրվում է, որ այն կառուցված պետք է լինի 12-րդ դարի կեսերին: 1575 թ. կրոնական պատերազմների ժամանակ հարյուրապետ Մերլը (Merle) գրավեց Իսուարը, սպանվեցին եկեղեցու հոգևորականներն և թալանվեց եկեղեցին: Մեծ ավեր պատճառվեց աշտարակներին, որոնք փլվեցին: 1789 թ. հեղափոխության ժամանակ բոլորովին թալանվեց եկեղեցին, բայց այն դեռ կանգուն մնաց: 19-րդ դարում այն կրկին վերանորոգվեց³⁹:

5. **Սեն-Նեկտեր** (Saint-Nectaire)—Գյուղը գտնվում է Puy-de-Dôme-ի նահանգում, Դոր լեռների թափուտքում: Ունի շուրջ հազար բնակչություն: Եկեղեցին 12-րդ դարի շինություն է, Օվերնյի ռոմանական ոճի մի գլուխգրծոց, որ ունի խոյակներ և հարուստ գանձարան: Ինչպես հաստատում են գալլո-ռոմանական հետքերը, Սեն-Նեկտերի հանքային ջրերն օգտագործված են երկար ժամանակներից ի վեր, որոնք ունեն սողայի բիկարբոնատի և խլորի աղեր: Այս ջրերը հաջողությամբ օգտագործված են հատկապես երկամային հիվանդությունների ժամանակ⁴⁰:

Բնության կանաչության մեջ գտնվող այս գյուղի եկեղեցին թեպետև փոքր է իր չափերով (մոտավոր երկայնքը՝ 37, լայնքը՝ 11 և բարձրությունը՝ 15 մետր), սակայն հույակապ մի կառույց է այն, բառի իսկական իմաստով: Գրքի հեղինակը (Բերնար Կրապլե) գրում է, որ «նարտարապետին հաջողվել է այն ցույց տալ մեծ, մի բան, որ այսպիսին չէ, այլ իր արվեստի կատարելապես վարպետությամբ միայն»: Եկեղեցու երկարության կտրվածքի նկարը ցույց է տալիս դրա բազմազանությունը: Սեն-Նեկտերի սրբատեղին Օվերնյի (Basse-Auvergne) ամենահրապուրիչ կառույցներից մեկն է: Դրա համար է, որ գրոսաշրջիկները հիանում են այս եկեղեցին դիտելով⁴¹:

Սուրբ Նեկտերը շուրջ 250-ական թթ. հանդիսացած է Սուրբ Օստրեմունի ընկերակիցներից մեկը, քրիստոնեության քարոզչության ժամանակամիջոցում: Սուրբ Նեկտերի հիշատակին նվիրված այս եկեղեցին ենթադրվում է կառուցված լինել 1178 թ.⁴²:

Վերջացնելով հարավային Ֆրանսիայի Օվերնյ շրջանում գտնվող վերոհիշյալ միջնադարյան հինգ եկեղեցիների մասին այս ուսումնասիրությունը,

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Grand Larousse Encyclopédique, Tome 6e, p. 257.

³⁹ Auvergne Romane, p. 96.

⁴⁰ Grand Larousse Encyclopédique, p. 529.

⁴¹ Auvergne Romane, p. 105.

⁴² Ditto, p. 107.

այստեղ ներկայացվում են դրանց չափերը⁴³, ինչպես նաև դրանց յուրաքանչյուրի փոքր հատակագիծը⁴⁴, պուների մմանության⁴⁵, Սեն-Նեկտեր եկեղեցու բարձրության երկու կտրվածքների⁴⁶ նկարները:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված «Հայոց Պատմություն» գրքում նշված և Սեն-Նեկտեր գյուղի եկեղեցում 1945 թվականին ամուսնացած և մինչև այսօր այս գյուղում բնակվող ու աշխատող Ռոբեր Տեր-Միքայելյանի կարծիքով սույն տողերի հեղինակը կարծում է, որ որոշ շեշտված կապակցություն կա հայկական և ռոմանական մի շարք եկեղեցիների ճարտարապետական արվեստի ու ոճի մեջ: Հայկական անկախ Կիլիկիո թագավորության և հետագայում Անիի թագավորության թուրք-թաթար-մոնղոլների կողմից կատարված կործանումից հետո, դեպի Ֆրանսիա արտագաղթած հայ ճարտարապետներն և շինարար բանվորները պարզ է, որ պետք է զբաղվեին իրենց իմացած պաշտոնով և արհեստով (ճարտարապետություն և եկեղեցաշինության) բարգործ վարպետների միջոցով): Ֆրանկ խաչակիրների Երուսաղեմից դեպի Եվրոպա վերադարձն էլ Կիլիկյան հավատակից երկրի սահմանով, նաև ֆրանկո-հայկական սերտ հարաբերությունները, պատճառ դարձան, որ հայ ճարտարապետներ ու շինարար բանվորներ, գնալին ու հաստատվեին Ֆրանսիայում, ուր զբաղվեցին եկեղեցիներ կառուցելով, տեղի բնակչության պատվերով:

Երկու լուրջ ազդակներ գալիս են շեշտելու այս կարծիքի հավանականությունը: Ա. Նախ վերոհիշյալ հինգ եկեղեցիների խաչաթև կառույցը և ապա նաև Բ. եկեղեցու գմբեթի հայկական վեղարի ակնհայտ ձևը:

Ա. Հայաստանում կառուցված առաջին եկեղեցիները հավասար թևերով խաչի ձև ունեին (օրինակ՝ Էջմիածինը), ապա նաև բազիլիկի ոճով (Եղվարդ, Ծիծեռնակաձոր): Օվերնյի վերոհիշյալ հինգ եկեղեցիները թևն բազիլիկի ոճի են, սակայն ունեն նաև խաչաձև հատակագիծ, ըստ որում հյուսիսային և հարավային թևերն ավելի կարճ են և գտնվում ավելի դեպի արևելք՝ պատարագի Սեղանի մոտիկ: Մինչդեռ նույն ժամանակներում կառուցված ֆրանսիական այլ եկեղեցիներ (Chanteuges, Brageac և այլն), որոնք գտնվում են Բրիվադուայում և Վերին-Օվերնյում, միայն բազիլիկի ոճի են և կողմնակի թևեր չունեն:

Բ. Վերոհիշյալ հինգ եկեղեցիներն ունեն հայկական վեղարի ձևով կարճ գմբեթ, մինչդեռ Օվերնյ ռոմանական ոճի մյուս եկեղեցիներն ունեն սրածայր մի գմբեթ (ébreuil), կամ տափակ մի կարճ աշտարակ (veauce): Որով հայկական վեղարաձև գմբեթ ունեցող եկեղեցիները հստակ կերպով զանազանվում են մյուսներից:

Վերոհիշյալ հինգ եկեղեցիները կառուցված են գրեթե նույն ժամանակաշրջանում՝ 12-րդ դարում: Երեքը կառուցված են 12-րդ դարի կեսերին, իսկ մնացածն էլ նույն դարի երկրորդ կեսին: Պետք է նկատի առնել նաև,

⁴³ Ditto, p. 40.

⁴⁴ Ditto, pp. 28—29.

⁴⁵ Ditto, pp. 32—33.

⁴⁶ Ditto, pp. 34 & 112.

որ կառուցումից դարեր հետո, վերանորոգման ժամանակ, նոր հավելումներ են կատարված այդ եկեղեցիներում:

Վերորհիշյալ հինգ եկեղեցիները հայկական և ումանական-գոթական ոճերի մի խառնուրդ է, որտեղ, մեր կարծիքով, զգալի կերպով երևում է հայ ճարտարապետների (հավանաբար նաև հայ որմնադիրների) մտահղացման և ձեռքի աշխատանքը:

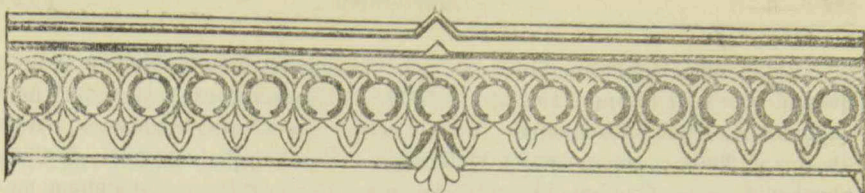
Մնում է միայն ապավինել հետագա հայ ճարտարապետների, պատմաբանների և մասնագետների պրպտող մտքին ու աշխատանքին, որպեսզի ձեռք բերելով նոր ճշգրիտ փաստեր կամ փաստաթղթեր, կարելի լինի ցույց տալու շինարար և հմուտ հայ ճարտարապետների աշխատանքի բաժինը վերորհիշյալ վարկածի բարեհաջող լուծման համար:

ԿԱՐԵՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԶԱՓԵՐԸ (ՄԵՏՐՈՎ)

	Կլերմոն- ֆերան 1185 թ.	Սեն- Սաշուրեն 1157 թ.	Օրսիվալ 1169 թ.	Իւուար 12րդ դ. կեսերը	Սեն- Նեկտեր 11րդ դար
Երկարություն	45	32	41.33	65.10	37.65
Միջին լայնություն	13.39	11.50	14.15	16.78	10.88
Ատյանի լայնություն (սունից պլուն)	6.14	5.42	6.62	7.80	5.68
Բարձրություն					
Մեծ առյանի	18.	14.80	17.40	18.80	14.98
Ցածր կողմերի	8.94	7.15	8.94	9.55	7.52
Գմբեթի	22.	18.85	21.40	23.30	18.50
Կիսագնդի կամարներ	7.41	5.85	7.45	7.82	6.13 (47)

⁴⁷ Chanoine Bernard Craplet, Auvergne Romane, p. 40.





ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐՆ ԸՆԴԴԵՄ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԴՈՒ ԲՈՆԱԿԱԼՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՆՍԻՄԱՆՔՆԵՐԻ

13-րդ դարի 30—40-ական թվականներին Հայաստանը նվաճվեց թաթար-մոնղոլների կողմից: Օտարերկրյա լծի հաստատման հենց սկզբից հայ ժողովուրդը ենթարկվեց սոցիալ-տնտեսական դաժան շահագործման: Ծանր վիճակը չփոխվեց մահ 50-ական թվականների կեսերից՝ մոնղոլա-իրանական պետության՝ Իլխանության (իլխան—ժողովրդի տեր), կազմավորումից հետո, որի տիրապետության տակ էր մահ Հայաստանը:

XIII դարի վերջերից քրիստոնյա ժողովուրդների առանց այդ էլ անմիջապես վիճակն առավել վատթարացավ՝ կապված կրոնական հալածանքների հետ, որոնք սկսվեցին Ղազան խանի (1295—1304 թթ.) օրոք, երբ վերջինս իլխանական իշխանությունը պահպանելու և ամրապնդելու նպատակով մերձեցավ տեղական (պարսկական) ֆեոդալական վերնախավին և ընդունեց մահմեդականություն¹: Ժամանակակիցների ձեռագրերի հիշատակարաններում, ժամանակագրություններում բազմաթիվ վկայությունների ենք հանդիպում մոնղոլների կրոնական հալածանքների, եկեղեցիների ավերման և հոգևոր գործիչների նկատմամբ ծավալված հալածանքների մասին²:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց Ղազան խանը քաղաքական որոշակի նկատառումներով, հատկապես՝ հայ-վրացական զինվորական ուժն օգտագործելու, ինչպես մահ Անդրկովկասում ծավալված ապստամբական շարժումներն ու դժգոհությունները կանխելու համար, մեղմացրեց իր հալածանքները³:

¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. III, пер. с персидского А. К. Арндса, М.—Л., 1946, с. 164.

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԳ դար), կազմեց Ա. Մաթևոսյան (այսուհետև՝ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ). Երևան, 1984, էջ 784, 787, 810: Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. Ա, Երևան, 1951, էջ, 106: Սամուելի քահանայի Անեցույ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 164:

³ Դա էր պատճառը, որ մի շարք գրիչներ սկսեցին դավաճանել խոսել նրա մասին՝ Աշխուրհ, որ, իբր, նրա օրոք դրությունն այնքան էր բարելավվել, որ նրա մահը սգացին

Քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ կրոնական հալածանքները աստուկացան Ղազանի հաջորդ՝ Ուլջեյու (1304—1316 թթ.), կամ ինչպես նա անվանվում էր նաև՝ Մուհամմեդ Խուդաբանդա (= «ծառա Աստծու») խանի օրոք: Պարսիկ պատմագիր Խոնդեմիրի տեղեկության համաձայն Չինգիզ խանի բոլոր հետնորդների մեջ նա առանձնանում էր մահմեդական կրթոնի հաստատման ջանքերով⁴:

Վրաց ժամանակագրի վկայությամբ՝ կործանվում էին եկեղեցիները: Նույնիսկ գորքեր էին ուղարկվում երկրամաս, որպեսզի ստիպեին քրիստոնյաներին հրաժարվելու իրենց հավատից և մահմեդականություն ընդունելու⁵: Կրոնական հալածանքները շարունակվել են Ուլջեյուի հաջորդ Աբու Սաիդի (1316—1335 թթ.) և վերջինիս հաջորդած մյուս իլխանների կառավարման օրոք, ընդհուպ մինչև մոնղոլա-իրանական պետության կործանումը՝ XIV դարի կեսը⁶:

Հայոց հավատի, ուրեմն և ազգային ինքնությունության դեմ թաթարմոնղոլ բռնակալների ձեռնարկած այս դաժանությունները, հալածանքներն ու այլազան կամայականությունները չէին կարող անհետևանք մնալ: Եվ բնական է, որ նախորդ տասնամյակներին ծայր առած դժգոհություններն ու ընդվզումները առավել բորբոքվեցին, ընդունեցին ավելի մեծ ծավալ:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ դեռևս Ղազան խանի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո քրիստոնեության և քրիստոնյաների դեմ ծավալված կատաղի պայքարի ժամանակաշրջանում Նախիջևանում բռնալծությունները, վախճանալով վրաց (վրաց-հայկական) գորքերից, չհամարձակվեցին քարոքանդ անել եկեղեցիները⁷: Այս պատմիչը վկայում է, որ Սյունիքում էլ տեղացիները կաշառքի և նույնիսկ բռնի ուժի միջոցով թույլ չեն տվել եկեղեցիներին վնաս հասցնել⁸: Այդ ժամանակ անվնաս մնացին նաև Երասխ գետի մյուս կողմում գտնվող եկեղեցիները⁹: Ժամանակի ձեռագիր հիշատակարանների տեղեկության համաձայն քրիստոնյաների մեծ մասը սկսած հալածանքների պայմաններում իրենց հույսը շարունակել է կապել իր հավատի հետ¹⁰: Վրաց ժամանակագիրն էլ վկայում է, որ քրիստոնյաների դեմ ծավալված պայքարի պայմաններում, երբ նրանց դեմ նույնիսկ զինական մեծ ուժեր էին ուղարկվում, քրիստոնյաները շարունակում էին հավատարիմ մընալ իրենց հավատին և դիմադրում էին ուղարկված զինական ուժերին¹¹:

Բայց և այնպես, չդիմանալով ստեղծված ծանր պայմաններին, բնակչության մի մասը ստիպված հավատափոխ էր լինում: Ոմանք էլ, վաճառելով իրենց կայքը հեռանում էին իրենց բնակավայրից¹²: Սակայն հայրենի վայ-

անգամ քրիստոնյաները (տե՛ս ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Երևան, 1950, էջ 23, 24, 26):

⁴ Хондемир. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана / Пер. с персидского В. Григорьева. СПб. 1834, с. 75.

⁵ Վրաց ժամանակագրություն. Թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջարանը և ծանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի. Երևան, 1974, էջ 184—185:

⁶ Տե՛ս ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 41, 51, 154, 249, 255, 268, 325, 368 և այլն:

⁷ Ստեփանոս Օրբելյան. Պատմություն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս, 1910, էջ 473:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 882:

¹¹ Վրաց ժամանակագրություն, էջ 184—186:

¹² ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 102:

րերից տեղական բնակչության հեռանալու փաստը հենց ինքնին տիրապետողների դեմ պայքարի յուրատեսակ արտահայտություն էր, պատահի մի բողոք, որը լայն տարածում էր գտել մոնղոլական տիրապետության շրջանում: Անշուշտ, ժողովրդի՝ հայրենի բնակավայրերից հեռանալու փաստը կապված էր ոչ միայն կրոնական հալածանքների, այլև դաժան հարկային քաղաքականության հետ¹³:

Դեռևս XIII դարի վերջերից քրիստոնյաների վրա ջիզյա (ալադավանության հարկ) էր սահմանվել¹⁴, որը գոյություն ուներ նաև Հազանին հաջորդած Ուլջեյթու իլխանի օրոք¹⁵:

Չնայած կիրառվող հալածանքներին, ժողովուրդն իր մեծամասնությամբ գերադասել է վճարել հարկը, հաճախ նաև դիմադրել, քան հավատարմոխս լինել: XIV դարի հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «...Ըմբռնեալ զքրիստոնեայն դառն տանջանօք անդէին ուրանալ զքրիստոնական հաւատն՝ որ ի Հայր և յՈրդի և յամենասուրբ Հոգի: Դարձեալ տեղի ետուն և եղին հարկս ի վերայ քրիստոնէից և յամենայն գլխոյ սոնուին եօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զՔրիստոս, կամ տալ զդահեկանն՝ որ է խարան. զոր ոչ հնազանդեցան քաջահաւատքն և արիքն խաբէբայ աղանդից անցա, այլ յանձն առին տալ զհարկն յամենայն ամի: Եւ մերային սեռս ի քրիստոնադասան քրիստոնեայք մտանէին ի լոծ հարկացն և գոհութեամբ տային զինչս և զստացուածս վաճառէին և տային յամենայն ամի և յերկոտասանամեայ մանկանէ առնուին զհարկն. և բազումք տարագիրք եղեալ վասն հարկին: Իսկ քրիստոնէիցն տալով զայս ամենայն՝ անվրդով կացին ի հաւատս որ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»¹⁶:

Հավատարմոխսության քաղաքականությունը չէր սահմանափակվում միայն դավանանքի համար հարկ սահմանելով: Այն գնում էր ավելի հեռուն: Մարդիկ, որոնք հավատարիմ էին մնում քրիստոնեությանը և վճարում դրա համար սահմանված հարկը, հաճախ ենթարկվում էին մարմնական դաժան տանջանքների, ծաղրածանակի, ընդհուպ մինչև մահապատժի: Սաորական աղբյուրների համաձայն՝ քրիստոնյաները սպանվում էին փողոցներում, հրապարակներում և այլուր: Երիտասարդ աղջիկներին մերկացնում էին և տանում փողոցներով: Սպանում էին նաև հղի կանանց¹⁷: Սակայն, աղուհանդերձ, շատերը դիմադրում էին և հավատարիմ մնում իրենց դավանանքին: Հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «Իսկ անօրէն եւ անբարիշտ Խարբանտայ խանն, իբրեւ ետես եթէ այնու ոչ կարաց չաղթել քրիստոնէիցն, լսել այլ եւս հարուածս ի վերայ քրիստոնէից. կամ զամենեսեան

¹³ Նույն տեղում, էջ 66, 92: Հ. Մանանդյան. Երկեր. հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 327:

¹⁴ История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы / Исследование, пер. с сирийского и примеч. Н. В. Пугулевской. М., 1958, с. 114.

Համաձայն նույն աղբյուրի դա պարզապես ոչ թե հարկ էր, այլ իսկական կոդպուտ (նույն տեղում):

¹⁵ Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.). տպագրության պատրաստեց Ն. Պողարյանը. տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, № 9, էջ 263: Խաչատուր Զուղալեցի, Պատմություն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 84: ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 46:

¹⁶ Հայոց նոր վկաները. կազմեցին Հ. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը, Վաղարշապատ, 1903, էջ 121—122: (Ընդգծումները մերն է—Հ. Ա.):

¹⁷ История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы, с. 127—128.

ներքինիս առնել, կամ զմի ակն հանել, կամ դառնալ ի ... կրօնն Մահմեդի, որոյ վասն բազումք մեռան, վասն անուանն **Քրիստոսի**¹⁸:

Երբեմն պալլարի վերոհիշյալ պատիվ մեթոդից ժողովուրդը անցել է ակտիվի՜ն՝ ընդվզել է օտարների դեմ, հրաժարվել պահանջվող հարկերը վճարելուց: Հարկահանությունը մասն դեպքերում վեր է անվել փոքր ծավալի ռազմական գործողության, որին մասնակցել են մեծաքանակ զինվորներ: 1318 թ. Հակոբ գրիշը Վարազա վանքից (Վասպուրական) վկայում է, որ հարկահանության նպատակով եկել էին «... ոմն անուն Աղաղու, Սինթամուր և Հասան-թամուր **ՌՄԳ. (1800) մարդով**¹⁹: Նրանք, ովքեր ընդվզել են, հրաժարվել պահանջվող հարկը վճարելուց, բարձրացել են լեռնային անառիկ վայրերը, ամրացել այնտեղ, պատրաստվել դիմադրության: Իսկ դա նշանակում է, որ որոշակի կապ գոյություն ունի տվյալ ժամանակաշրջանում թաթար-մոնղոլների կրոնական հալածանքների քաղաքականության և հայ ժողովրդի պարտիզանական բնույթի պալլարի միջև այն առումով, որ վերոհիշյալ հալածանքների հետևանքով հայրենի եզերքները լքած-հեռացածների մի մասը լրացրել է իլխանական տիրապետության դեմ պալլարող ժողովրդական վրիժառուների շարքերը: Հակադրվելով բուն մահմեդականացմանը՝ ըմբոսները ոչ միայն հեռացել են լեռներն ու զինված պալլար մըղել, այլև հեցց իրենք են ձերբակալել մահմեդականներին և, հավանաբար, որպես պատանդներ տարել իրենց հետ: Այսպես, Երզնկայից մալիք Մուխեդ-Դին Փարվանե՛ Դաշիդ Էդ-Դինին հասցեագրած նամակից պարզվում է, որ մոնղոլ Տուկի նոյն գորավարը հսկայական բանակով գալով Երզնկա, այնուհետև շարժվել է լեռնային շրջաններում գտնվող ապստամբական մեծաքանակ ջոկատների դեմ, անհավատներին (իմա՝ քրիստոնյաներին—Հ. Ս.) ջախջախելու, մահմեդական գերիներին ազատելու և ջիզիան հավաքելու նպատակով: Ըստ նամակագրի՝ Տուկի նոյնն իր խնդիրը հաջողությամբ է կատարել, տեղի ունեցած մարտերում հաղթել ապստամբական ուժեղ ջոկատներին: Դրանից հետո միայն ռայաթը (այստեղ՝ մահմեդական ազգաբնակչությունը) համարձակվել է վերադառնալ իր բնակավայրը և զբաղվել աղոթքով²⁰:

Երկրի հայրենասեր հոգևոր առաջնորդները, կանխատեսելով մահմեդականացման քաղաքականության կործանիչ հետևանքները, հավատի և ազգային ավանդների պաշտպանության նպատակով, իրենց ստեղծագործություններով, փաստորեն, պալլարել, ժողովրդին մղել են համառ դիմադրության ընդդեմ եկվոր բռնակալների, նրանց կրոնական անհանդուրժողականության ու ազգային հալածանքների: Այդպիսին է Ստեփանոս Օրբելլյանի «Ողբը»²¹, որը գրվել է մոնղոլների իպամին հարելու և քրիստոնյաների հանդեպ հալածանքներ սկսելու ժամանակ: Այն կարևոր նշանակություն ու-

¹⁸ Տե՛ս Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.), էջ 263, Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 84: (Ընդգծումները մերն է—Հ. Ս.):

¹⁹ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 188: (Ընդգծումը մերն է—Հ. Ս.):

²⁰ Տե՛ս Рашид ад-Дия. Переписка / Пер., введ. и комм. А. И. Фалиной М., 1971, с. 307—308.

²¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելլյանի Ողբ ի ս. Կաթողիկէն. բնագիրը առաջաբանով և ծանոթագրություններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանյանցը, Թիֆլիս, 1885:

նի խնդրո առարկա ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի հոգևոր որոնումների ու հայրենասիրական բաղձանքների ուսումնասիրության համար²²:

Օրբելյանը և ի դեմս նրա՝ ժամանակի հայրենասեր հայ հոգևորականությունը, երազում էին երկրի անցած փառքի ու ազատության, նրա թագավորությունը վերականգնելու մասին: Հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված «Ողբը», Արշակունյաց և Բագրատունյաց հարստությունների հիշատակումը նրանում²³, ասվածի վկայությունն է: Եվ պատահական չէ, որ այն ավարտվում է լավատեսորեն, ապագայի հանդեպ հույսի զգացումով:

«Նա նորոգումն մեզ կրկին,
Որ բնաւ չլիշեմք զփառսն առաջին.
Կանգնէ զաթոռ թագաւորին
Եւ զգաւազան պատրիարքին,
Ամենեցունց ըստ իւր կարգին,
Ողղէ զգահոյս տիրականին.
Նոր զարդարէ փառօքն հին
Եւս առաւել քան զոր էին.
Տայ մեզ գոչել ձայնի ուժգին.
Վերջինս է մեծ քան զառաջին»²⁴:

Թաթար-մոնղոլ բռնակալների կողմից վարվող բռնի մահմեդականացման քաղաքականության պայմաններում Օրբելյանն ու նրա համախոհներն իրենց հույսը կապում էին հայ ժողովրդի քրիստոնեական հավատին աներեր մնալու հետ:

«Եւ մեք ամէնս ի միասին
Տամք գոհութիւն մեր փրկողին
Հօր և Որդոյ և Սուրբ Հոգւոյն»²⁵:

Հայ հոգևորականության մեծամասնությունը հայրենասիրության դասեր էր տալիս ժողովրդին: Եվ հենց նրա վաստակն էր նաև, որ Իլխանության կողմից պարտադրվող մահմեդականացումը հանդիպում էր հայ ժողովրդի դիմադրությանը: Ա. Հովհաննիսյանի համաձայն՝ մոնղոլների բռնակալական քաղաքականության դաժանացումը բոլորովին էլ կապ չի ունեցել նրանց իսլամացման հետ: Նա գրում է. «Հանախ XIV դարի սկզբներից նկատելի դարձող մոնղոլ քաղաքականության հոռի... ընթացքը վերագրվել է իսլամի ազդեցությանը. իբր՝ ընդունելով մարգարեի կրոնը՝ էլիանները որդեգրեցին օտարադավանների դեմ ուղղված «իսլամի ռազմական ոգին» և կրոնական մոլեռանդությունը:

²² Ա. Կոստանյանը գտնում էր, որ Օրբելյանի «Ողբը» պատմական ճշանկություն ունի և պատկերում է անցած ժամանակների ծանր ու անտանելի դրությունը (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ, էջ 21): Պ. Խաչատրյանն իրավացիորեն գրել է, որ պատմական ողբերը, պատմությունն ուսումնասիրելու համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ լինելով օժտված են վավերականությամբ և խառաշունչ պատմականությամբ (տե՛ս Պ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԳ—ԺԷ դդ.), Երևան, 1969, էջ 37):

²³ Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ, էջ 35:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 48:

²⁵ Նույն տեղում:

Մոնղոլների կրոնափոխությանը պայքան վնասկան նշանակություն վերագրել, շարունակում է Ա. Հովհաննիսյանը, կնշանակեր անգիտանալ պատմական իրողությունները:

Ընդունելով Մահմեդի կրոնը՝ էլիանները և նրանց զորքերը չդադարեցին իրենց թշնամանքն ու պատերազմները մահմեդական հարևանների և առաջին հերթին՝ մահմեդականության ամբողջ հանդիսացող Եգիպտոսի դեմ»²⁶:

Իսկապես մահմեդականությունը ընդունելուց հետո իլխանները շարունակում էին իրենց վաղեմի պայքարը եգիպտացիների դեմ և դա, ինչպես ճիշտ եզրակացնում էր Ա. Հովհաննիսյանը, բոլորովին էլ չի կարելի բացատրել կրոնական պատճառներով: Դա պետության արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հարց էր²⁷, որը ոչ մի դեպքում չի բացառում այն հնարավորությունը, որ միևնույն դավանանքին պատկանող պետությունները թշնամաբար տրամադրված լինեն միմյանց հանդեպ:

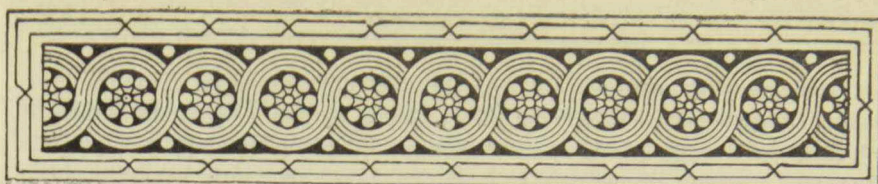
Այդուհանդերձ, չպետք է թերագնահատել մոնղոլների կողմից մահմեդական կրոնի ընդունելու նշանակությունը վերոհիշյալ հարցում, քանի որ, ինչպես արդեն ցուց տրվեց, սկզբնաղբյուրները զգալի նյութ են տալիս այն մասին, որ իսլամն ընդունելուց հետո մոնղոլները դաժան հալածանքներ ըսկըսեցին քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի հանդեպ, որը հանդիպեց հայ ժողովրդի զանգվածային դիմադրությանը:

Իլխանության կողմից վարվող կրոնական հալածանքների ու բռնի դավանափոխման քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի պայքարն ուներ կարևոր նշանակություն: Այն ոչ թե սովորական մի դիմադրություն էր՝ թելադրված քրիստոնեական դավանանքին հարելուց, կրոնական զգացումներից ու պատկերացումներից, այլ բուն Հայաստանում, հայկական թագավորության բացակայության պայմաններում, դա փաստորեն հայ ժողովրդի պայքարն էր իր ազգային ինքնությունության պահպանման համար:

²⁶ Ա. Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 405:

²⁷ А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, с. 300.





2. ՖԱՆՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների թեկնածու)

ՄԻ ԷՋ ՄԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թերթելով արխիվային նյութերը

Մոլդովայի Հանրապետության Ազգային արխիվում տարբեր ֆոնդերի գործերում կուտակվել են ոչ քիչ թվով ժամանակից գումարափված փաստաթղթեր, որոնք լույս են սփռում Դոմնայ-Դենեստրի միջագետքի հայերի պատմության վրա և վկայում են, մասնավորապես, հայ-մոլդովական վաղեմի եղբայրական կապերի մասին: Ես թերթում ու կարդում եմ դրանք առանձնակի հուզմունքով, մեր նախնիների հանդեպ հպարտության և հարգանքի զգացումով: Ընթերցողի ուշադրությանն եմ ներկայացնում այդ բազմադարյան պատմության էջերից մեկը:

... Մոլդովայի և Վալախիայի հողերում թնդում էր երրորդ ոռոս-թուրքական պատերազմը, որը, ինչպես վկայում են փաստաթղթերը, բռնկվել էր օսմանյան կայսրության նախաձեռնությամբ, քանի որ նա վճռել էր վրեժ լուծել 1787—1791 թթ. պատերազմում պարտության համար: Դոմնայի ոռոսական բանակը գեներալ-ֆելդմարշալ Ա. Ա. Պրոգորովսկու գլխավոր հրամանատարությամբ (որը այդ պաշտոնում փոխարինել էր Ի. Ի. Միխեյլսոնին), վճռական հարձակում ծավալեց թուրքերի դիրքերի վրա, նրանց դեպի հարավ-արևմուտք՝ դեպի Դոմնայ մղելով: Ռուսական զորքի հետ միասին օսմանյան զորքերի դեմ հերոսաբար մարտնչում էին Մոլդովայի և Վալախիայի կամավորները: Իսկ նրանց հետ ուս-ուսի կովում էին և հայերը, որոնք հնուց այստեղ գտել էին իրենց ապաստանն ու երկրորդ հայրենիքը: Ենիչեքների դեմ մարտական գործողություններին մասնակցում էր նաև հայ-կամավորների առանձին ջոկատը, հարավային Բեսարաբիայում ծնված Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանի հրամանատարությամբ, որը դրա համար արժանացել էր ոռոսաստանյան մարտական շքանշանի: Չոկատը կազմելու և այն սննդամթերքով ու ռազմական հանդերձանքով ապահովելու գործում մեծ ջանք ներդրեց Մանուկ-Բեկ Միրզոյանը, որն ընդհանրապես նշանավոր դեր խաղաց Մոլդովյան և Վալախիան օսմանյան զորքերի կողոպուտից ու ավերումից պաշտպանելու գործում:

Պատերազմի բոցում ընկնում էին նաև խաղաղ մարդիկ ու նրանց ունեցվածքը: Գազանացած ենիշերները չէին իմացում ոչ որի և ոչինչ: Ետ գլորվելով գորթերի և տեղի բնակչության կամավոր կազմավորումների հարվածներից, նրանք այրում ու ավերում էին եկեղեցիները, վանքերը, բնակելի տները, կողոպտում ողջ թանկարժեք ունեցվածքը, կոտորում քրիստոնյաներին, շատերին բռնում ստրկական գերության: Պե՛տք է, արդյոք, նշել, որ այդ իրադրությունում ամենամահաշտպանը հայերն էին: Նրանց վիճակը սաստկանում էր կառավարման համակարգի քայքայմամբ, երկրամասում հայրենակիցների կյանքն ու շահերը ինչ-որ չափով պշտպանող կենտրոնացված եկեղեցական իշխանության բացակայությամբ:

Արդեն պատերազմի սկզբում Մոլդովայի և Վալախիայի հայկական համայնքի հեղինակավոր ներկայացուցիչները դիմեցին ռուսական Դոմնայի բանակի գլխավոր հրամանատարին՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանին՝ երկրամասի հայերի առաջնորդ հաստատելու խնդրանքով, սրբազանը հայտնի էր իրենց որպես պաշտպան դեռ 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից ու վայելում էր մեծ հեղինակություն և, որ ամենակարևորն է՝ ռազմական, քաղաքացիական և հոգևոր իշխանությունների վստահությունը: Բայց ռազմական գործողությունների շրջապտույտում այդ հարցին անմիջապես ուշադրություն չդարձվեց:

Հարցի քննման արագացման խթան հանդիսացավ Քիշնևի հայկական եկեղեցու սպասավորների Գրիգորիոսյոյի վարդապետ Մանուելի միջև տեղի ունեցած միջադեպը: Վերջինս դիմեց գեներալ-ֆելդմարշալ Պրոգորովսկուն մի խնդրանքով, որում գրում էր, որ Հայկական եկեղեցու անձնակազմը իրեն որպես թեմի առաջնորդի և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նվիրակի պատշաճ պատիվ չմատուցեց և իր իշխանությանը անհնազանդություն ցուցաբերեց: Ընդ որում միջադեպի հրահրողը եկեղեցու երեցփոխն էր, որին նա դրա համար պաշտոնից հեռացրեց և նրա փոխարեն նշանակեց Գրիգորիոսյոյից իրեն մոտ մի անձնավորության: Այնուհետև Մանուելը գրում էր, որ իր կարգադրությունը հրաժարվել են կատարել, այդ պատճառով նա խնդրում է գլխավոր հրամանատարին այդ գործում իր իշխանությունը գործադրել:

Պրոգորովսկին կարգադրեց Մանուելի խնդրագիրը եզրակացության հանձնել Մոլդովո-Վալախյան էկզարխ միտրոպոլիտ Գավրիլ Բենուլեսկու-Բողոնիին՝ մարզի բարձր հեղինակություն ունեցող եկեղեցական և հասարակական գործիչին:

Միտրոպոլիտն ամենայն ուշադրությամբ քննության ենթարկեց խնդրագիրն ու մի ծավալուն պատասխան գրեց, թվագրած՝ 1809 թ. մարտի 6:

«Մոլդովայում, Վալախիայում և Բեսարաբիայում բնակվող հայերը, — ասված է Բենուլեսկու-Բողոնիի պատասխանում, — այս երկրների Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվելու ժամանակաշրջանում եկեղեցական գծով ենթարկվում էին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքին...»: 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ «Նորին Կայսերական մեծություն, երանելի հիշողության տիրուհի Եկատերինա Երկրորդի» կարգադրությամբ Մոլդովայի, Վալախիայի և Բեսարաբիայի հայկական եկեղեցիները վերաենթարկված էին «Ռուսաստանում բնակվող Ամենայն Հայոց Հայրապետին»՝ Աստրխան քաղաքում գտնվող առաջնորդության: 1791 թ. Յասիի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո այստեղի հայկական հոտը նորից անցավ Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքի կառավարման ոլորտը:

«Ինքնըստինքյան հասկանալի է,—ասվում է ապա փաստաթղթում,— որ ներկա պարագաներում էլ հաշկական հովվապետի, և մանավանդ եպիսկոպոսի ու նրա պատվիրակների իշխանությունը այստեղի հաշկական եկեղեցու վրա կարող է տարածվել Նորին պալծառափայլություն բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ և կալվալեր, իշխան Ալեքսանդր Պրոգորովսկու առաջադրումով կամ, ծայրահեղ դեպքում, Նորին պալծառափայլության թույլտվությամբ»:

Վերջում միտրոպոլիտ Գավրիիլն առաջարկում է արքեպիսկոպոս Մանուելի խնդրագիր-բողոքը թողնել անհետևանք, որպես սնանկ: Հետո նշելով, որ իրեն հայտնի են Մոլդովայի և Վալախիայի հայերի խնդրանքները Գրիգոր արքեպիսկոպոս Ջաքարյանին իրենց առաջնորդ նշանակելու մասին, գրում է. «Իմ կարծիքով, եթե Նորին պալծառափայլությանը ցանկալի լինեն ներկայացնել նշված արքեպիսկոպոս Գրիգորին, որն ապրում է թոշակով առանց թեմի, և որը բավականին ընդունակ է կառավարման և պետական շահերը պաշտպանելու, քանզի Ռուսաստանում դաստիարակություն ստանալով՝ հուսալի է և ուսական գիրն ու լեզուն գիտի, Մոլդովայում, Վալախիայում և Բեսարաբիայում գտնվող հաշկական եկեղեցիների թեմի առաջնորդ նշանակելու, հայերն էլ իրենց առաջնորդին հաստատապես իմանալով՝ հանգիստ կլինեին...»:

Իշխան Պրոգորովսկին համաձայնվեց միտրոպոլիտ Գավրիիլի կարծիքի հետ և կայսր Ալեքսանդր Առաջինի անունով համապատասխան ներկայացում արեց:

Եվ շուտով դրան հետևեց Յասի քաղաքում ամբիոնով Մոլդովայի, Վալախիայի և Բեսարաբիայի հատուկ հաշկական թեմի ստեղծման և արքեպիսկոպոս Գրիգորին առաջնորդ նշանակելու կարգադրությունը: Թեմի ղեկավարման համար առանձնացվեց տարեկան 7,3 հազար մոլդովական լև, այդ թվում 4700 լև ապարատի՝ արքեպիսկոպոսի, ավագ երեցի, քահանայի, երկու սարկավագների, երկու երգիչների, գրագրի և տնտեսական սպասավորների ռոնիկների ֆոնդին:

1809 թ. հունիսի 17-ին Գրիգոր արքեպիսկոպոսը ժամանեց Յասի քաղաք և ստանձնեց թեմի առաջնորդի պարտականությունները, ինչի մասին նա նույն թվականի հունիսի 20-ի նամակով հայտնեց մարզի քաղաքացիական պետ սեմատոր Ս. Ս. Կուշինիկովին: Յասի քաղաքում Գրիգորին ջերմորեն ընդունեց միտրոպոլիտ Գավրիիլը, այնպես էլ տեղի հայ հոգևորականությունը: Առաջ ընկնելով նշենք, որ Գավրիիլ Բենուլեսկու-Բողոնին մինչև իր կյանքի վերջը (1821 թ.) սերտ ընկերակցական հարաբերություններ էր պահպանում Գրիգոր արքեպիսկոպոս Ջաքարյանի հետ, ամեն տեսակ աջակցելով հաշկական թեմի կազմակերպման ու բարեկարգման ճիգերում:

Իսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում այդ թեմը իր ձևավորման ամենասկզբում: Համաձայն 1809 թ. հոկտեմբերին կազմած հաշկական եկեղեցիների ու նրանց ծխականների հաշվառման «Ցուցակի», Մոլդովայի, Վալախիայի և Բեսարաբիայի տերիտորիայում այդ ժամանակաշրջանում գործում էին 15 հաշկական եկեղեցիներ 107 հոգևոր սպասավորներով և հալ լուսավորչական դավանությամբ ծխականների 1160 ընտանիքներով: Թվով ամենամեծ համայնքները գտնվում էին Բուռոշանի (328 ընտանիք), Ռոմանի (145 ընտանիք), Ֆոկշանի (121 ընտանիք), Ակերմանի (116 ընտանիք), Քիշնևի (113 ընտանիք), Յասի (103 ընտանիք), Բուխարեստի (90 ընտանիք) մեջ:

Եվ դա այն բանից հետո, երբ 1791 թ. Դեհստրի ու Պրուսի աջ ափից տեղափոխվել ու Գրիգորիոսյան գաղութ էին կազմել 820 ընտանիք:

Իր կառավարման առաջին իսկ օրերից Գրիգոր արքեպիսկոպոսը սերտ կապեր հաստատեց մարզի հոգևոր իշխանությունների, քաղաքացիական ու ռազմական հրամանատարության հետ և նրանց աջակցությամբ հայկական համայնքի պաշտպանության, թեմի կազմակերպման ու բարեկարգման հիմնադրման անձնակազմի գործունեություն ծավալեց:

Բազմակողմանի զարգացած, հիմնադրված կազմակերպիչ, նա ռազմաճակատի թիկունքի բարդ պայմաններում արագ յուրացրեց գործերի վիճակը: Այդ կապակցությամբ ավելորդ չէ նշել, որ մարզի վերը հիշատակված ամենագոր քաղաքացիական պետի կարգադրությամբ, ոչ մի վարչական կամ դատական մարմին չէր կարող պատասխանատվության ենթարկվել ազգությանը հայ անձանց՝ առանց հայոց առաջնորդի գիտության և համաձայնության:

Պատերազմի ավարտից հետո, 1812 թ. ռուս-թուրքական խաղաղ պայմանագրի համաձայն, Ռուսաստանյան կայսրության պետական սահմանն անցավ Պրուս գետով, կազմավորվեց Բեսարաբիայի մարզը (1879 թվականից՝ մահաբեդ), Քիշնև կենտրոնով. հայկական թեմի նստավայրը Յասից տեղափոխվեց Քիշնև, իսկ ինքը թեմը սկսեց կոչվել Բեսարաբիայի (1828-ից՝ Նախիջևանի և Բեսարաբիայի): Այստեղ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանը նոր խանդավառությամբ շարունակեց հայկական թեմի կազմակերպումը և ամրապնդեց ծխականների ազգային-հայրենասիրական համերաշխությունը:

1814 թ. Բեսարաբիայի մարզային վարչության միջնորդությամբ ցարական կառավարությունը որոշում ընդունեց Բեսարաբիայի հայկական թեմի հետագա բարեկարգման միջոցների մասին: Քիշնևում հողատնտեսություն հատկացվեց (ներկայումս՝ Սոնֆան գել Մարեի պողոտայի և Բենդերի, Օգոստոսի 31-ի ու Արմյանակայա փողոցների միջև ընկած թաղամասերը) հայոց առաջնորդարան կառուցելու համար. պետական գանձարանից տրամադրվեց 4000 լւ: Քիշնևի հին հայկական եկեղեցին, որ հիմա էլ գոյություն ունի, վերանորոգման ու վերակառուցման ենթարկվեց, դառնալով Մայր եկեղեցի, Ստարոարմյանակայա փողոցի կողքին հայտնվեց նաև Նովայա Արմյանակայա փողոցը (երկուսն էլ այժմ գոյություն ունեն):

Զգալիորեն աճեցին թեմի կառավարման ծախսերի հատկացումները: Այնքանից գավառում առանձնացվեց 2000 դեպյատին վարելահող և մի քանի խաղողի մրգատու այգիներ, ինչպես նաև Դեհստր գետի վրա մի հատված ձկնորսության համար:

Երիտասարդ Ա. Ս. Պուշկինի Քիշնև գալու ժամանակ հայոց առաջնորդարանը արդեն մարզում բավականին լայն համբավ ուներ: Այստեղ լավ կառավորված ընդարձակ շենքում կազմակերպվում էին ազատամիտ ընտրախափի ներկայացուցիչների մտերմիկ հանդիպումներ: Հանդիպումներին տարբեր ժամանակ լինում էին Մանու-Բեկը, Հարություն Ալամդարյանը, գեներալ Ինգուլը, միտրոպոլիտ Գավրիիլը, հույն ազատագրական շարժման առաջնորդ Ալեքսանդր Իսպիլանտին:

Հայոց առաջնորդարանում լինում էր նաև Ա. Ս. Պուշկինը, ինչի մասին վկայում է նրա օրագրում արված 1821 թ. հուլիսի 18-ի գրառումը: Պոետին ուղեկցում էր Արտեմ Խոդաբաշևը, որը նույնքան սրամիտ էր, որքան տանտերը՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանը: Հենց նրանցից է Պուշկինը լսել:

Գաբրիել հրեշտակապետի ու կույս Մարիամի մասին հին ավանդությունը, որի պլոժեով ստեղծել է «Գավրիիլիադա» պոեմը:

Անընդգրկելիորեն լայն էին Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանի հետաքրքրությունները: Լինելով հայրենասեր, նա անընդհատ մտածում էր իր ժողովրդի նակատագրի մասին և ոչինչ չէր խնայում նրան օտարերկրյա ստրկացնողների լծից ազատելու համար: Մշտական կապ էր պահպանում Էջմիածնի կաթողիկոսարանի հետ, թեմի սուղ միջոցներից զգալի գումարներ էր տրամադրում Մայր Աթոռի կարիքներին, նամակագրական կապի մեջ էր գրեթե բոլոր հայկական մշակույթի օջախների հետ:

Դժբախտաբար, Զաքարյանի նամակների բավական մեծ ժառանգությունից քիչ բան է լույս տեսել: Հայկական պարբերական մամուլում հրատարակվել են 1821—1822 թթ. մի քանի նամակներ Քիշնևից՝ ուղղված այն ժամանակի Աշտարակի եպիսկոպոս Եղեղեցական և հասարակական գործիչներ՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Եփրեմին, Պետերբուրգի ազդեցիկ պաշտոնյա Հովակիմ Լազարևին, Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցուն, Ռուսաստանի թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես Գառնակերյանին և այլոց:

Քիշնևի արքեպիսկոպոս Գրիգորի նամակներում երևում է բարձր բարոյականության տեղ մարդ, բազմակողմանի քաղաքական ինտելեկտով ու խորաթափանց մտքով: Այդ նամակներում հեղինակը փաստաթղթային ստույգությամբ ու անկեղծ համակրանքով նկարագրում է հույների, մոլդովացիների, վալախցիների, սերբերի և հարավ-արևելյան Եվրոպայի ու Բալկանների այլ ժողովուրդների քաջարի պայքարը օսմանյան ստրկության դեմ, զայրույթով բացահայտում է թուրք պատժիչների բարբարոսության ու դաժանության աստիճանը այդ ժողովուրդների նկատմամբ:

Ընդ որում, նա հստակորեն հասկանում է, որ Սև ծովի հյուսիս-արևմուտքի երկրներում հակաթուրքական շարժումը, որին մասնակցում էին նաև ոչ քիչ թվով հայեր, նպաստում էր սուլթանական Թուրքիայի ռազմական հզորության փլուզմանը, մայր հայրենիքի վերածննդի արագացման հույս ներշնչելով:

Զաքարյանի բոլոր բազմակողմանի գործունեությունն իր մեջ քաշողական ուժ ուներ: Բեսարաբիայի մարզի կազմավորումից հետո առաջին տասնամյակի ընթացքում նրա տարածքում առաջացան հայկական մոր գաղթօջախներ (օրինակ՝ Խնչեղոյի Մանուկ-Բեյի գլխավորությամբ), թվով անեցին արդեն եղածները, հատկապես հայկական համայնքը Քիշնևում: Այստեղ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ծխական դպրոց, հանրաշին գրադարան, անկելանոց բացելու, թեմի նյութական հիմքը զգալիորեն ամրապնդելու համար:

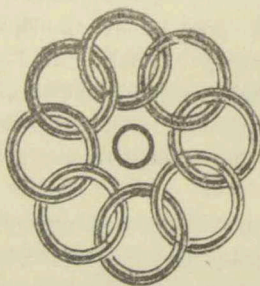
Հայկական թեմի դիմումով, որին օժանդակեց Գավրիիլ միտրոպոլիտը, Քիշնևի գեղատեսիլ ծայրամասերից մեկում, որը կոչվում էր «Վարդերի հովիտ», հատկացվեց առանձին հողատարածություն հայկական գերեզմանոցի համար, որ հիմա էլ կա (Ազովսկայա փող. 11): Հետագայում, արդեն խորհրդային շրջանում, այն միացվեց լեհական գերեզմանոցին:

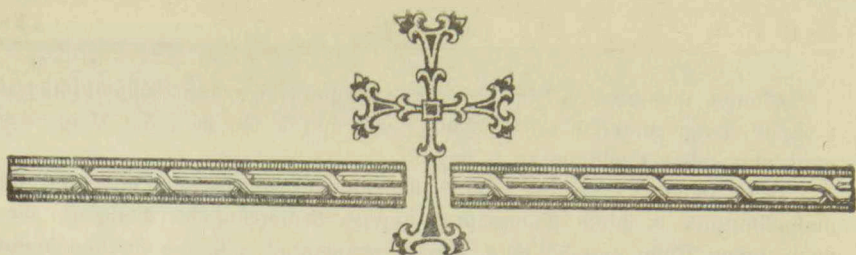
20-ական թվականների կեսերին Զաքարյանի առողջությունը վատացավ, անցած պատերազմում կրած վերքը սկսեց անհասկալապես: 1825 թ. ապրիլի 20-ին նա սեփական ձեռքով կազմեց հոգևոր կտակը «Քիշնևից բարձրագույն հրամանագրով կովկասյան բուժիչ ջրերի մոտ մեկնելու կապակցությամբ»: Առաջին կետում գրված է, որ եթե ինքը մահանա Քիշնևում, իրեն թաղեն մոր հայկական գերեզմանոցում և գերեզմանի վրա մատուց կառու-

ցեն, «որտեղ կարելի լիներ երբեմն ժամերգություն կատարել»: Մյուս կետում կտակված է. «Եթե բոլոր ծախսերից հետո գումար մնա, խնդրում եմ խանութներ կառուցել, որոնցից ստացած եկամուտը օգտագործել որբերին ու այրիներին պահելու համար...»:

Կաշար Ալեքսանդր Առաջինի մահը որոշ չափով հետաձգեց Զաքարյանի բուժման մեկնելը, նա հրավիրված էր նոր կաշարի՝ Նիկոլայ Առաջինի թագադրության արարողությանը: Թագադրության տոնակատարության ընթացքում Զաքարյանը բազմաթիվ հանդիպումներ ու գրույցներ ունեցավ, որոնց արդյունքում փոխեց իր որոշումը՝ Կովկասի փոխարեն մեկնեց «բարձրագույն բարեհաճ թույլտվությամբ ավստրիական տիրություն՝ Լեմբերգ քաղաքը» (Լվով՝ Զ. Ֆ.), որտեղ հիվանդության սրման հետևանքով 1827 թ. հուլիսի 23-ին մահացավ: Թաղված է հաշկական Խաչիմադար վանքի բակում, Մոլդովայի միջնադարյան մայրաքաղաք Սուչավայից ոչ հեռու:

Բայց Գրիգոր աքեպսիկոպոս Զաքարյանի կտակած մատուղը հետագայում կառուցվեց հաշկական գերեզմանոցի տարածքում: Այն ստացավ «Նովոարմյանսկայա ցերկով» պաշտոնական անվանումը:





Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ
ՀՈԳԵԾՆՈՐՀ Տ. ՊՈՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՆՇԱՆՅԱՆԻ
(1887—1992)

1992 թ. դեկտեմբերին, Երևանում, 106 տարեկան հասակում, վախճանվեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբան Տ. Պողոս վարդապետ Տեր-Նշանյանը:

Հանգուցյալը ծնվել է 1887 թվականին Կիլիկիայի Չորք-Մարգարան (Դորտ-Յոլ) գյուղաքաղաքում: Մեծ եղեռնին նահատակվում է հայրը՝ Տեր Նշան քահանան: 1922 թվականին Կիլիկիայից Սիրիա անցնելուց հետո, աշխարհիկ անունով Գարեգին Նշանի Կըլզյոզյանը, մտասկեռում է ունեցել գնալ Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանք՝ կուսակրոն քահանայության ուխտով կյանքն իր ժողովրդին նվիրաբերելու նպատակով: Նահատակ Տեր Նշան քահանայի որդին դաստիարակվել էր Հայ Եկեղեցու ծառայության ոգով, և 1926 թ. նա գնաց Երուսաղեմ՝ միաբանության շարքերն անցնելու բարի մտադրությամբ:

Պատերազմից հետո, 1947-ին, նա ներգաղթեց Մայր Հայրենիք: Նա այստեղ զբաղվեց հոգևոր ծառայությամբ Երևանի զանազան եկեղեցիներում: 1955 թ. նոյեմբերի 27-ին Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում ձեռնադրվել է սարկավագ՝ լուսարարապետ Տ. Սահակ եպիսկոպոս Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռամբ, այսպ 1957 թ.՝ կուսակրոն քահանա: Նա ծառայել է Մայր տաճարում որպես լուսարարի օգնական, այսպ նաև Ս. Գեղարդա վանքում, ուր իր ծնողների հիշատակին կառուցել է տվել աղբյուր-հուշարձան:

1962 թ. նշանակվել է Դարալագյազի Ա. Խաչ վանքի վանահայր, իսկ հետագայում, 1967—1972 թթ., Ս. Հովհաննիսյանի և Ս. Գալանե վանքերի վանահայր: Տ. Պողոս վարդապետն ուր որ ծառայել է, միշտ հանդիսացել է Մայր Աթոռի նվիրյալ միաբան՝ իր եկեղեցանվեր գործունեությամբ, համեստ բնավորությամբ, ամենայն մաքրությամբ և ծառայողական նվիրումով: Առաջացած տարիքի բերումով 1972 թ. ապրիլ ամսին նա անցել է կենսաթոշակի և բնակվել Երևանում, իր հարազատների մոտ:

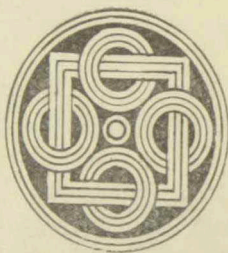
Նրա ծննդյան 100-ամյակի առթիվ Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթում տպագրված 1987 թ. շնորհավորական գրության մեջ գրված է հետևյալը.

«Պողոս վարդապետ Տեր-Նշանյանը արդեն մեկ դարի ծանրություն ունի ուներին, բայց շարունակում է ծեսեր կատարել և ներկա լինել Մայր Աթոռում կատարվող հանդիսություններին:

Այդ հարյուր տարիները լեցուն են ճակատագրի վերիվայրումներով՝ տեղահանություն հայրենի բնօրրանից, գաղթի ճանապարհին մահվան սարսափ, ապա Մայր Հայրենիքում, Սուրբ Գեղարդում և այլուր հոգևոր ծառայություն և այսօր՝ երջանիկ ծերություն»:

Հանգուցյալ վարդապետի թաղման կարգը կատարվեց Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում, ապա նրա անյունը ամփոփվեց Էջմիածնի միաբանական հին գերեզմանատանը:

Հարգանք նրա պայծառ հիշատակին:



„ЭЧМИАДЗИН“

ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(ЯНВАРЬ—ФЕВРАЛЬ—МАРТ 1993 г.)

1. Рождественская проповедь Католикоса всех армян Вазгена I в Кафедральном соборе Св. Эчмиадзина, 6 января 1993 г. (стр. 3—4).

2. Приветственные телеграммы и послания между Католикосом всех армян Вазгена I и духовными предстоятелями церквей-сестер по поводу Светлого Рождества Христова и Нового Года (стр. 5—7).

3. Новогоднее и рождественское послание Католикоса всех армян Вазгена I, направленное трем преосвященным престолом Армянской Церкви, всем епархиальным предстоятелям и церковным общинам (стр. 8).

4. Обмен телеграммами между Католикосом всех армян Вазгеном I и государственными высокопоставленными лицами по случаю празднеств Светлого Рождества Христова и Нового Года (стр. 9—11).

5. Новогодние торжества в первопрестольном Эчмиадзине, 31 декабря 1992 г. Помещена также благословение и поздравительное слово Католикоса всех армян Вазгена I (стр. 12—18).

6. Поездка Католикоса всех армян Вазгена I в г. Москву, 20—23 января 1993 г. Помещены также совместное заявление Католикоса всех армян Вазгена I и Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, 21 января 1993 г. высказывания по разным поводам двух Патриархов и мэра города Москвы Юрия Лужкова (стр. 19—32).

7. Сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата по случаю поездки Католикоса всех армян Вазгена I в г. Москву с 20—23 января, 28 января 1993 г. (стр. 33—34).

8. Встреча Католикоса всех армян Вазгена I и Шейха Азербайджана Шейх уль Ислама Пашазаде в гор. Монтрео Швейцарии, 6—8 февраля 1993 г. Помещены также слово Католикоса всех армян Вазгена I, совместное коммюнике Католикоса всех армян Вазгена I и Шейха уль Ислама и сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата по случаю поездки в Швейцарию городе Монтрео 6—8 февраля 1993 г. (стр. 35—40).

9. Исторический документ (Совместное обращение Католикоса всех армян Хримяна Айрика и Шейха уль Ислама гор. Баку к армянскому и азербайджанскому народам, 1905 г.)—(стр. 41).

10. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за январь—февраль—март месяцы (стр. 42—45).

11. Диакон Андраник Жамкочян—Праздник Светлого Рождества Христова в армянской престольной церкви Св. Георгия Грузии, 19 января 1993 г. (старый стиль)—(стр. 46).

12. Торжества престолонаследия в г. Кельне (Германия)—(стр. 47—48).

13. Профессор Вараздат Арутюнян—Алтарь света и веры (об обсуждении проектов и закладки церкви Св. Григория Просветителя в Ереване. Продолжение)—(стр. 49—52).

14. Ованес Шираз

Церковь моя армянская (стихотворение)—(стр. 53—55).

Верить надобно... (стихотворение)—(стр. 55).

15. Великая потеря духовной песни (по случаю смерти Лусинэ Закарян)—стр. 56—58).

16. Сильва Капутикян—Панихида (стихотворение памяти Лусинэ Закарян)—(стр. 59).

17. Архимандрит Езник Петросян—Христология Армянской Церкви (исследование)—(стр. 60—80).

18. Иеромонах Абел—Диаконисы Армянской Церкви, рассматриваемые с канонической точки зрения (исследование)—(стр. 81—96).

19. Священник Сипан Мхсян—Апостол Любви—Иоани (исследование)—(стр. 97—101).

20. А. А. Кеосеян—Нововыявленная тирада о Святом Причастии (исследование, оригинал)—(стр. 102—104).

21. Аргашес Матевосян—Таргманчац евангелие (исследование. Продолжение)—(стр. 105—118).

22. Карен Матевосян—Армянское патриаршество и столичный град Ани (исследование. Продолжение)—(стр. 119—134).

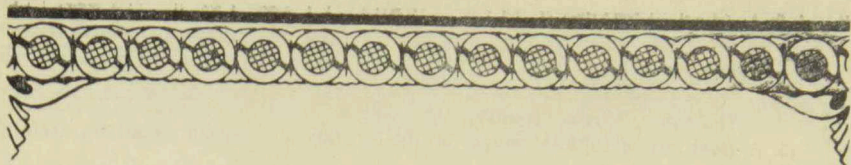
23. Г. Х. Степанян—Монастыри Ерзынкийской местности (исследование. Продолжение)—(стр. 135—143).

24. Нубар Тер-Микаэлян—Армянские церкви Франции в средние века (исследование)—(стр. 144—154).

25. Г. А. Степанян—Борьба армянского народа против религиозных угнетений татаро-монгольских захватчиков (исследование)—(стр. 155—160).

26. Дж. Фанян—Одна из страниц нашей истории (исследование)—(стр. 161—166).

27. Кончина архимандрита Погоса Тер-Ншаняна (стр. 167—168).



„ETCHMIADZIN“

OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN (JANUARY—FEBRUARY—MARCH 1993)

1. The sermon of Holy Christmas of His Holiness Vasken I, Catholicos of All Armenians, given in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 6-th January 1993 (pp. 3—4).
2. Congratulatory cables and letters exchanged between His Holiness Vasken I, the Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians, and the spiritual heads of the sister churches, on the occasion of the New Year and Holy Christmas (pp. 5—7).
3. Congratulatory letter of His Holiness written to the three hierarchial sees of the Armenian Church, all diocesan primates and church communities, on the occasion of the feasts of New Year and Holy Christmas (p. 8).
4. Congratulatory cables exchanged between His Holiness and the high personalities of State on the occasion of New Year and Christmas (pp. 9—11).
5. The New Year in the Holy See of St. Etchmiadzin. On this occasion the address of His Holiness of blessings and congratulation, 31-st December 1992 (pp. 12—18).
6. Visit of His Holiness to Moscow (20—23 January 1993). Text of the Declaration of His Holiness Vasken I and His Holiness Patriarch Alexy II of Moscow and of All Russia (21 January 1993). Texts of addresses given on different occasions of the two patriarchs and Mr. Yoory Loojkov, Mayor of Moscow (pp. 19—32).
7. Communiqué of the Mother See's Chancery on the occasion of the visit of His Holiness to Moscow (20—23 January 1993), 28-th January 1993 (pp. 33—34).
8. Meeting of His Holiness with Allahshukur Pashazadeh, Sheykh-ul-Islam of Baku in Montreux (6—8 February 1993). The address of His Holiness, the united communiqué of His Holiness and of Sheykh-ul-Islam and the communiqué of Mother See's chancery on the occasion of the visit of Montreux (Switzerland) during the days of 6—8-th February (pp. 35—40).
9. A historical document (The united appeal of His Holiness Catholicos Khrimian and of Baku's Sheykh-ul-Islam to the peoples of Armenia and Azerbaidjan, 1905)—(p. 41).
10. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of January—February—March 1993 (pp. 42—45).
11. **Deacon Andranik Jamkotchian**—The feast of Holy Nativity in the Mother Church of Armenians in Georgia, 19 January 1993 (according the old calendar)—(p. 46).
12. Solemnities of enthronement in Köln (Germany)—(pp. 47—48).
13. **Prof. Varazdat Harootiunian**—Altar of light and faith (about the foundation in Yerevan of the Saint Gregory the Illuminator church and examination of projects of that church. (Continuation)—(pp. 49—52).

14. **Hovhannes Shiraz**—
My church of Armenians (poetry)—(pp. 53—55).
You will believe (poetry)—(p. 55).
15. A great loss of spiritual songs (on the occasion of Lossineh Zakarian's death)—
(pp. 56—58).
16. **Sylva Kapoodikian**—Requiem (poetry consecrated to the memory of Loossineh Zakarian)—(p. 59).
17. **Father Yeznik Petrossian**—The christology of the Armenian Church (study)—(pp. 60—80).
18. **Father Abel Oghlookian**—The deaconesses of the Armenian Church seen in the point of canonical view (study)—(pp. 81—96).
19. **Father Sipan Mekhsian**—John: the apostle of love (study)—(pp. 97—101).
20. **H. H. Keusseyan**—A recently found oration about the Holy Sacrament (study and original text)—(pp. 102—104).
21. **Artashes Mathevossian**—The Bible of Translators (study, continuation)—(pp. 105—118).
22. **Karen Mathevossian**—The Catholicossate of All Armenians and the capital Ani (study, continuation)—(pp. 119—134).
23. **G. Kh. Stepanian**—The monasteries of Yerznka (study, continuation)—(pp. 135—143).
24. **Nubar Der-Mikaelian**—Armenian churches in France during the Middle Ages (study)—(pp. 144—154).
25. **Hratch Stepanian**—The struggle of the Armenian people against the religious persecutions of the tartar-mongol despots (study)—(pp. 155—160).
26. **Dj. Fanian**—A page from our history (study)—(pp. 161—166).
27. Necrology of Father Boghos Der-Neshanian (pp. 167—168).



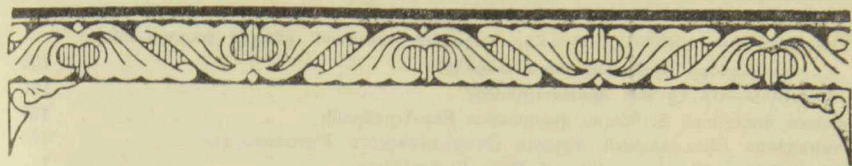
„ETCHMIADZINE“

ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE

(JANVIER—FEVRIER—MARS 1993)

1. Homélie de Sa Sainteté Vasken Ier prononcée le 6 janvier 1993 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine à l'occasion de la Sainte Nativité (pp. 3—4).
2. Echange de télégrammes et de lettres de félicitation entre Sa Sainteté Vasken Ier et les chefs spirituels des Eglises soeurs à l'occasion des fêtes de Noël et du Nouvel an (pp. 5—7).
3. Lettres de félicitation de Sa Sainteté adressées aux chefs des trois sièges hiérarchiques, aux prélats diocésains et aux communautés religieuses de l'Eglise arménienne à l'occasion des fêtes de Noël et du Nouvel an (p. 8).
4. Echange de télégrammes de félicitation entre Sa Sainteté et les hautes personnalités d'Etat à l'occasion de Noël et du Nouvel an (pp. 9—11).
5. Festivités au Saint-Siège d'Etchmiadzine consacrées à la fête du Nouvel an. Texte du message de bénédiction de Sa Sainteté prononcé à cette occasion (pp. 12—18).
6. Voyage de Sa Sainteté à Moscou (du 20 au 23 janvier 1993). Texte de la «Déclaration commune» de Sa Sainteté Vasken Ier et de Sa Sainteté le patriarche Alexie II de Moscou et de toute la Russie (21 janvier 1993). Textes des allocutions des deux patriarches et de Monsieur Youri Loujkov, maire de Moscou, prononcées à diverses occasions lors du voyage du catholicos de tous les Arméniens (pp. 19—32).
7. Communiqué de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine concernant le voyage pastoral de Sa Sainteté à Moscou (28 janvier 1993)—(pp. 33—34).
8. Rencontre de Sa Sainteté Vasken Ier et d'Allahchukur Pachazadé, Cheikh-ul-Islam de la Transcaucasie, à Montreux (6—8 février 1993). Textes de l'allocution de Sa Sainteté prononcée à cette occasion, du Communiqué commun des deux chefs religieux et du Communiqué de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine (pp. 35—40).
9. Un document historique (Appel du catholicos Mekertitch Khrimian et du Cheikh-ul-Islam de Bakou adressé en 1905 aux peuples arménien et azerbaïdjanais)—(p. 41).
10. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours des mois janvier—février—mars 1993 (pp. 42—45).
11. **Diacre Andranik Jamkotchian**—La fête de la sainte Nativité dans l'église arménienne St. Georges à Tbilissi (19 janvier 1993 selon l'ancien calendrier)—(p. 46).
12. Solennités d'intronisation à Cologne (pp. 47—48).
13. **Prof. Varazdat Haroutiounian**—Autel de lumière et de toi (à propos de la cérémonie de la fondation de l'église St. Grégoire l'Illuminateur d'Erévan et de l'examen des projets de construction de la même église (pp. 49—52).
14. **Hovhannès Chiraz.**
 - a) Ma chère Eglise arménienne (poème)—(pp. 53—55).
 - b) Tu dois croire... (poème)—(p. 55).

15. Une grande perte pour les chants religieux (à l'occasion du décès de la cantatrice Loussinée Zakarian)—(pp. 56—58).
16. Sylva Kapoutikian—Requim (poème consacré à la mémoire de Loussinée Zakarian)—(p. 59).
17. Père Yeznik Pétrossian—La christologie de l'Eglise arménienne (étude)—(pp. 60—80).
18. Père Abel Oghloukian—Les diaconesses de l'Eglise arménienne vue du point de vue canonique (étude)—(pp. 81—96).
19. Père Stépan Mekhsian—Jean, l'apôtre de l'amour (étude)—(pp. 97—101).
20. H. H. Keusseyan—Une homélie récemment découverte sur la Sainte Communion (étude et texte original)—(pp. 102—104).
21. Artachès Matévossian—L'Evangile des premiers traducteurs (suite)—(pp. 105—118).
22. Karen Matévossian—Le catholicossat de tous les Arméniens et la capitale Ani (suite)—(pp. 119—134).
23. G. Kh. Stépanian—Les monastères d'Erzincan (suite)—(pp. 135—143).
24. Noubar Ter-Mikaëlian—Eglises arméniennes en France au Moyen Age (étude)—(pp. 144—154).
25. Hratch Stépanian—La lutte du peuple arménien contre les persécutions de religion des tyrans tartares-mongols (étude)—(pp. 155—160).
26. Dj. Fanian—Une page de notre histoire (étude)—(pp. 161—166).
27. Nécrologie du Père Poghos Ter-Nechanian (pp. 167—168).



ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգէն Ա-ի Ս. Ծննդեան քարոզը խօսուած Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում	3
Ամանորի և Փրկչի հրաշափառ Սուրբ Ծննդեան տոների առթիվ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք և Կաթողիկոս, Նորին Սուրբ Օծնություն Ս. Տ. Վազգէն Ա Հայրապետի և բոլոր Եկեղեցիների հոգևոր պետերի միջև փոխանակված ողջույնի հեռագրերն ու գրությունները	5
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի շնորհավորական գիրը Ամանորի և Սուրբ Ծննդեան տոների առթիվ՝ ուղղված Հայաստանյայց Եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռներին, թեմակալ բոլոր առաջնորդներին և եկեղեցական համայնքներին	8
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի և պետական բարձրաստիճան անձնավորությունների միջև փոխանակված հեռագրեր Ամանորի և Սուրբ Ծննդեան տոների առթիվ	9
Ամանորը Մայր Աթոռում	12
Վեհափառ Հայրապետի ուղևորությունը Մոսկվա	19
Հաղորդագրություն	33
Հոգևոր պետերը խաղաղության ավետարեր	35
Պատմական փաստաթուղթ	41
ԽԱՅՐ ԱԹՈՒՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ. լուրեր	42
ԱՆՐԱՆԻԿ ՍՐԿ. ԺԱՄԿՈՅԱՆ—Ս. Ծննդեան տոնը Վրաստանի հայոց Ս. Գևորգ Մայր Եկեղեցում	46
Աթոռակալության հանդիսություններ Քյոլնում	47
ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱՋԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ—Խորան լուստ և հավատքի	49
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾԻՐԱԶ	
Եկեղեցին իմ հայոց...	53
Պիտի հաւատաւ	55
Հոգևոր երգի մեծ կորուստ	56
ՍԻՎԱ. ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ—Հոգեհանգիստ	59
ԵԶՆԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ—Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանությունը	60
ԱԲԷԼ ԱԲԵՂԱՅ—Հայ Եկեղեցու սարկաւազումիները կանոնական տեսանկիւնից դիտուած	81
ՄԻՓԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ՄԻՍԵՅԱՆ—Սիրոյ Առաքելը՝ Յովհաննէս	97
Հ. Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ—Նորահայտ ճառ Սուրբ Հաղորդության մասին	102
ԱՐՏԱԾԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Թարգմանչաց ավետարանը	105
ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և քաղաքամայր Անի	119
Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ—Երզնկայի վանքերը	135
ՆՈՒՐԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ—Հայկական եկեղեցիներ Ֆրանսիայում միջին դարերում	144

ՀՐԱՁ ԱՂՎԱՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ—Հայ ժողովրդի պայքարն ընդդեմ թաթար-մոնղոլ բռնակալների կրոնական հալածանքների	155
Ջ. ՖԱՆՅԱՆ—Մի էջ մեր պատմությունից	161
Հանգիստ հոգեշնորհ Տ. Պողոս վարդապետ Տեր-Նշանյանի	167
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	169
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	171
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	173

Խմբագիր՝ ԵՐՎԱՆԴ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՅԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie.

Հանձնված է արտադրության 21.04.1993 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11.06.1993 թ.:
Տպագրական 11 մամուլ + 8 ներդիր, թուղթ 70×108^{1/16}, պատվեր 98:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան

